MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYIN No : 424

FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYIN No : 4

DİMAŞK ATABEGLİĞİ
(TOG-TEGİNLİLER)

Doç. Dr. Coşkun ALPTEKİN

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

İSTANBUL — 1985

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYIN No : 424

FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYIN No : 4

DİMAŞK ATABEGLİĞİ
(TOG-TEGİNLİLER)

Doç. Dr. Coşkun ALPTEKİN

İSTANBUL — 1985

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

FATİH YAYINEVİ MATBAASI — 527 23 72
Alibaba Türbe Sok. No. 21/3 Nuruosmaniye - İST.

Merhum babam Hüseyin Avni ALPTEKİN'in
aziz hatırasına

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

Önsöz XI
Kısaltmalar XIII
Kaynaklar XV
a. İslâmî Kaynaklar XV
b. Haçlı Vekâyinâmeleri XXV
c. Bizans, Ermenive Süryani Kaynakları XXVII
d. Diğer Kalıntılar XXIX
Araştırma Eserler XXXI

GİRİŞ

Dimaşk Atabegliği'nin Kurulmasından Önce Suriye ... ... 1—4

BİRİNCİ BÖLÜM

I. DİMAŞK ATABEGLİĞİ'NİN SİYASÎ TARİHİ (1104-1154)

1. ATABEG TOG-TEGİN DEVRİ (1104-1128)

A. ATABEGLİĞİN KURULUŞUNA KADAR TOG-TEGİN

a. Tutuş'un Hizmetinde (5), b. Dimaşk Melikliği'nin Kurulması (8), c. Tog-Tegin'in Melik Dukak Yanına Dönmesi (8), d. Melik Rıdvan ile Melik Dukak'ın Mücadelesi (9), e. Haçlılar Antakya Önlerinde (11), f. El-Bara Savaşı (12), g. Suriye Birliklerinin Antakya Kuşatmasında Selçuklu Kuvvetlerine Katılması (13), ğ. Diyarbekr Seferi (16), h. Cebele Olayı (16), ı. Antartus Yenilgisi (17), i. Dukak'ın er-Rahba ve Hıms'ı Melikliğine Katması (18), j. Melik Dukak'ın Ölümü (20).

B. DİMAŞK ATABEGLİĞİNİN KURULUŞU

a. Tog-Tegin'in Atabeglik İdaresini Ele Geçirmesi (21), b. Er-Taş'ın Melikliği (21).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

C. DİMAŞK ATABEGLİĞİ - HAÇLI MÜNASEBETLERİ

a. Kudüs Krallığı (23), b. Remle Savaşı (30), c. 'Al 'al Kalesinin Zaptı ve Yıkılması (31), d. Tog-Tegin'in Birinci Taberiyye Seferi (32), e. Dimaşk Kuvvetlerinin Vâdî Mûsâ Yenilgisi (32), f. Tog-Tegin'in İkinci Taberiyye Seferi (33), g. Dimaşk'ın Sayda'ya Yardım Teşebbüsü (34), ğ. Kudüs Krallığı ile yapılan Birinci Barış Andlaşması (34), h. Antakya Princepsliği ile mücadeleler, ha. Arka Yenilgisi (36), hh. Haçlıların Suriye Sahillerinde Harekâtı ve Yeni İstilalar, aa. Haçlıların Trablus'u Zaptı (37), bb. Banyas ve Cebele'nin Haçlılar Eline Düşmesi (38), bc. Antakya ile Barış (39), ı. Kudüs Krallığı ile Yapılan Barış Antlaşmasının Yenilenmesi (39), i. 1111-1113 Yılı Olayları, ia. Selçuklu Ordusu Haçlılara Karşı Kuzey Suriye'de (40), ib. Sûr'un Haçlılar Tarafından Kuşatılması (44), ic. Mevdud ve Tog-Tegin'in 1113 Taberiyye Seferi (47), j. Kudüs Krallığı ile Yapılan İkinci Barış Andlaşması (49), K. Tog-Tegin'in Rafeniyye'yi Geri Alması (50), l. Ak-Sonkur Porsuki'nin 1116 Yılı Seferi (50), m. Kudüs Krallığı ile Barışın Bozulması, a. Tog-Tegin-İl-Gazi İttifakı (51), b. İl-Gazi ve Tog-Tegin'in 1119 Seferi (53), c. İl-Gazi ve Tog-Tegin'in 1120 Seferi (57), n. Sûr'un Haçlılar Eline Geçmesi (58), a. El-'Azâz Yenilgisi (59), ö. Merc es-Sufar Savaşı ve Rafeniyye'nin Haçlılar Eline Geçmesi (61).

D. ATABEGLİK ÜZERİNDEKİ SELÇUKLU HAKİMİYETİ VE TOG-TEGİN'İN SELÇUKLU EMİRLERİYLE OLAN MÜNASEBETLERİ

a. Dimaşk Elçi Heyetinin Sultan Tapar'ı Ziyareti (63), b. Tog-Tegin'in Sultanı Ziyaret Teşebbüsü (64), c. Selçuklu Ordusunun Urfa Kuşatmasına Tog-Tegin'in Yardımı (66), ç. Melik Rıdvan-Atabeg Tog-Tegin İttifakı (67), d. Emir Mevdud'un Dimaşk'da Öldürülmesi (68), e. Melik Rıdvan'ın Ölümü ve Haleb-Dimaşk Arasındaki Yeni Gelişmeler (69), f. Tog-Tegin'in-İl-Gazi İttifakı (71), g. Tog-Tegin'in Sultan Tapar'ı Ziyareti (75).

E. ATABEG TOG-TEGİN ZAMANINDA BATİNÎ FAALİYETLERİ

a. Batınîliğin Kısa Bir Tanımı (77), ab. Banyas'ın Batınîlere Verilmesi (78).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

F. İÇ OLAYLAR

a. Tog-Tegin'in Hastalanması ve Emir Sökmen'in Dimaşk'a Davet Edilmesi (80), b. Meyyafarikin Bölgesinin I. Kılıç Arslan'a Bağlanması (82), c. Gümüş-Tegin Olayı ve Böri'nin Ba'albek Valiliğine Getirilmesi (82), ç. Emir Sabar'ın Atabeglik Hizmetine Girmesi (84), d. El-İsfahanî'nin Vezirliği (84), e. Safvatü'l-Mülk Hatun'un Ölümü (85), f. Tedmur'un İtaat Altına Alınması (85), g. Tog-Tegin'in Ölümü (85).

2. TACÜ'L-MÜLÛK BÖRİ DEVRİ (522-526/1128-1132)

A. BÖRİ'NİN İLK ZAMANLARI (87)

B. ATABEG ZENGİ MÜNASEBETLERİ

a. Musul Atabegliği (88), b. Atabeg Zengi'nin Hama'yı Zaptı (89), c. Hıms'ın Atabeg Zengi Tarafından Kuşatılması (90), ç. Dubeys b. Sadaka'nın Yakalanması (91).

C. BÖRİ ZAMANINDA DİMAŞK ATABEGLİĞİ HAÇLI MÜNASEBETLERİ

a. Suriye'de Siyasî Durum (93), b. Haçlıların Dimaşk'ı Zaptı Teşebbüsü (94).

Ç. BÖRİ ZAMANINDA BATINÎ FAALİYETLERİ VE İÇ OLAYLAR

a. Dimaşk'da Batınî Tenkili (96), b. Banyas'ın İsma'îl Tarafından Haçlılara Terki (97), c. Böri'nin Batınîlerin Suikastına Uğraması (97), ç. İsma'îl'in Aday Gösterilmesi ve Böri'nin Ölümü (98).

3. ŞEMSÜ'L-MÜLÛK İSMA'İL DEVRİ (1132-1135)

A. İÇ OLAYLAR

a. İsma'îl'in Kardeşi Mahmud ile Mücadelesi (99).

B. İSMA'İL ZAMANINDA DİMAŞK ATABEGLİĞİ - HAÇLI MÜNASEBETLERİ

a. Haçlı Tarafında Siyasî Durum (100), b. Banyas'ın Haçlılardan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Geri Alınması (101), c. Haçlıların Kuzeydeki Meşguliyetleri (103), ç. Havran'ın Haçlılar Tarafından İstilası (103).

C. İSMA'İL-ATABEG ZENGİ MÜNASEBETLERİ

a. Hama'nın Geri Alınması (104).

Ç. DİĞER FETİHLER VE İÇ OLAYLARIN DEVAMI

a. Diğer Fetihler, aa. Şeyzar'ın Kuşatılması ve Şakif Tirun'un Fethi (105), b. İç Olayların Devamı, ba. İsma'îl'in Bir Suikaste Uğraması (105), Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl'in Öldürülmesi (106).

4. ŞİHABE'D-DİN MAHMÛD'UN HAKİMİYET DEVRİ (1135-1139)

A. ŞİHABE'D-DİN MAHMÛD - ATABEG ZENGİ MÜNASEBETLERİ

a. Dimaşk'ın Kuşatılması (108), b. Hıms'ın Dimaşk'a Bağlanması Ve Zengi'nin Hıms'ı Kuşatması (110), c. Zengi'nin Dimaşk Atabegliği ülkesindeki Diğer Faaliyetleri (112), d. Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un Zengi İle Akrabalık Kurması ve Hıms'ın Zengi'nin Eline Geçmesi (113).

B. ŞİHABE'D-DİN MAHMÛD ZAMANINDA DİMAŞK ATABEGLİĞİ - HAÇLI MÜNASEBETLERİ

a. Bizans'ın Suriye'yi İstilâsı, aa. Haçlı-Bizans İlişkileri (114), b. Emir Bazvac'ın Trablus'a Akını (116), c. Emir Bazvac'ın Nâblus Seferi (117), d. Kuzey Suriye'de Haçlı-Bizans Harekâtı (118).

C. İÇ OLAYLAR

a. Emir Bazvac'ın Öldürülmesi (120), b. Üner'in İsfahsalarlığa Tayini (121), c. Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un Öldürülmesi (121).

5. CEMALE'D-DİN MUHAMMED DEVRİ (1139-1140).

A. CEMALE'D-DİN MUHAMMED'İN HAKİMİYETİ ELDE ETMESİ (122).

B. CEMALE'D-DİN MUHAMMED - ZENGİ MÜNASEBETLERİ

a. Atabeg Zengi'nin Ba'albek'i Zaptı (123), b. Musul Atabegi Dimaşk Önlerinde (124), c. Cemale'd-Dîn Muhammed'in Ölümü (125).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

6. MUCİRE'D-DÎN ABAK DEVRİ (1140-1154)

A. ABAK ZAMANINDA DİMAŞK ATABEGLİĞİ'NİN MUSUL ATABEGLİĞİ VE HAÇLILARLA OLAN MÜNASEBETİ

a. Zengi'nin Dimaşk'ı Kuşatması ve Haçlılarla Yapılan İttifak (126), b. Zengi Yeniden Dimaşk Önlerinde (128), c. 1140-1146 Yılları Arası Olayları (129), aa. Musul Atabegliği ve Haçlılar (129), ab. Üner'in Kudüs'ü Ziyareti (130), ac. Urfa'nın Zengi Tarafından Fethi (130), aç. Atabeg Zengi'nin Öldürülmesi (132), ad. Zengi'nin Ölümünden Sonra Musul Atabegliği (132), ae. Üner'in Ba'albek'i Fethi (133), ç. Dimaşk-Haleb İttifakı (134), d. 541/1147 Havran Seferi (134), e. Sultan Mes'ûd'un Üner'i Taltifi (136), f. II. Haçlı Seferi (137), g. Haçlıların Dimaşk'ı Kuşatması (138), ğ. Karşı Taarruz (140), h. Dimaşk'ın Kudüs'le Yaptığı Üçüncü Sulh Antlaşması (142), ı. İnnib Zaferi ve Antakya Princepsi Raimond'un Ölümü (143), i. Nure'd-Dîn Mahmûd'un Antakya Kuşatması ve Famiye Kalesinin Fethi (144), j. Mu'ine'd-Dîn Üner'in Ölümü (145), k. Üner'in Ölümünden Sonra Dimaşk'daki İsyanlar (146), l. Seyfe'd-Dîn Gazi'nin Ölümü (146), m. Nure'd-Dîn'in Dimaşk'a Müdahalesi (147), n. Mengü-Bars'ın Havran'a Akını (150), o. II. Joscelin'in Esir Alınışı (150), ö. Nure'd-Dîn Mahmûd'un Dimaşk'ı İkinci Kuşatması (150), p. Kudüs-Dimaşk Ortak Harekâtı (152), r. Mısır Donanmasının Sahili Vurması (153), s. Kudüs'de Hakimiyet Mücadelesi (153).

B. DİMAŞK ATABEGLİĞİ'NİN YIKILIŞI

a. Dimaşk Atabegliği'nin Tabi Duruma Gelmesi (155), b. Abak'ın Bosra'yı İtaat Altına Alması (157), c. Haleb-Dimaşk Birliklerinin Askalon'a Yardım Teşebbüsü (158), ç. Dimaşk'ın Düşmesi ve Atabegliğin Yıkılışı (158).

İKİNCİ BÖLÜM

II. DİMAŞK ATABEGLİĞİ DEVLET TEŞKİLÂTI, KÜLTÜR VE İ'MÂR FAALİYETLERİ

1. DİMAŞK ATABEGLİĞİ DEVLET TEŞKİLÂTI

a. Atabeg (161), b. Saray Teşkilâtı (162), c. Büyük Divan (163), ç. Şahne (164), d. Re'îs (165), e. Naibler ve Valiler (166), f. Adliye Teşkilâtı (166), g. Ordu (167), ğ. Posta (170).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. İ'MÂR FAALİYETLERİ

a. Hastahaneler (172), b. Mahalleler (173), c. Mescidler (173), ç. Hamamlar (174), d. Su kanalları (174).

3. KÜLTÜR FAALİYETLERİ

a. Eğitim Müesseseleri (176), b. Müderrisler, fakîhler ve Din Adamları (179), c. Şâirler ve Edipler (182).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. TİCARET VE ENDÜSTRİ HAYATI

1. TİCARET (185),

2. ENDÜSTRİ (189),
SONUÇ (190),
BİBLİYOGRAFYA

1. KAYNAKLAR (192),

2. ARAŞTIRMA ESERLER

a. Kitaplar (194),
b. Makaleler (197),

EKLER

SOY KÜTÜĞÜ (201),

Yanlış — Doğru Cetveli (203)

Dizin (205)

Resimler

HARİTA

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÖNSÖZ

XII. yüzyılda merkez Dimaşk olmak üzere Suriye'de kurulan Dimaşk Atabegliği Tog-Teginliler'in siyasî tarihi umumiyetle Selçuklular ve Haçlılar ile münasebetler içinde cereyan etmiştir. Gerek Selçuklu gerekse Haçlı tarihi yönünden büyük ehemmiyet arzeden bu atabegliğin siyasî ve kültürel tarihi birçok araştırmacıların dikkatlerini çekmiş olmasına rağmen bu mevzu hakkında müstakil bir çalışma yapılmış değildi. Mevcut Haçlı tarihlerinde Tog-Teginliler, ancak Haçlılar ile olan münasebetleri içinde zikredilmişlerdir. Selçuklu tarihi ile ilgili çalışmalar arasında ise, Suriye Selçukluları ile Dimaşk Melikliği ve Atabeg Tog-Tegin hakkında yapılan araştırmalar, bu atabegliğin kuruluşundan önceki devri ile ilk zamanlarını konu edinmişlerdir.

Bu çalışmamızı sürdürürken karşılaşılan en büyük güçlük, kaynaklarda belirtilmesine rağmen, resmî kayıtların ve mimarî eserlerin hemenhemen tamamının zamanımıza ulaşmamış olmasıdır. Ancak vesikalardan birkaçı, İbnü'l-Kalânisî tarafından kopya edilmiş ve onun eseri içinde varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Atabegliğin siyasî tarihi içinde, büyük bir bölümü kaplıyan Haçlılar ile olan münasebetlerde gerek Haçlı ve gerekse ağırlığı teşkil eden İslâm müelliflerinin hadiseleri kendi açılarından görmeleri, araştırmayı güçleştirmiştir. Ayrıca bu müelliflerin değişik kültürlerde yetişmiş olmaları da onların bilhassa şahıs ve yer adlarının yazılışlarında kolaylıkla hataya düşmelerine sebeb olmuştur.

Bu araştırmamızda faydalandığımız Haçlı kaynaklarının yazarları umumiyetle ortaçağ latincesi ile kaydolunan adlar taşımakta idiler. Buna rağmen batılı Haçlı tarihi araştırıcıları bu adları kendi dillerinde kullandıkları şekiller içinde vermektedirler. Biz bu kişilerin adlarının yazılışında ülkemizde bir birlik sağlanması için daha önce yapılan çalışmalara uymak gayesi ile, kullandığımız tercümelerin diline bakmadan, latincelerini aldık. Bunun yanı sıra bir kısım Haçlı liderleri ve bunlarla ilgili şahısların adlarının kesin olmaması sebebiyle bunların fransızca yazılış şekillerini vermeyi tercih ettik.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ortaçağa ait Türk adlarının okunuşları da yazıldığı arap alfabesinin bilhassa sesli harfler üzerinde gösterdiği kifayetsizlik dolayısıyla kesin olmaktan uzak kalmıştır. Bu adların ancak selahiyetli kişilerin incelemeleri neticesinde açıklığa kavuşacağı kanaatinde olduğumuzdan bunları son yapılan araştırmalarda kaydedildikleri şekilde vermeyi uygun bulduk.

Bu çalışmamızda, okunulmasında tereddütlere sebeb verecek yer ve şahıs adlarının dışında tam bir transkripsiyon kullanmayıp, bu özel isimleri Türkçe okunuşa uygun düşen bir şekil içinde vermeyi tercih ettik. Araştırmamız esnasında faydalandığımız eserlerin tam künyelerini metin içinde ilk geçtikleri yerlerde verdikten sonra bunları umumiyetle sadece müelliflerinin adlarını vererek kısaltma yoluna gittik.

Çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümlerini teşkil eden teşkilât, kültür, imâr faaliyetleri ile ticaret ve endüstri hayatı hakkında kaynaklarda yetersiz olan bilgileri dikkatle tarayıp değerlendirmeye çalıştık. Kültür kısmında bir çoğunun adlarını verdiğimiz şair, edip, din ve ilim adamları ile ilgili hususlar müstakil çalışmalar gerektirecek vasıftadırlar. Biz ancak bu yolda yapılacak çalışmalara yardımcı olmak gayesi ile Tog-Teginliler zamanında yetişmiş olanların adlarını vermekle yetindik.

Araştırmamıza bir başlık koyarken, şimdiye kadar «Şam Atabegliği» veya «Böriler» olarak tanınan aileye Dimaşk'da kurulmasından dolayı «Dimaşk Atabegliği» (Tog-Teginliler) demeyi daha uygun bulduk. Tog-Teginliler dememizin sebebi ise, bu atabegliğin kurucusunun Tog-Tegin olmasından ileri gelmektedir. Musul Atabegliği'nin kurucusu Zengi'ye atfen Zengiler denildiği gibi.

Araştırmamızın sonuna ilave ettiğimiz harita N. Elisseeff'in *«Nur ed-Dîn»* adlı eserinden resimler ise S. Runciman'ın *«A History Of The Crusades»* adlı eserinden alınmıştır.

Bu çalışmamın nesrine imkân sağlayan Marmara Üniversitesi yetkililerine ve gerek tashihlerin gerekse dizinin hazırlanmasında yardımcı olan Arş. Gör. Gülay Öğün'e teşekkürü bir borç bilirim.

Coşkun ALPTEKİN

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KISALTMALAR

AI	Ars Islamica.
Ano. Syr. Chl.	Anonymous Syriac Chronicle.
AUDTCFTAD	Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi.
BEO	Bulletin D'Edudes Orientale.
Bib. Nat.	Bibliotheque Nationale.
BM	British Museum.
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies.
CHI	The Cambridge History of Iran.
CMH	The Cambridge Medieval History.
CSHB	Corpus Csriptorum Historiae Byzantiane.
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium.
EI¹	Encylopaedia of Islam, I. nşr.
EI²	Encylopaedia of Islam, 2. nşr.
GAL	Geschichte der Arabischen Literatur.
HC	A History of Crusades (nşr. Setton)
HME	Historiens of the Middle East.
İA	Islâm Ansiklopedisi.
JA	Journal Asiatique.
JBBRAS	Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society.
REI	Revue des Etudes Islamiques.
RHC	Recueil des Historiens des Croisades.
RTRHS	Recueil de Textes Relatifs a l'Historie des Seljoucides.
SI	Studia Islamica.
SOAS	School of Oriental and African Studies.
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi.
TD	Tarih Dergisi.
TM	Türkiye Mecmuası.
TTK	Türk Tarih Kurumu.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KAYNAKLAR

Suriye bölgesi XII. yüzyılın başlarında büyük siyasî hadiselerin merkezi haline gelmiş idi. Türklerin XI. yüzyılın sonlarından itibaren Suriye'de giriştikleri fütuhatın yanı sıra, Hıristiyan Avrupa'nın mukaddes olarak kabul ettikleri toprakları Müslümanların elinden kurtarmak için doğuya yolladıkları Haçlı orduları bölgenin siyasî tarihine değişik bir çehre vermişlerdir. Dimaşk Atabegliği'nin kuruluşu (1104) ise Suriye'deki bu hareketli devrenin siyasî olayları içinde yer alır.

Kısa bir süre içinde gelişen siyasî hadiselerle değişik kültürdeki unsurların Suriye'de toplanmaları, bölge tarihi ile ilgili kaynakları değişik dillerde yazılmasını ortaya koyarken müellifler için yeni problemler doğurmuş ve onların hadiseleri açık bir şekilde yazmalarını büyük ölçüde engellemiştir. Mevzumuzun bir Haçlı Tarihi olmayıp, Selçuklu Tarihi ile yakinen ilgili olması İslâmî kaynakların değerini artırmaktadır. Bu bakımdan Dimaşk Atabegliği Tarihi ile ilgili kaynakları;

a - İslâmî kaynaklar, b - Haçlı vekayinâmeleri, c - Bizans, Süryani ve Ermeni kaynakları olmak üzere üç bölümde tasnif ediyoruz. Konumuzla ilgili diğer kalıntılar ve araştırma eserlerden ise ayrı kısımlarda bahsedeceğiz.

a — İslâmî Kaynaklar

1. Dimaşk Atabegliği hakkında İslâmî kaynaklar içinde en önemlisi hiç şüphesiz ki İbnü'l-Kalânisî'nin eseri **Zeyl Tarih Dimaşk**'dır. 465/1073 yılında Dimaşk'da doğan Ebu Ya'lâ Hamza b. Asad at-Tamîmî al-'Amîd İbnü'l-Kalânisî, Tamim kabilesinden itibarlı bir Arap ailesinden gelmektedir. Din, hukuk, ve edebiyat tahsil eden İbnü'l-Kalânisî, Divanü'r-Rasâ'il'de kâtip olarak çalışmış daha sonra da buranın reisliğine ('Amîd) kadar yükselmiştir. Dimaşk içinde en yüksek

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sivil memuriyetlerden biri sayılan Divanü'r-Resâ'il Re'isliğini değişik sürelerle -ikincisi 548/1153 yılında- iki defa elde eden İbnü'l-Kalânisî bu sayede bir çok resmî evrakı görme imkânına sahip olmuştur. Çok nadir hallerde bazı resmî evrakı aynen veren İbnü'l-Kalânisî Dimaşk, Atabegliği'nin, Haçlılar ve 'İmâde'd-Dîn Zengi ile olan münasebetlerine geniş bir yer ayırmıştır. İbnü'l-Kalânisî'nin Atabegliğin hüküm sürdüğü bir devrede Dimaşk içinde yaşamış olması ve Atabegliğin resmî dairelerinde devlet memurluğu yapması, onu Tog-Tegin ve oğullarına yakınlaştırmıştır.

İbnü'l-Kalânisî, Hilal b. el-Muhassın es-Şâbî'nin[1] **Tarih**'ine Zeyl olarak yazdığı eserini, iki redaksiyonda kaleme almıştır. Bunlardan birincisi 1140-1141 den önce, diğeri ise 1160 yıllarına rastlamaktadır. Buna göre, müellifin bölgede Haçlı hakimiyetlerinin kurulmasını ve Nure'd-Dîn Mahmûd'un Dimaşk'ı ele geçirmesini görmesi, belki de eserinde bu iki yeni kuvvete daha fazla ehemmiyet vermesini gerekli kılmıştır. Bu eserin XIX. yüzyıl sonlarına kadar tanınmaması, Avrupalı Haçlı tarihçilerinin bütün dikkatini yine bir islâmî kaynak olan ve Tornberg tarafından 1853-64 yılları arasında neşredilen İbnü'l-Esîr'in, **el-Kâmil** adlı eseri üzerinde toplamalarına sebep oldu. Ancak 1908 yılında Amedroz'un **Zeyl Tarih Dimaşk'ı**[2] neşretmesi, **el-Kâmil** adlı eseriyle İbnü'l-Esîr'in, Haçlı tarihi yönünden, kazanmış olduğu değeri çok azaltmış, hatta onu İbnü'l-Kalânisî'den sonra ikinci sıraya düşürmüştür. Ayrıca İbnü'l-Esîr'in eserini yazarken İbnü'l-Kalânisî'den faydalandığı da bir gerçektir[3]. İbnü'l-Kalânisî'nin eserinden İbnü'l-Esîr'den başka İbnü'l-'Adîm, Ebû Şame, İbn 'Asâkir, İbn Hallikân ve Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi müellifler de faydalanmışlardır. Bu tarih yazarları bazı hallerde İbnü'l-Kalânisî'den farklı, bazı hallerde ise daha geniş olarak verdikleri malumatı, sonraları işittikleriyle genişletmişler

---

1. Hilâlü's-Sâbi'nin bugün ele geçmeyen eseri 360-447/970-1056 arasını kaplamaktadır. İbnü'l-Kalânisi bu eserden geniş ölçüde faydalanmıştır (bkz. F. Krenkow, «Sabi», **İA**, X, 8).
2. İbnü'l-Kalânisî, **Zeyl Tarih Dimaşk**, nşr. H.F. Amedroz, Beyrut 1908; Haçlılarla ilgili kısım ing. çev., H.A.R. Gibb **The Damascus Chronicle of the Crusades**, Londra 1932; Fr. Çev. R. le Tourneau, **Damas de 1075 a 1154**, Şam 1952; ayr. bkz. C. Cahen, «İbn Kalanisi», **Ei**, III 815; F. Rosenthal, **A History of Muslim Historiography**, 135; N. Elissef, **Nur ad-Din**, I, 9 11.
3. İbnü'l-Esîr, pek ender olarak faydalandığı kaynağı zikretmektedir. Fakat bu ender zikredilen isimler arasında İbnü'l-Kalânisî'ye rastlanmaktadır. (**el-Kâmil**, X, 394).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

veya değiştirmişlerdir. Bu gibi genişletme veya değiştirme ve hatta düzeltme **Zeyl Tarih Dimaşk**'ın daha sonraki eserlere kaynak olma hususiyetini kaybettirmemektedir.

İbnü'l-Kalânisî'nin, Dimaşk Atabegliği hakkında verdiği bazı bilgileri başka eserlerde bulmak mümkün değildir. Hele onun, belki de hiç bir zaman ele geçmeyecek olan bazı resmî kayıtları aynen vermesi, onun önemini konumuz yönünden daha da arttırmaktadır.

İbnü'l-Kalânisî'nin kopya ederek aynen verdiği, en ehemmiyetli resmî kayıt, Sultan Muhammed Tapar'ın Atabeg Tog-Tegin'e valilik tevcihine dair verdiği menşurdur[4]. Ebû İsmâ'îl Hüseyin b. 'Ali et-Tugraî[5] tarafından kaleme alınmış bu menşur ile Tog-Tegin ve oğullarının Dimaşk'daki hakimiyeti meşruluk kazanmıştır.

İbnü'l-Kalânisî'nin Dimaşk Atabegliği ile ilgili olarak verdiği kayıtlardan biri de Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl'in Dimaşk'ı 'İmâde'd-Dîn Zengi'ye teslim etmek istediğini bildiren mektuptur[6]. İbnü'l-Kalânisî bu mektubu görmüş ve İsmâ'îl'in kendi el yazısı ile yazılmış olduğunu belirttiği mektup muhteviyatını eserine aynen almıştır. Neticesi bakımından çok ehemmiyet arzeden bu hadiseye vakıf tek kişi yine İbnü'l-Kalânisî'dir. Onun Dimaşk Atabegliği ile Haçlılar arasındaki münasebetlerde de verdiği bazı bilgiler Haçlı vakayinâmelerinde de bulunmamaktadır. Bilhassa Haçlılarla yapılan antlaşmaların maddelerini veren tek kaynak durumundadır. Bütün bu hususiyetlerine rağmen İbnü'l-Kalânisî'nin Dimaşk'lı olması dolayısiyle kendi şehrine ve idarecilerine duyduğu yakınlığına karşılık bilhassa 'İmade'd-Dîn Zengi ile Haçlılara karşı olan hoşnutsuzluğu bu devrin tarihi hadiselerini değerlendirmede göz önüne alınması gereken bir hususdur. Eserinde Dimaşk'ın yetiştirmiş olduğu edip, şair ve din adamlarından da yer yer bahseden İbnü'l-Kalânisî, 555/1160 yılında Dimaşk'da ölmüştür.

2. Dimaşk Atabegliği zamanında Dimaşk'a geniş bir şekilde yer veren bir diğer müellif ise İbn 'Asâkir'dir. 'Ali b. el-Hasan b. Hibat Allâh Ebu'l-Kasım İbn 'Asâkir 499/1105 yılında Dimaşk'da doğmuş, Bağdad, Nişapur, Herat, İsfahan gibi belli başlı şehirlerinde tahsil ettikten sonra Şam'da Nuriye Medresesine müderris olmuştur[7]. İbn

4. İbnü'l-Kalânisî, 193-197.
5. Bkz. İbnü'l-'Adîm, **Bugyat at-Talab fi Tarih Halab**, (nşr. A. Sevim, TTK, Ankara 1976) 81-82.
6. İbnü'l-Kalânisî, 245 (Gibb, 230).
7. İbn Hallikân, II, 252-255.

'Asâkir, **Tarih Medinet Dimaşk,** adlı eserinde, Şam ile münasebeti olan önemli kişilerin hâl tercümelerini toplamıştır. Aslında 80 cilt tutan eserin ancak bir kaç cildi mahfuz kalmıştır[8]. Müellif bu eserine, Dimaşk'ın topografyası ile girmiş sonra bir lügat tarzında hâl tercümelerine geçmiştir. Ebu Şame (Ölm. 665/1266) bu eserin 15 cilt halinde bir kısaltmasını yapmışsa da maalesef bu kısaltma da ele geçmemiştir. İbn 'Asâkir'in bu eseri ilk devirlerinden itibaren Şam Tarihi hakkında belki de en kıymetli kaynak eserdi. Şehrin ileri gelenlerinin hayatları, şehrin ticarî ve sosyal hayatı bu eser içinde tanıtılmıştı. Ekseriyeti kaybolmuş olan bu eserin ancak birinci ve ikinci cildi Şam'da neşredilmiştir[9]. İbn 'Asâkir'in oğlu el-Kasım b. 'Asâkir (ölm. 600/1203) babasının eserine bir Zeyl yazmış fakat bu eser de kaybolmuştur.

Dimaşk Atabegliği ile ilgili devir için bilhassa sosyal ve kültür sahasında faydalandığımız İbn 'Asâkir, 11 Recep 571/25 Ocak 1176[10] da Dimaşk'da ölmüş ve el-Babü's-Sagir'e gömülmüştür. Onun Dimaşk'da yapılan cenaze merasimine Selahattin Eyyubi de katılmıştır[11].

3. Halebli bir müellif olan Muhammed b. 'Ali et-Tenuhî el-'Azimî (doğumu 483/1090, ölümü 556/1161 den sonra) bir çok tarih eseri kaleme almıştır. Onun, **el-Muvassal 'Ala el-Asl el-Mu'assal,** adlı vekayinâmesinin yanı sıra tamamiyle Haleb Tarihi ile ilgili bir eseri daha vardı. El-'Azimî'nin yukarıda bahsedilen vekayinâmesinin kısaltılmış bir şekli olduğu tahmin edilen Beyazid Kütüphanesindeki (nr. 398) tek nüshanın 455-538/1063-1144 yılları arası neşredilmiştir[12].

El-'Azimî, eserinde Dimaşk ve Güney Suriye'nin diğer merkezleriyle ilgili pek kısa malumat vermektedir. Hatta birçok büyük hadiselerde dahi bu durumunu korumaktadır. Onun daha ziyade Kuzey Su-

---

8. İstanbul, Damat İbrahim Paşa Kütüp. nr. 772-882; Atif Efendi kütüp. nr. 1812(1819; Ayr. bkz. C. Brokelmann, **GAL,** I, 331 ve Suppl I, 566 vd; C. Brokelmann, «İbn 'Asâkir», **İA,** V, 701.
9. İbn 'Asâkir, **Târih Medinat Dimaşk,** nşr. S. Münecckd, Şam 1951.
10. İbn Hallikân (II, 252-255) ölüm tarihi olarak 21 Recep demektedir.
11. ayn. mü., **ayn. yer;** S. Dahan, «The Origin and Development of the Local Histories of Syria», **Historiens of the Middle East,** nşr. B. Lewis ve P.M. Holt, 114; C. Cahen, **Jean Sauvaget's Introduction to the History of the Muslim East,** (California, 1965), 33,
12. C. Cahen, «La Choronique Abregee d'al-Azimî», **JA,** CCXXX (1938), 353-448.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

riye ile ilgilendiği göze çarpmaktadır. Bu bakımdan konumuzla ilgili olarak, onun eserinden Musul Atabegliği'nin Dimaşk Atabegliği ile olan münasebeti içinde faydalandık.

İbnü'l-'Adîm, **Bugyatü't-Taleb**'de birçok malumatı el-'Azimî'den almış olduğunu zikretmektedir[13]. İbnü'l-'Adîm'in yanı sıra İbnü'l-Esîr, İbn Hallikân, İbn Furat ve El-'Aynî, el-'Azimî'nin eserini kullanmışlardır[14].

4. Bir otobiyografi yazarı olan Usâme b. Munkız 488/1095 yılında Şeyzar'da doğmuştur. Edebiyat ve şiire düşkün olan bu kişi aynı zamanda avcılıkla da meşgul olmuştur. Eseri **Kitabü'l-İ'tibâr**[15], bir göz şahidi olarak Suriye'nin birçok şehirlerinde bulunmuş olan Usâme b. Munkız'ın hatıralarını ihtiva etmesi bakımından ehemmiyetlidir. Usâme'nin birçok devlet adamlarıyla görüşmesi ve onlardan bize haber vermiş olması, eseri ile yakından ilgilenmemizi gerekli kılmıştır. Ayrıca Usâme, Mu'îne'd-Dîn Üner ile birlikte Kudüs'e gitmiş Fulk ile de görüşmüştür. Usâme'nin daha önce yine Kudüs'e ve Mısır'a elçi olarak gittiğini de biliyoruz. **Kitabü'l-İ'tibâr**'da bu vazifelerinden bahseden Usâme, Dimaşk'a birçok defalar gelip gitmiş ve bölgedeki avcılık hakkında bize geniş malumat vermiştir[16]. Kendisine birçok kişiler gibi, Selaha'd-Dîn Eyyubî de iltifat etmiştir[17]. 584/1188 de ölen Usâme b. Munkız'ın hayranlık duyduğu Dimaşklı idarecilere yazmış olduğu şiirleri de vardır.

---

13. İbnü'l-'Adim, **Bugya**, III, 267 b.; VI, 208 a-b, 209 a.
14. C. Cahen, «Al-'Azimî» **EI²**, I, 823; ayn. mü., «Les Chroniques Arabes Concernant La Syrie, L'Egypte et la Mesopotamie de da Conguete Arabe a la Conguete Ottomane dans les bibliliotheques d'İstanbul», **REI**, X, 1936-, 336-337; ayn. mü., **La Syrie du Nord**, 42-43; C. Brokelmann, **GAL**, I. 586; F. Rosenthal, ayn. eser, 136-155; N. Elisseff, I, 11-13; ayr. bkz. M. H. Yınanç, **On İkinci Asır Tarihleri ve Muhammed bin 'Ali el-'Azimî**, (II, TTK, 1937) İstanbul 1943, 673-690; Urfa Kontluğu ile ilgili malumatı için, I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1098-1118)**, (İst. 1974), XXXV.
15. Usâme b. Munkız, **Kitabü'l-İ'tibâr**, nşr. H. Derenburg (Paris 1886), İng. Çev. G.R. Potter (Londra 1929) diğer bir neşri P.K. Hitti (Princeton 1930), İng. Çev. P.K. Hitti, **Memoirs of An Arab Knight in the Crusades**, Beyrut 1964.
16. **Kitabü'l-İ'tibâr**, 196; (P.K. Hitti, 226).
17. F. Rosenthal, **ayn. eser**, 151; N. Elisseeff, I, 20-22.

5. 'İmade'd-Dîn Muhammed b. Muhammed el-Kâtip el-İsfahanî (519-597/1125-1201) bir edip ve tarihçi olup İsfahan'da doğmuştur. Gençliği İsfahan ve Kaşan'da geçmiş olan 'İmade'd-Dîn, Bağdad'da fıkıh tahsil etmiştir. Irak Selçuklu Sultanı II. Muhammed'in Bağdad'ı muvaffakiyetsizlikle neticelenen muhasarası sırasında (551/1156) bu şehirde bulunuyordu. Bağdad şehrini kurtardığı için Halifeye yazdığı kasîde ile vezir İbn Hubeyre'nin teveccühünü kazandı ve Vasıt'a naib tayin edildi. Fakat vezirin ölümünden sonra (560/1165) naibliği elinden alındı. İki yıl kadar sıkıntı içinde yaşayan 'İmade'd-Dîn, Nure'd-Dîn tarafından iltifat gördü. Nuriye medresesine müderris tayin edildi. Elçi heyetlerinde vazife alan 'İmade'd-Dîn nihayet Divan Muşrif'e nasbolundu. Nure'd-Dîn'in ölümünden (569/1173) sonra tekrar gözden düşürüldü ve Musul'a gitti. Bir müddet Musul'da kalan 'İmade'd-Dîn, Suriye'yi fethe hazırlanan Selaha'd-Dîn Eyyubî'ye yazdığı şiirlerle onun iltifatına nail oldu. Selaha'd-Dîn'in bütün sefelerinde yanında bulundu. Selaha'd-Dîn'in ölümünden (589/1193) sonra ise bir köşeye çekilip eserlerini yazmaya başladı.

Onun Suriye tarihi ile ilgili olan eseri el-Barkü'ş-Şamî, 562-589/1166-1193 yılları hadiselerini ihtiva etmekte ve Selaha'd-Dîn'in askerî icraatını anlatmaktadır[18]. Bu eserden birçok kısaltılmış aktarmalar Ebu Şame'nin **er-Ravzateyn** adlı eserinde mevcuttur.

'İmade'd-Dîn'in 583-589/1187-1193 yıllarını kaplayan Suriye tarihi ile ilgili diğer bir eseri ise, **el-Feth el-Kussî fi'l-Feth el-Kudsî**'dir. Bu eser de neşredilmiştir[19].

Müellifin Irak Selçukluları ile ilgili olan eseri **Nusrat el-Fatra va Nuşrat el-Fıtra,** vezir Anuşirvan'ın, **Futûr zamân es-Sudûr ve Sudûr Zamân el-Futûr,** adlı hatıratına dayanılarak yazılmıştır. 'İmade'd-Dîn'in bazı ilaveler yapmış olduğu bu eseri, el-Bundârî'nin Dimaşk'lı el-Mu'azzam 'İsâ için yapmış olduğu muhtasar bir nüsha ile zamanımıza

---

18. El-Bundarî tarafından yapılan kısaltması, **Sana el-Bark** e'ş-Şami, R. Şeşen tarafından (C.I. Beyrut 1971 de) neşredilmiştir.

19. 'İmade'd-Dîn İsfahanî, **el-Feth,** nşr. C. de Landberg, Leiden 1886, ayrıca Kahire 1322/1904; Fr. ter., H. Masse; ayr. bkz. C. Cahen, «Choroniques Arabes d'Istanbul», **REI,** 1936, 338; ayn. mü., «The Historiography of the Seljuqid Period», **HME,** 67-71; ayn. mü., **La Syrie du Nord,** 37-52; H.A.R. Gibb, «The Sources of the life of Saladin», **Speculum,** XXV, 1950, 58-72.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kadar gelebilmiştir[20]. Bu muhtasar nüshaya el-Bundârî, **Zubdat en-Nusra ve Nuhbat at-'Usra,** adını vermiştir. Eser neşredilmiştir[21]

'İmade'd-Dîn İsfahanî'nin bu eserinden onun bilhassa 'İmade'd-Dîn Zengi hakkında vermiş olduğu malumat içinde faydalandık. Onun konumuzla ilgili en önemli eseri muhakkak ki VI/XII. yüzyıl Arab şairlerine ait büyük antolojisidir. **Harîdat el-Kasr ve Cerîdet el-'Asr** adlı bu antoloji Sa'âlibî'nin **Yetîme el-Dahr** adlı eserine bir devamdır.

XII. yüzyıl Suriye devlet adamları ile bilgili, ünlü kişilere ait şiirlerle dolu olan bu antoloji, aynı zamanda bölgenin o devirdeki ictimaî ve edebî hayatından da bahsetmektedir. Eserin bazı kısımları neşredilmiştir[22].

6. Çalışmalarımızla ilgili olarak iki eserinden faydalandığımız İbnü'l-Esîr 555/1160 yılında Ceziret İbn Ömer'de doğmuştur. Zengin bir ailenin çocuğu olan müellifin babası Musul Atabegi 'İmade'l-Dîn Zengi'nin hizmetinde çalışmış aynı zamanda ticaret ile meşgul olmuştur. İbnü'l-Esîr'in kardeşlerinden Mecde'd-Dîn, II. 'İzze'd-Dîn Mes'ûd'un veziri Mücahide'd-Dîn Kaymaz'ın himayesine girmiş ve Divanü'r-Resâ'il'de vazife görmüştür. Diğer kardeşi Ziyae'd-Dîn ise Selaha'd-Dîn Eyyubî'nin emrinde vazife almış sonradan Selaha'd-Dîn'in ölümünden sonra el-Afdal, Ziyâe'd-Dîn'i vezirliğe getirmiştir. 607/1211 yılında el-Afdal'ın kardeşi el-Melikü'z-Zahir Gazi'nin hizmetine giren Ziyâ'e'd-Dîn bir süre sonra Musul'a dönmüştür. Burada Zengi'lerden Nâsıre'd-Dîn Mahmûd'un (ölm. 619/1222) nezdinde Divanü'l-İnşâ'ya tayin edildi. Bedre'd-Dîn Lu'lu'nun Musul hakimiyetini ele geçirmesi sırasında da bu vazifesine devam etmiştir. 637/1239-1240 yılında ise Abbasi halifesine elçi olarak giden Ziyâ'e'd-Dîn orada öldü[23].

---

20. Bkz. M.T. Houtsma (C. Cahen), «al-Bundarî», **EI²**, I, 1309.

21. El-Bundarî, **Zubdat al-Nusra,** nşr. M. T. Houtsma, **Recueil de textes Relatifs a l'Histoire des Seljoucides,** II, Leiden 1889; Türkçe ter. Burslan, İstanbul, 1943; Farsça Çev. M. H. Celîlî, **Tarihi Silsiley-i Selçuki,** Teheran 1978.

22. 'İmade'd-Dîn İsfahanî, **Haridat,** Mısır şairleri kısmı, nşr A. Amin ve Ş. Dayf. 2 cild, Kahire 1951-1952; Irak Şairleri ile ilgili kısım, el-Atarî ve Cemil Sa'id, 2 cild, Bağdad 1955-1964; Suriye Şairleri kısmı Ş. Faysal, 2. cild, Şam 1955-1959; Mağribli şairler, Tunus, 1966.

23. İbn Hallikân, **Vefayâtü'l-A'yân** (nşr. Wüstenfeld, Kahire, 1882) II, 288-290; C. Alptekin. **The Reign of Zangi,** 6 (Erzurum 1978).

İbnü'l-Esîr ise babası ve kardeşi gibi Zengi'lerin hizmetine resmen girmiş görülmemektedir. Buna rağmen birkaç sefer Zengiler adına elçi olarak Bağdad'a gitmiştir[24].

İbnü'l-Esîr, değişik konularda birçok eser vermiş kişidir. Bu eserlerinden sadece ikisi tarih ile ilgili olup çalışmalarımızda kaynak olarak kullanılmıştır. Bunlardan umumi bir tarih olan, **el-Kâmil Fi't-Tarih**[25] 628/1231 yılına kadar hadiseleri senelerine göre vermektedir. İbnü'l-Esîr 12 cilt tutan eserinin ilk yedi cildinde daha ziyade Ebu Ca'fer et-Tabarî'ye istinad etmiştir. Tabarî'nin bahsetmediği mevzular ise İbnü'l-Kalbî, el-Müberred, el-Balazurî ve el-Mes'ûdî gibi müelliflerden alınmıştır. Onun Haçlı seferlerinin ilk safhaları için esas kaynağı, İbnü'l-Kalânisî'nin **Zeyl Tarih Dimaşk** adlı eseridir. Buna rağmen zamanımıza intikal etmemiş rivayet ve kaynakları kullanması bakımından **el-Kâmil**'den ziyadesi ile istifade etmiş bulunuyoruz. İbnü'l-Esîr'in diğer tarihi eseri, **el-Bahir fi Devletü'l-Atabekiye,** ise Musul Atabegliği'nin bir monografisidir. 'İmade'd-Dîn Zengi'nin babası Ak-Songur'dan başlayarak bütün Zengi ailesini anlatan bu eser de neşredilmiştir[26]. Musul Atabegliği hakkında geniş malumat veren bu eser, Zenginler'in Dimaşk Atabegliği ve Haçlılarla olan münasebetlerini incelemesi yönünden konumuzla yakın bir alaka içindedir. Onun bilhassa, İbnü'l-Kalânisî'nin bahsetmekten çekindiği 'İmade'd-Dîn Zengi'nin Dimaşk üzerinde geçici bir süre içinde olsa tesis ettiği hakimiyet yönünden verdiği malumat, konumuz için büyük değer arzetmektedir.

Ancak İbnü'l-Esîr'in Musul Atabegliği'ne olan yakınlığını da göz önünde tutmak gerekir. **el-Atabekiye**'yi, Nure'd-Dîn I. Arslan Şah'in oğlu el-Kahir 'İzze'd-Dîn II. Mes'ûd'a takdim eden İbnü'l-Esîr, I. Arslan Şah'dan (ölm. 607/1211) monografinin tamamlanması için büyük malî yardım da görmüştür[27].

---

24. İbn Hallikan, **ayn. yer.**

25. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** 14 c. (Nşr. C. J. Tornberg, Leiden 1851-1876; Kahire 1301/1884, 12 c. ve 1348/1929; Beyrut 1965).

26. İbnü'l-Esir, **Tarih ad-Davlat al-Atabakiya fi al-Mavsil, RHC,** Historiens Orientaux, II; **et-Tarihü'l-Bahir fi Devletü'l-Atabekiye,** nşr. A. A. Tolaymat, Kahire 963; Histoire des Atabegs, Fr. çev. B. de Meynard, **RHC,** Historiens Orientaux, II, 2, Paris 1876.

27. H.A.R. Gibb, «Notes on the Arabic Materials for the History of Early Crusades», **BSOAS,** VII, 1953, 739-754; M.H.M. Ahmad, «Some notes on Arabic Historiography During the Zengid and Ayyubid Period (521/1127-648/1250)», **HME,** 88-90; N. Elisseeff, I, 36-39; F. Rosenthal, «İbn al-Athir», **EI²,** III, 724-725.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

7. İki eserinden faydalandığımız bir diğer müellif de Kemâle'd-Dîn İbnü'l-'Adîm'dir. 488/1132 yılında doğan Kemale'd-Dîn, Haleb'li soylu bir aileden gelmektedir. Müellifin dedesi ile dedesinin babası Haleb kadılıklarında bulunmuşlardır. Kemale'd-Dîn'in babası Ebu'l-Hasan Ahmed, Zengi'ler hizmetine girmiştir. İyi bir tahsil görmüş olan Kemâle'd-Dîn, Haleb'de müderrislik yapmış, elçi olarak birkaç kere Suriye, Irak ve Mısır'a gönderilmiş ve hatta kısa bir süre için Haleb'de vezirlik makamını da elde etmiştir.

Buğyatü't-Taleb adlı eseri, birçok ünlü kişinin biyografilerini ihtiva etmektedir. Kemâle'd-Dîn bu eserinde İbn 'Asâkir (499-571/1105-1176), Usâme b. Munkız (488-584/1095-1188), el-'Azimî (483-556/1090-1161) ve Hüseyin İbn 'Ali ed-Darî gibi kişilerin eserlerinden istifade ederken, Kuzey Suriye'de yazılmış fakat zamanımıza kadar ulaşmamış kaynaklardan da faydalanmıştır[28]. Kemale'd-Dîn İbnü'l-'Adîm, bu eserinde mevzumuzla ilgili birçok kişinin biyografisini de vermekte ve bu arada birçok değişik mehazlara müracaat etmektedir. Bunlardan Ak-Songur Porsukî'nin biyografisi için İbnü'l-Hasan el-Halebî (III, 277b), Ebu Galib 'Abdu'l-Vahîd İbn Hüseyin (III, 287b), el-Hafız İbn Tahir es-Sulemî (III, 279a), Ebu Fevaris Hamdan b. 'Abdu'r-Rahim el-Eşaribî (VII, 279a); 'İmade'd-Dîn Zengi için Ebu'l-Muhasin İbn Salama el-Harranî (VI, 210b, 211a, 214a) ile Ebu Şucâ' Muhammed b. 'Alî b. Dahhan el-Faradî (VI, 213b); ve Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl için ise, Ebi Galib 'Abdu'l-Vahîd b. Mes'ûd ve Murhef b. Usâme b. Munkız'dan faydalanmıştır. İbnü'l-Kalânisî'nin metnini verdiği, Şemsü'l-Mülûk'un Zengi'ye, Dimaşk'ı teslim etmek istediğini belirten mektup, İbnü'l-'Adîm tarafından da kaydedilmekte ancak mektup metni verilmemektedir[29]. Bu eserin maalesef sadece 10 cilt kadarı elimize geçmiş ve bunlardan bazı kısımlar neşredilmiştir[30].

---

28. B. Lewis, «İbn al-Adim», **EI²**, III, 695-996; C. Cahen, **La Syrie du Nord** 62-63; F. Rosenthal, **ayn. eser** 147-148; N. Elisseef, I, 49-51.

29. İbnü'l-'Adîm, **Bugya**, III, 69b—70a.

30. J. Sauvaget, «Extraits du Bugyat at-Talab», **REI**, VII, 1933, 395; **B. Lewis**, «Three Biographies from Kamal al-Din», **Melanges** Fuad Köprülü, 1953, 325-344; ayn. mü. «Kamal al-Din's Biography of Raşid al-Din Sinan», **Arabica**, XII, 1966, 235-267; A. Sevim, «Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb'e göre Emir Ak-Songur», **AÜDTCFTAD**, IV, 1966, 101-125; ayn. mü., «Alp-Arslan», **Belleten**, XXX, 1966, 205-242; ayn. mü., **Kamal al-Din İbn al-'Adim, Bugyat at-Talab fi tarih Haleb, Selçuklularla ilgili Hal Tercümeleri**, TTK, Ankara 1976.

Kemâle'd-Dîn İbnü'l-'Adîm'in, **Zubdad al-Halab min Tarih Haleb,** adlı diğer eseri bir Haleb tarihi olup Dimaşk Atabegliği'nin kuruluşundan itibaren Haleb'e hakim olmuş emirlerin Dimaşk ile olan münasebetleri bakımından çalışmamız için ehemmiyet arzetmektedir. İbnü'l-'Adîm'in Haleb'li olması ve onun Haleb emirlerine olan yakınlığı yine göz önünde tutulması gereken bir hususdur. 660/1261 yılında ölen İbnü'l-'Adîm'in bu eseri neşredilmiştir[31].

8. Ebu Şame'nin (599-665/1203-1268) **Kitab al-Ravdatayn fi Ahbar al-Davlatayn al-Nuriya va al-Salahiya,** adlı eseri, Dimaşk Atabegliği tarihi ile alakalı olarak, Nure'd-Dîn Mahmûd ve babası 'İmade'd-Dîn Zengi hakkında geniş malumat vermektedir. Onun, ayrıca şiirler ve bilhassa Haçlılara karşı açılan cihatlara yer vermesi, XII. yüzyıl Suriye bölgesinin edebî ve ictimaî hayatı bakımından değerini arttırmaktadır[32].

9. İbn Şeddad, 'İzze'd-Dîn Ebu 'Abdullâh Muhammed b. 'Ali b. İbrahim b. 'Ali (1216-1285) bir kısmı bize kadar ulaşmamış muhtelif tarihi eserlerin müellifidir. Yazarın, **al-Alaq al-Hatıra fi Zikr Umara al-Şam va'l-Cazira**[33] adlı tarihi coğrafya ile ilgili iki ciltlik eseri konumuz için faydalı malumatı haizdir. Dimaşk Atabegliği zamanında inşa edilmiş eserlerden bahseden İbn Şeddad'dan bilhassa çalışmamızın kültür bahsinde bahsedeceğiz[34].

Bu eserlerin yanı sıra daha birçok eser dolaylı da olsa Dimaşk Atabegliği tarihi hakkında bize malumat vermektedir. Bunlar arasında, İbn Cevzî, (ölm. 597/1201) **el-Muntazam fi Tarih el-Mülûk ve'l-Umem,** el-Hüseynî (ölm. 622/1225), **Zubdatü't-Tevârîh,** Sıbt İbnü'l-Cevzî (581-645/1185-1257), **Miratü'z-Zemân,** İbn Hallikân (ölm. 681/-1282), **Vefayatü'l-A'yan,** İbn Vasıl (ölm. 697/1298), **Mufarricü'l-Kurûb,** Ebu'l-Fidâ' (ölm. 732/1331), **el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer,** İbn Tiktaka,

---

31. İbnü'l-'Adîm, **Zubdat al-Halab fi Târih Halab,** 3 cilt, nşr. S. al-Dahhan, Şam 1951, 4, 1971.
32. M. H. M. Amad, **Studies on the Works of Abu Shâmâ** 596-665, A.H. (1203-1267), (SOAS, No. 147) adlı doktora tezinde Ebu Şame'nin hayatı hakkında geniş bilgi vermekte, ve eserini tahlil etmektedir. ayn. mü., «Ebû Shama», **EI²,** I, 150; C. Cahen, **La Syrie du Nord,** 79-89! F. Rosenthal, **ayn. eser,** 38-282; N. Elisseeff, I, 51-54; E. Sivan, **L'islam et la Crosiade,** 43-50.
33. İbn Şeddad, **al-Alaq fi Zikr Umara aş-Şam va'l-Cazira,** nşr, Ad-Dahhak, Dimaşk, 1955.
34. A. S. Erzi, «İbn Şeddad», **İA,** V, 825.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

el-Fahrî fî'l-Abâd, İbn Kesîr (ölm. 774/1373), **el-Bidâye ve'l-Nihâye,** el-'Aynî (ölm. 855/1451) **İkdü'l-cüman,** İbn Kadı Şuhbe (ölm. 874/1470), **el-Kavâkibü'd-Dürriye fî'l-Şîra en-Nûriye,** Ebu'l-Mehâsin İbn Tanrî Birdî (ölm. 874/1470) **en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mülûk Mısr ve'l-Kâhire**[35].

b. Haçlı Vekayinameleri

1. Papa II. Urbanus'un Haçlı seferini ilan ettiği Clermont Konsiline katılan Fulcherius Carnotensis[36] 1058 veya 1059 yılında doğmuştur[37]. Etienne de Blois'nın maiyetinde dük Robert de la Normandie'nin ordusuna iştirak eden Fulcherius 17 Haziran 1097 yılında Maraş'ın güney kısmında ana Haçlı ordusundan ayrılarak Baudouin de Boulogne'un hizmetine girmiştir. 1098-1100 yılları arası Urfa'da kalan müellif 1100-1127 yılları arasında ise Kudüs'de ikâmet etmiştir.

Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium[38], adlı eserini üç redaksiyonda yazan Fulcherius ilkini 1101, ikincisini 1106 ve üçüncüsünü 1124-1127 yılları arasında tamamlamıştır. Bu eserin ilk kısmı 1095 yılında Clermont konsilinin toplanmasından başlamakta, 1097 de İznik'in Haçlılar tarafından kuşatılmasını, Haçlıların Anadolu'yu geçişlerini, Ekim 1097 de Antakya'nın Haçlılar eline geçmesiyle devam etmekte, 1098 de Urfa kontluğu'nun kurulması, Temmuz 1099 da Kudüs'ün düşmesi ve 12 Ağustos 1099 da Askalon önünde yapılan muharebe ile sona ermektedir.

Dimaşk Atabegliği'nin Haçlılarla olan münasebeti yönünden konumuzu yakinen ilgilendiren bu eserin ikinci kısmı, 1100-1118 yılları arasındaki I. Baudouin'in, üçüncü kısmı ise, 1118-1127 yılları arasındaki II. Baudouin'in krallık devirlerine ayrılmıştır.

Fulcherius, 1100-1119 yılları arası hadiselerinin ağırlık noktasını Güney Suriye'ye vermiş, genellikle Kudüs Krallığının Dimaşk Atabegliği ve Fatımiler ile olan münaşebetlerini konu edinmiştir. 1119 yılın-

---

35. Bu eserlerin neşirleri için bibliyografya kısmına bakınız.
36. Fransız literatüründe Foucher de Chartees, Almanca'da Fulcher Von Chartres, İngilizcede Fulcher of Chartres geçmektedir.
37. Fulcherius 1123 yılında kendisinin 65 (III, XXIV, 17) 1125 yılında ise 66 yaşında olduğunu (XLIV, 4) yazmaktadır.
38. **Recuell des Historiens des Croisades,** Occ., III, 311-485 diğer neşirleri için bkz. Fulcher of Chartres, **A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127,** ing. çev. F. R. Ryan (Tennessee 1969), 3 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

da II. Baudouin Antakya'yı krallığına tabi duruma getirmesiyle Fulcherius da bu tarihten itibaren 1127 yılına kadarki olayların sahasını eserinde genişletmiş ve doğudaki dört Haçlı hakimiyetinden de aynı ölçüde bahseder olmuştur.

Diğer Haçlı vakanüvistleri gibi Fulcherius da bilhassa yabancısı bulunduğu Türk isimlerinde ve mahalli yer adlarında epey güçlükle karşılaşmıştır. İslâm tarihçilerinde bu kadarına asla rastlamadığımız tarafgirlik, Fulcherius'un belki de Baudouin'lerle yakın alakasının bozulmasından endişe duymuş olmasındandır. Buna rağmen hadiselerin anlatımında büyük tahribatlar yerine susmayı tercih eden Fulcherius, I Haçlı seferinin en iyi Haçlı kaynağı olması vasfını korumaktadır. Gerçi bu eser ile mukayese edilebilecek bir diğer Haçlı seferi tarihi de Albert d'Aix'in **Liber Christiance Expeditionis Pro Ereptione, Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolmitance Eccelesiae**[39]' dir. Fakat Albert, Fulcherius gibi olayları bizzat müşahade edememiş, 1120 yılına kadar getirdiği eserini 1120-1158 yılları arasında Almanya'da yazmıştır[40].

Fulcherius'un 1127 yılına kadar gelen eserinden bir diğer Haçlı tarihi yazarı olan Villermus Tyrensis[41] büyük ölçüde faydalanmıştır[42]. Biz bu çalışmamızda Fulcherius'un F.R. Ryan tarafından yapılan İngilizce tercümesinden faydalandık[43].

2. Fulcherius'u takip eden bir diğer Haçlı tarih yazarı Villermus Tyrensis Filistin'de doğmuş ve ilk tahsiline burada başlamıştır. Latince, Fransızca, Arapça, Grekçe ve İbranice'yi öğrendiği belirtilen Villermus, 1175 yılında Tyros Sur başpiskoposu olmuştur. Villermus'un, **Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum**[44] adlı eserinin,

---

39. R.H.C. Occ., VI (Paris 1879), 265-713.
40. Bkz. I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi** (1098-1118), XXVII.
41. Fransız literatüründe Guillaume de Tyr, Almanca'da Wilhelm von Tyros, İngilizcede William of Tyre olarak geçmektedir.
42. M.E. Mc. Ginty, Fulcher of Chartres, **Cronicle of the First Crusade**, Oxford 1941; D.C. Munro, A Crusader, **Speculum**, VIII, 1938, 321-355; C. Cahen, **La Syrie du Nord**, 10 vd; S. Runciman, **A History of the Crusades**, I, 329-30.
43. Fulcher of Chartres, **A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1097**, İng. Çev. F. R. Ryan (Tennesce 1969).
44. **R.H.C.**, Occ, I, 1 vd; bu eserin diğer neşirleri ve zeylleri için bkz. A.C. Krey, «William of Tyre», **Speculum**, (Nisan 1941), 149-166; A.S. Atiya, **The Crusade Historiography and Bibliography**, 31.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Haçlıların Filistin'e gelmelerine kadar olan kısmını yazarken Albert d'Aix'den, Kudüs'ün zaptından sonra 1127 tarihine kadar olan kısmı yazarken ise Fulcherius'dan faydalanmıştır. Villermus'un bu eseri bilhassa I. Baudouin'in ölümünden sonraki hadiseler için büyük değer arzetmektedir. Ayrıca Fulcherius'un eserinin 1127 yılı hadiseleriyle bitmesi, konumuzun ancak Tog-Tegin devrini kaplamakta, daha sonraki devirler için ise Villermus eseriyle Haçlı kaynakları yönünden bu boşluğu doldurmaktadır. Villermus'un geniş bir şekilde kaleme aldığı bu eserinde, bazı hadiselerin anlatımında olduğu gibi bilhassa tarihler üzerinde büyük yanlışlıklar göze çarpmaktadır[45].

Villermus'un Arapça bilmesi dolayısıyle, bazı islâmî eserlerden faydalanmış olduğu söylenmektedir. Onun Haçlı liderleri arasındaki akrabalık dostluk gibi hususları bize bildirmesi, bilhassa Venedik donanmasının yardımlarına karşılık Haçlılarla yaptıkları antlaşmalar ve kendi iç meseleleri İslâm kaynaklarında pek rastlanmayan hususlar olmuştur.

Bu çalışmamızda Villermus'un eserinin E.A. Babcock ve A.C. Krey tarafından İngilizceye yapılan tercümesini kullandık[46].

C. BİZANS, ERMENİ VE SÜRYANİ KAYNAKLARI

1. BİZANS KAYNAKLARI

Birinci Haçlı Seferi hakkında malumat veren Bizans kaynaklarının başında, hiç şüphesiz ki Anna Comnena'nın **Alexiad**[47] adlı eseri gelir. Babası, I. Alexius'un İmparatorluk devrine ait hatıralarını ihtiva eden bu eser 1118 yılına kadar gelmekte olup, hadiselerden kırk yıl kadar sonra kaleme alınmıştır. Prenses Anna Comnena'nın vermiş olduğu tarihi bilgiler tarafgirâne olup bilhassa hadiseleri tarihlemede büyük hatalara düşmüştür. Onun yapmış olduğu yanlışlıklar imparatorluk merkezinden uzaklaştıkça çoğalmaktadır. Bütün bu hususlara rağmen, onun bilhassa, babası İmparator I. Alexius'un Haçlı liderleri ile yaptığı andlaşmalar hakkında vermiş olduğu bilgiler ile Antakya'-

45 Bu hususla ilgili olarak bkz. W.B. Stevenson, **Crusaders in the East**, 361-371.

46. E.A. Babcock ve A.C. Krey, **A History of Deeds Done Beyond the Sea**, 2 cilt, Newyork 1943

47. Bu eserin neşirleri ve muhtelif dillere tercümeleri için bkz. A.S. Atiya, **ayn. eser**, 41

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nın Haçlılar tarafından zaptı meselesinde yazmış oldukları, araştırmamıza ışık tutmuştur.[48]

Anna Comnena'dan sonra iki Bizans tarihçisi olan J. Cinnamus[49] ve Nicetas Chroniates[50] imparator Yohannes (Ioannes) ve Manuel Comnenus'un devirlerini anlatmaktadır. Sadece her iki müellif de Haçlıların ancak Bizans ile direkt temasa geldiği zaman doğudaki hadiselere temas etmektedir. İmparator Yohannes'ın Suriye seferindeki Şeyzar kuşatmasından dahi pek az bahseden bu Bizanslı müelliflerin hadiselere de pek vakıf olamadıkları görülmektedir.

2. ERMENİ KAYNAKLARI

Konumuzla ilgili Ermeni kaynaklarının başında Urfalı Mateos gelmektedir. XII. yüzyılın başlarında Urfa'daki manastırlardan birinde başrahiplik yapan Mateos'un 952-1136 yıllarını kaplayan eseri neşredildiği gibi[51] bir kaç dile de tercüme edilmiştir[52].

Müellif daha ziyade Kuzey Suriye hakkında malumat vermekte, Dimaşk Atabegliği tarihiyle ilgili mevzulara epey uzak kalmaktadır. Buna rağmen Musul Atabegliği'nden ve Kuzey Suriye olaylarından geniş bir şekilde bahsetmesi bu eserden faydalanmamızı sağlamıştır. Ayrıca Urfa'daki Haçlı kontluğu hakkında geniş bilgi vermesi[53], bölgedeki Latin'lere karşı Ermeni kilisesine bağlılığı, Urfa'nın Zengi tarafından fethi konuları ayrı bir değeri haizdir. Çalışmalarımız esnasında bu eserin Türkçe tercümesinden faydalandık.

3. SÜRYANİ KAYNAKLARI

Adı bilinmeyen bir Süryani din adamının yazdığı, kronik[54] bilhassa Irak ve Suriye bölgesindeki Selçuklu hakimiyetine geniş yer

---

48. Anna Comnena, **Alexiad**, İng. Çev. E.A.S. Daves, **The Alexiad of the Princess Anna Comnena**, Londra 1967.
49. J. Cinnamus,, Epitome Historiarum, nşr. I. Meineke, **CSHB**, Bonn 1836.
50. N. Choniates, Historia, nşr. I. Bekker, **CSHB**, Bonn 1835.
51. R.H.C., Doc. Amen 1850; 1896 Kudüs, 1898 Eçmiazin. Yazma nüsha, Paris Milli Kütüphanesi, nr. 95.
52. **Urfalı Mateos Vekayinamesi (951-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Türkçeye çev. Hrant D. Andreasyon, TTK, Ankara 1962; (Fransızca ter.) **Chronique de Matthiev d'Edessa (962-1136) avec la Continuation de Gregorie le Pretre Jusqu'en 1162.**
53. Bkz. I. Demirkent, **ayn. eser**, XXXI.
54. C. Cahen, **La Syrie du Nord**, 97.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

vermesi dolayısıyla İslâmî kaynakların dışında büyük değer taşımaktadır. Artukoğulları Musul Atabegliği ayrıca bölgedeki Türk Melik ve emirleri hakkındaki bilgiye ilaveten Urfa, Antakya Haçlılarından da geniş ölçüde bahseden bu eser XIII. yüzyıl içinde yazılmıştır. Bu anonim müellifin Urfalı Basil Bar Şumna'nın eserinden istifade etmiş olduğu genellikle kabul edilmektedir.

Eser neşredilmiş[55] ve bazı dillere çevrilmiştir. Çalışmalarımızda A.S. Tritton tarafından İngilizceye çevrilen ve H.A.R. Gibb, tarafından notlandırılan İngilizce tercümeden faydalandık[56].

Araştırmamız esnasında faydalandığımız ikinci Süryani kaynak Bar Hebraeus (ölm. 685-1286) olarak da tanınan Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri'nin **Vekayinâmesi**,dir. Bu eser neşr[57] ve muhtelif dillere tercüme edilmiştir. Üç kısımdan müteşekkil olup birinci kısmı Umumi bir Türk tarihidir. İkinci ve üçüncü kısımları din ve kilise hakkında malumat vermektedir. Bu vekayiname Süryani Mihael'in eserinden faydalanılarak yazılmıştır. Daha önce bahsettiğimiz Ermeni ve Süryani kaynaklarının konumuzla ilgili özelliklerini bu eserde de görmekteyiz. İngilizce tercümesinden dilimize çevrilen bu Vekayinâmenin hem İngilizce ve hem de Türkçe tercümesini[58] kullandık[59].

D. DİĞER KALINTILAR

Dimaşk Atabegliği'nin siyasî, ictimaî ve kültür tarihi ile ilgili elimizde hemen hemen yok denebilecek kadar az tarihi kalıntı vardır. Bunların içinde İbnü'l-Kalânisî'nin eserine aynen kopya ettiği ve bu sayede zamanımıza kadar gelen menşur en ehemmiyetlisidir. Menşur Atabeg Tog-Tegin'in, Bağdad'da Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed

---

55. **Choronicon (Syriacum) ad Annum chr. 1203/4 Pertinens,** nşr. J.B. Chabot, **Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium,** III, Paris 1916.
56. A.S. Tritton ve H.A.R. Gibb, «The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle», **JRAS,** I. kısım, 63-101, 2. kısım 273-305.
57. Bar Hebraeus, **Chronography,** nşr. İng. Tercüme eden E.A.W. Budge **Chronography by Abu'l-Faraj (Gregory),** 2 cilt, Oxford 1932; ayr. bkz. J.B.Segal, Edessa, 266.
58. Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abu'l-Farac Tarihi,** İng. E.A.W. Budge tercümesinden Türkçeye çev. Ö.R. Doğrul, 2 cilt, TTK, Ankara 1945.
59. Ayr. Bkz. İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devri,** XXII; I. Demirkent, **ayn. eser,** XXXIII.

Tapar'ı ziyareti esnasında, Sultan tarafından kendisine verilmiştir. (Muharrem 510/16 Mayıs - 13 Haziran 1116). Tog-Tegin'in Suriye valiliğini belirten bu menşur devrin münşeatta en ünlü hattatı Ebu İsmâ'îl Hüseyin b. 'Alî et-Tugraî[60] tarafından kaleme alınmıştır. İbnü'l-Kalânisî'nin tam metnini verdiği[61] bu menşur ile Tog-Tegin ve oğullarının Suriye'deki hakimiyeti meşruluk kazanmıştır.

İbnü'l-Kalânisî, bu menşurun yanı sıra yine aslı kaybolmuş olan bir mektubu da aynen kopye etmiştir. Bu mektup, İbnü'l-Kalânisî'ye göre Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl'in kendi el yazısı ile Musul Atabegi 'İmade'd-Dîn Zengi'ye yazılmıştır. İsmâ'îl bu mektubunda Zengi'yi Dimaşk'a davet etmekte ve şehri ona teslim edeceğini bildirmektedir. Ayrıca gelmekte gecikirse Haçlıların Dimaşk'ı zaptedeceklerini ve bunun günahının kendisine ait olacağını belirtmektedir[62].

Dimaşk Atabegliği'nden zamanımıza kadar gelen ancak bir sikke tespit edebildik. Oysa ki kaynaklarda birkaç defa kesilen sikkelerden bahsolunmaktadır. Bunlardan biri, Tog-Tegin'in, Melik Rıdvan ile yapmış olduğu antlaşmadan sonra olması mümkündür. Bu antlaşmada Haçlı tehlikesine karşı karşılıklı yardımda bulunulacak ve Melik Rıdvan'ın adı Dimaşk'da hutbede okunacaktı[63]. İbnü'l-Kalânisî, Tog-Tegin'in bu antlaşmaya sadık kaldığını yazması onun hutbe ile birlikte gelen adına para kestirme işini de tamamlamış olduğu intibaını yaratmaktadır. İkinci olarak Sultan Tapar tarafından Tog-Tegin'e verilen menşurda, onun İslâm dinine, halka ve adalete bağlılığı işlendikten sonra para basmada ve hutbede adet olan yolda devam etmesi istenmektedir. Buna göre, Tog-Tegin'in bu vecibeyi yerine getirmekte tereddüt etmediği kanaatindeyiz. Buna rağmen bu düşüncemizi doğru kılacak bir para elimize geçmiş değildir.

Dimaşk Atabegliği ile ilgili tek para Atabeg Tog-Tegin'e ait olup British Museum'dadır. Bu gümüş para üzerinde;

---

60. Bu hattatın hal tercümesi için bkz. İbnü'l-'Adîm, **Bugyat at-Talab fi Tarih Halab**, nşr. A. Sevim, 81-82.

61. İbnü'l-Kalânisî, 195-197; Ayr. bkz. İslâmî kaynaklar kısmı.

62. İbnü'l-Kalânisî, 245 (Gibb, 230).

63. İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 163.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Önyüzün ortasında

اتابك

Çevrede

[ا] لامام المستظهر بالله ر

Arka Yüzün ortasında

اتابك ؟

السلطنة

Çevre

طغتكين . . . . . .

bulunmaktadır. Paranın basım tarihi ve yeri siliktir[64].

Dimaşk Atabegliği devrinde inşa edilmiş birçok mimarî eserlerden[65] son zamanlara kadar tespit edebildiğimiz tek eser Gümüş-Tegin medresesidir. XIX. yüzyılın Vahhâbiler tarafından tahrip edilip, kubbesi yıkılmış ise de kubbeyi taşıyan pandantifler yerindedir[66].

ARAŞTIRMA ESERLER

Dimaşk Atabegliği Tarihi ile ilgili faydalandığımız araştırma eserler arasında M.K. Özergin'in **«Dimaşk Melikliği ve Dimaşk Atabegi Zahir al-Din Tog-Tegin»**, adlı çalışmasını zikretmemiz gerekir. 1965 yılında doçentlik tezi olarak sunulan bu eser, üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm, Sultan Melik-Şah'ın ölümünden sonra Selçuklular ve Suriye'yi, ikinci bölüm, Tutuş'un ölümünden sonra Dimaşk Melikliği'nin kurulmasından Dukak'ın ölümüne kadarki siyasî tarihi, üçüncü bölüm ise Tog-Tegin devrini (1104-1128) anlatmaktadır. Neşredilmemiş olan bu çalışmanın bilhassa son bölümünden yararlandık.

Suriye Selçukluları[67], adlı eserinde Türklerin bölgeye ilk gelişlerinden Tutuş'un ölümüne kadarki Suriye Tarihini araştıran A. Sevim, birçok makalesi ile de Dimaşk Atabegliği Tarihi ile ilgili bu çalışmamıza ışık tutmuştur. Bunlardan; **İslâm Ansiklopedisindeki** «Tugtegin» maddesi[68] ile, Artukoğullarından Sökmen[69] ve İl-Gazi[70] hakkında yazdıklarından, Tog-Tegin'in Selçuklu emirleri ile olan münasebeti içinde, büyük bir ölçüde faydalandık.

64. S. Lane-Poole, **Catoloque of Oriental Coins in the British Museum,** (Londra 1875-1890), III, **The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, etc,** 1877, s. 296.

65. II. Bölüme bakınız.

66. O. Aslanapa, **Türk Sanatı,** I (İstanbul 1972), 104.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dimaşk Atabegliği'nin yine Selçuklular ve Selçuklu emirleriyle olan münasebeti içinde faydalandığımız bir diğer Selçuklu Tarihi de M.A. Köymen'in **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi** olmuştur[71].

Ülkemiz tarihçilerinin genellikle XII. yüzyıl Suriyesini Selçuklu Tarihi yönünden incelemelerine karşılık yabancı araştırmacılar dikkatlerini Haçlı Tarihi üzerinde toplamışlardır. Bunlardan biri olan W.B. Stevenson, **The Crusaders in the East**[72] adlı eserinde, Haçlıların doğudaki faaliyetlerini kısaca anlatmaktadır. Bu yazar, eserinin birer bölümünü Zengi, Nure'd-Dîn Mahmûd ve Selaha'd-Dîn Eyyubî'ye tahsis etmiştir.

İkinci bir Haçlı tarihi ise 1934 yılında F. Grousset tarafından yazılmıştır. Fakat bu hususta yazılan en mükemmel eser, S. Runciman'ın ilk neşrini 1951 de yaptığı üç ciltlik, **A History of the Crusades**'dir.

Başından sonuna Dimaşk Atabegliği Tarihi (1104-1154) ihtiva eden müstakil bir araştırma eser olmamasına rağmen yer yer faydalandığımız bu eserlerin yanı sıra, adlarını dipnotlarda zikrettiğimizi daha birçok çalışma mevcuttur.

---

67. A. Sevim, **Suriye Selçukluları,** I, Fetihden Tutuş'un Ölümüne Kadar, Ankara 1965.
68. A. Sevim, «Toğtegin», **İA,** XII/I, 44-47.
69. Ayn. mü., «Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri», **Belleten,** XXVI, sayı 103, (Ankara 1962), 501-520.
70. Ayn. mü., «Artukoğlu İl-Gazi», **Belleten,** XXVI, sayı 104, (Ankara 1962), 649-691.
71. M.A. Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri,** II. cilt, TTK, Ankara 1954.
72. Londra, 1907.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

GİRİŞ

DİMAŞK ATABEGLİĞİNİN KURULMASINDAN ÖNCE SURİYE

Bir kısım eserlerde «Şam Atabegliği» bir kısım eserlerde ise «Böriler» olarak adlandırılan Dimaşk Atabegliği, hakimiyetini Suriye'de kurmuş bir Türk sülâlesidir. Merkezi Dimaşk (Şam) olan bu atabegliğin siyasî faaliyetlerini sürdürdüğü saha, bugünkü Suriye Devleti'nin sınırlarından biraz daha farklı olup, Akdeniz'in doğu sahili ile, Kuzeyde Anadolu, doğuda Fırat nehri ve güneyde ise Arap çölü (Bâdiyatül-'Arap) ile çevrili olan bölgedir. Burası İslâm fethinden sonra müslümanlarca, Bilâdü'ş-Şâm veya yalnızca eş-Şâm olarak adlandırılmıştır. Bu bölge topraklarının verimliliği çok eski devirlerden beri bedevîleri cezbetmiş ve bunlar zaman zaman buraya sızma imkânları dahi bulmuşlardı. Bu bedevî unsur, II. yüzyıldan sonra da Hıms, Tedmur (Palmyra) ve Petra'da hükümdarlık dahi kurmuştur. Suriye'ye gelen bu bedevîlerin yanı sıra V. yüzyılda Gassanî emirleri, VI. yüzyılda Suriye-Arabistan sınırında göçebe hayatı süren Kelb, Lahm ve cuzâm Oğulları Suriye kültür ve dinini benimsemişlerdir, ayrıca kendilerini de Süryani olarak kabul etmişlerdir.

Suriye'nin en önemli ve büyük yerleşme merkezi Dimaşk (Şâm) Ak Deniz seviyesinden 700 m. irtifada olup Suriye-Arap Çölü'nün kenarında ve Lübnan-Anti Lübnan kütleleri ile Hermon'un teşkil ettiği çift manianın hemen arkasındadır. Dimaşk, Kuzey ve batıdan bu dağların kollarından olan Cebel Kâsiyûn tarafından çevrilidir. Güneyde ise Cebelü'l-Esved ve Cebelü'l-Mâni kısmen Dimaşk'ı mahfuz tutuyorsa da şehrin doğusu tamamiyle açıktır. Anti Lübnanlar arkasından doğan Barada suyu, Dimaşk içinden geçer, Guta vahasını bağ ve bahçelerle donatıp, Atayba Gölüne dökülür. Barada suyunun Dimaşk ve yöresine sağladığı verimin ve hayatın yanı sıra, şehrin öneminin bir diğer yönü de Suriye içinden geçen kuzey-güney yolu üzerinde olmasıdır. Dimaşk'ın kuzeyindeki Berze'de bulunan «Mescid İbrahim», Hz. İbrahim'in doğduğu yer olarak, halen Müslümanlarca

mübarek sayılır. M.Ö. VIII. yüzyılda Asurlular, VII. yüzyılda Babilliler, VI. yüzyılda Grekler ve I. yüzyılda da Romalılar Dimaşk'a hakim olmuşlardır. Dimaşk, M.Ö. 85 yılında III. Aretas devrinde, Petra'dan gelen Nebatîler'in hakimiyetine geçti. Pompeius M.Ö. 65 de merkez Antakya olmak üzere Suriye'yi bir Roma eyâleti haline getirdi. II. yüzyılın başında, Hadrianus devrinde eyâlet merkezi olan Dimaşk, 222 yılından sonra da Alexander Severus tarafından, İmparator eyâleti haline sokuldu.

VI. yüzyılda, İran harpleri sonunda zenginliği, canlılığı ticaret ve kültür merkezi olarak tanınan bu bölge, harap oldu. 612 yılında, II. Hüsrev'e ait kuvvetler Dimaşk'ı işgal ettiler. Fakat İran hükümdarı II. Hüsrev'in 627 yılında ölmesiyle Dimaşk, İranlılarca terk edildi ve bunu takip eden yılda Heraklios Suriye'ye tekrar döndü.

Müslümanların Suriye'ye girmeleri Hz. Muhammed'in ölümünden sonra oldu. Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi bazı kabilelerin İslâm devletinden ayrılmalarını, Ridde'yi doğurmuştu. Bu isyanın bir yıl sonra kanlı bir şekilde bastırılması neticesinde, teşekkül eden bir çok bedevî zümreler Hz. Muhammed'in vermiş olduğu bir emre uyarak, Suriye'ye girdiler. Bizans kuvvetlerine karşı, bir-iki küçük başarı da elde ettiler. Bizans'ın işi ciddiye alıp kuvvet toplamalarına karşı olarak bunlar da Medine'den takviye edildiler. Ayrıca Bizans kuvvetlerini, Irak'dan gelen Halid b. Velid'in kumandasında Kudüs ile Beytcibrin arasında, Acnadin Savaşında (28 Cemaziyülevvel 13/30 Temmuz 634) ağır bir şekilde yendiler. Bizanslılar, Baysan bataklıkları gerisinde, yeniden toparlanmaya çalıştılar, fakat yine başarı elde edemedikleri gibi, Fihl (Pella) yöresinde Zilkade 13/Aralık 635 de bir daha bozguna uğradılar. Cavlan yoluyla Dimaşk'a doğru ilerliyen Arap birlikleri Muharrem 14/Mart 635 de Dimaşk önlerine geldi. Yardıma gelen Heraklios birliklerinden hayır gelmemesi karşısında ümidini kaybeden şehir halkı, kapıları Halid b. Velid'in Müslüman kuvvetlerine açmış, içerdeki Bizans kuvvetleri de şehrin kuzeyine çekilmişti. Araplar fethettikleri Dimaşk'ı 15/636 yılı baharında terk etmek zorunda kaldılar. Bizans ordusunun Theodoros'un komutası altında Dimaşk'a gelmesi arapları şehri tahliyeye zorladı. Mamafi, Yarmuk'da 12 Receb 15/20 Ağustos 636 da yapılan nihaî savaştan sonra şehir ikinci defa Müslüman Araplar tarafından kuşatıldı. Bu ikinci kuşatmanın komutanı Ebû Ubeyde idi. Zilkade 15/Kasım 636 da şehir tekrar, hem de bu sefer epey ağır şartlarla, Müslümanlara teslim oldu. Suriye'nin akibeti de Yarmuk savaşı ile belli olmuştu. İslâm kuvvet-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

leri ciddi mukavemetlerle karşılaşmadan kuzey Suriye ve Fenike sahilini feth ettiler. Kudüs 17/638 yılında, Kaysariya ise 19/640 da teslim oldu. Mekkeli bir aileden olan ve Dimaşk'a vali tayin edilen Yezid b. Ebî Sufyan'ın salgın bir hastalıktan ölmesi sonucunda yerine kardeşi, Muaviye geçti. Onun zamanında 31/651-652 de bütün Suriye birleştirildi. Muaviye, kendine öyle bir sağlam mevki tesis etti ki, Hz. 'Ali'nin ölümünden sonra, oğlu Hasan'ın feragati üzerine, hilafeti ele geçirmek için yapılan mücadeleyi de kazanıp (41/661) Dimaşk'ı yeni bir devletin merkezi yaptı. Dimaşk, bu Emevi hakimiyeti esnasında büyük i'mâr gördü. Fakat Emevi Devletinin zayıflaması ve karışıklıklar içinde çökmesi en fazla merkez Dimaşk'ı etkiledi. Irak'tan gelenler şehri yakıp yıktılar. Abbasi hakimiyeti altına giren Suriye artık bir eyâlet idi. Dimaşk ise merkez olmaktan çıkmıştı.

Abbasi hakimiyetine dayanamayan Suriye'lilerin muhtariyetlerini elde etme çabaları bir netice vermedi. Bir yandan da Bizans'ın Suriye üzerinde baskısı artmış, bunu önlemek bahanesi ile daha önce, Mısır'a hakim olmuş bulunan Ahmed b. Tulun adında bir Türk Memluku, Suriye'ye girdi. Tolunluların hakimiyeti ancak çeyrek asır sürdü. Maveraünnehirli İhşidî hükümdar sülâlesinden Tugc b. Cuffun Dimaşk'a vali olması sırasında bölge İhşid oğullarının hakimiyetine geçti. Fakat bunların da hakimiyeti kısa oldu. Mısır'ı ele geçiren Fatımîler, Suriye'ye de girdiler. Suriye için talihsizlik devam ediyordu. Dimaşk bir süre için de olsa Karmatîlerin eline geçti. Bunların Fatimiler tarafından mağlup edilmesinden sonra şehrin büyük bir kısmı yandı ve tahrip edildi.

Suriye'deki karışıklıklar Bizans imparatorları için iyi bir fırsat oldu. İmparator Nikephoros Phokas (963-969) Kuzey Suriye'yi işgal etti. Onun halefi olan Çimiskes (696-976) ve II. Basileios (976-1025) Asi ırmağı vadisine ve Fenike sahillerine kadar ilerlediler. Haleb emirliği dışında kuzey Suriye'nin hakimiyetini ele geçiren Bizans, Antakya dahil, bölgeyi uzun bir süre elde tuttu. Suriyeliler, Fatımilerin de ilgisizliğinden, kendi başlarının derdine düşmüşler, bu da onlara yavaş yavaş Mısır hakimiyetinden kurtulmaya çalışma imkânı vermişti. Siyasî karışıklıklar içinde Suriye'de Bedevîlerin nüfuzları arttı. Kays'lı Bena Kılab'a mensup Mirdas oğulları 414/1023 yılı civarında Haleb'e yerleştiler ve bazı aralarla bu hakimiyetlerini Haleb'de 472/1079 a kadar sürdürdüler[1].

1. Bu kısım, J. Wellhausen, **İslâmın En Eski Tarihine Giriş**, (Türkçe çev. Fik-

XI. yüzyıldan itibaren Türkler Suriye'de görülmeye başladılar[2]. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun, Bizans'a karşı yaptığı Anadolu gazaları neticesinde, bazı hallerde de, ayrı olarak Türkmen kitlelerinden bazı zümrelerin Suriye'ye girdiklerini görmekteyiz. Haleb bölgesine yanındaki Türkmenlerle birlikte ilk gelen Harun b. Han oldu ve Haleb, Mirdas Oğulları Beyliğinin emirleri arasındaki hakimiyet mücadelesine katıldı. Harun b. Han'ı Afşin, Sunduk, Karlu ve Atsız begler takip ettiler. 1069-1070 yıllarında Karlu üç bin çadırlık Yavegiye türkmenlerinin başında Filistin'e gelerek oraya yerleşti. Onun ölümüyle bu türkmenlerin liderliğine Atsız Beg geldi. Remle şehrini Fatımiler'den alan Atsız, 1071 yılı sonlarında Kudüs şehrini elde etti. 1076 yılında ise Dimaşk yine Atsız tarafından fethedildi. Dimaşka'da hutbe Abbasi halifesinin adına okunmaya devam etti. Atsız için hedef Mısır olmuştu, fakat buranın fethi için giriştiği seferde mağlup oldu ve Dimaşk'a çekildi. Mısır Fatimi kuvvetleri, güney Suriye'nin ilk defa Türkler tarafından fethini sağlamış olan Atsız Begi takip ederek Dimaşk'ı kuşattılar (1077). Mısır orduları güney Suriye'yi tekrar Fatımi hakimiyetine almak için Dimaşk önlerine gelmişlerdi. Atsız Beg bilhassa Fatımi hakimiyetine son vermek amacı ile Suriye'ye Sultan Melikşah tarafından gönderilen Tutuş'dan Yardım istedi. Tutuş kuşatmakta olduğu Haleb'i terkederek Dimaşk'a gelmiş ve burasını Fatımilerin eline düşmekten kurtarmıştı[3]. Atsız Begi ortadan kaldıran Tâcü'd-Devle Tutuş, Antakya'yı ele geçiren ve Halep kapılarına kadar dayanan Anadolu fatihi Süleyman-Şah'ı da bertaraf etmesi neticesinde bütün kuzey ve güney Suriye'nin, Sultan Melik-Sahâ bağlı, tek hakimi oldu[4].

---

ret Işıltan) İstanbul, 1960; C. Brockelmann, **İslâm Devletleri ve Milletleri Tarihi** (Türkçe. Çev. Neşet Çağatay), Ankara, 1964; B. Lewis, **Araps in History**, Londra 1964; R. Hartmann, «Şam», **İA**, XII., 298 vd; H. Lammens, «Suriye», **İA**, XII. 51 vd; Halil Edhem, **Düvel-i İslâmiye**, İstanbul 1927, faydalanılarak hazırlanmıştır.

2. Türklerin Suriye'ye gelmeleri ile ilgili olarak bkz. A. Sevim, **Suriye Selçukluları, I, (Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar)**, Ankara 1965; F. Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilatı-Destanları**, (Ankara 1967), s. 132-133.

3. Atsız'ın Suriye'deki faaliyetleri için ayr. bkz. İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, (İst. 1953), 31-38.

4. Tutuş hk. bkz. A. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, (Ankara 1983).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİRİNCİ BÖLÜM

I. DİMAŞK ATABEGLİĞİNİN SİYASİ TARİHİ

1. ATABEG TOG-TEGİN DEVRİ (1104-1128)

A. ATABEGLİĞİN KURULUŞUNA KADAR TOG-TEGİN

a. Tutuş'un hizmetinde

Atabeg Teg-Tegin'in hayatının ilk safhaları hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Bu devrin en önemli kaynağı olan İbnü'l-Kalânisî'nin yanısıra diğer islâm kaynakları da ancak onun Suriye hükümdarı Tutuş'un, oğlu Dukak'a atabeg olarak tayin edilmesinden sonra hakkında malumat vermeye başlamışlardır ki bütün bu bilgiler Tog-Tegin'in menşeini tesbit için kifayetsizdir. Onun Tutuş tarafından oğlu Dukak'a atabeg olarak tayin edilmesi, Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın ölümü ile ortaya çıkan saltanat mücadelesi esnasında Tutuş'un 1093 te Diyarbakır'a gelmesi zamanına rastlamaktadır. Tutuş burada beraberinde bulunan Tog-Tegin'i, oğlu Dukak'ın da atabegi olarak Meyyafarikin'in valiliğine tayin etmiştir. Ancak onun bu tayine kadar Tutuş'un hizmetinde bulunduğunu ve diğer komutanlar arasında temayüz ettiğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Tutuş'un 1093 yılına kadar girişmiş olduğu faaliyetlere bakılınca, onun 471/1078 yılında Dimaşk'ı kuşatan Fatimilere karşı Emir Atsız'ın yardımına gittiğini ve şehire girdiğinde kendisine mazeret beyan ederek şehir dışında karşılamadığı bahanesiyle Atsız ile kardeşini öldürttüğünü görmekteyiz (Rebiyülevvel 471/Eylül 1078)[1].

---

1. İbnü'l-Kalânisî, **Zeyl Tarih Dimaşk**, nşr. H.F. Amedroz, (Leiden 1908), 112-1113, 130-132; İbnü'l-Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih**, nşr. C.J. Tornberg (Beyrut 1966), X, 111; Sıbt, **Mir'atü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan**, nşr. A. Sevim (Ankara 1968), 200; A. Sevim, **Suriye Selçukluları, I. Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar**, (Ankara 1965, 59-60, 71, 159.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İbnü'l-Kalânisî hicri 488 yılı hadiselerini zikrederken, Atabeg Tog-Tegin'in Dimaşk'a geldiğini ve şehire girmeden önce şehir şahnesi Hısnü'd-Devle Bahtiyar'ın, bir zamanlar hizmetinde çalıştığı eski dostunu karşılamaya çıktığını[2] yazmaktadır ki, bu husus bize Tog-Tegin'in daha önce Tutuş'un hizmetinde iken Dimaşk'da bulunduğu intibaını vermektedir. Yine İbnü'l-Kalânisî tarafından belirtilen, Tog-Tegin'in Dimaşk'a geleceği haberinin şehir halkı üzerinde sevinç yaratması hususu ise, Tog-Tegin'in Tutuş'un maiyetinde Dimaşk'a geldiğine ve Emir Atsız'ın öldürülmesiyle bir süre bu şehirde ancak naip olarak vazife yapmış olduğuna bir işarettir. Tog-Tegin'in Dimaşk'daki vazifesi ile kaldığı süre hakkında mevcut kaynaklarda bir malumat yoktur. Onun hakkında kaynaklaca verilen bilgiler, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Sultan Melikşahın ölmesiyle, kardeşi Tutuş'un saltanat mücadelesine girmesi ve bu maksatla ele geçirdiği Meyyafarikin'in valiliğine getirilmesi ve oğlu Dukak'a atabeg olarak tayin edilmesi (486/1093) ile başlar. Tog-Tegin, Meyyafarikin'deki valiliği esnasında, Amid'de Tutuş aleyhine çıkan bir isyanı oranın valisi İl-Taş'a yardıma giderek bastırmış ve yerinde aldığı sert tedbirlerle Amid'de intizamı yeniden sağlamıştır[3].

Tutuş, Berkyaruk ile Büyük Selçuklu Sultanlığı için son savaşa girişmeden önce emirlerine ve kendisine bağlı adamlarına, Haleb'de bırakacağı oğlu Rıdvan'a itaat etmelerini bildirmişti. Sonra Haleb'den yola çıkan Tutuş el-Cebel'e vardığı zaman Rıdvan'a bir mektup yollayarak onun Irak'a girmesini, Bağdad'ı elde ettikten sonra kendi yanına gelmesini istedi. Rıdvan'ın Irak'a doğru yola çıktığı bir esnada, Tutuş Reyy yakınlarında, Berkyaruk ile savaşa girdi, fakat yenildi ve Sungurca adlı bir emir tarafından öldürüldü (17 Safer 488/26 Şubat 1095)[5]. Bu kaybedilen savaşa katılan Tog-Tegin, Yagı-Siyan, Ca-

---

2. İbnü'l-Kalânisî (Fransızcaya terc. Roger le Tourneau, **Damas de 1075 a 1154**, Damas 1952, 33).

3. İbnü'l-Kalânisî, 130-131; İbnü'l-'Adîm, **Zübdatü'l-Haleb fi Tarih Haleb**, nşr. S. ed-Dahhan (Şam 1951-4, 1971), II, 120-122.

4. İbnü'l-Kalnâisî, 131-132; İbnü'l-Ezrak, **Tarih Meyyâfârıkin**, (yazma British Museum no. Or 5803, Or 6310) 131 a; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 123-124; bkz. M.K. Özergin, **Dimaşk Melikliği ve Dimaşk Atabegi Zahir al-Din Tog-Tegin**, (1965, Doçentlik tezi, neşredilmemiş), 16.

5. El-'Azimî, **Târih**, (kısmen nşr. C. Cahen, «La Chronique Abregee d'al-Azimî», **JA**, CCXXX, 1938, 353-448), 370; İbnü'l-Kalânisî, 125-130; **İbnü'l-Esîr, el-Kâmil**, X, 244-245; Mateos, **Vekayiname**, Türkçe'ye çev. H.D. Andreasyon, **Urfalı Ma-**

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nahü'd-Devle Hüseyn, Abak b. Abdu'r-Rezzak gibi Tutuş'un emrindeki komutanlar Sultan Berkyaruk kuvvetlerine esir düştüler. Melik Dukak ise babasının memluk emirlerinden Ay-Tegin el-Halebî'nin yardımı ile savaş meydanından kaçmaya muvaffak oldu ve yanında çok az sayıda bir askerî birlik ile Diyarbekir üzerinden Haleb'e doğru yola koyuldu.

Savaş öncesi babasının emri ile halifelik merkezini kontrol altında tutmak için Bağdad'a ilerlemekte olan Rıdvan ise savaşın neticesini öğrenince süratle Haleb'e döndü.

Tutuş, sefere çıkmadan önce veziri Ebu'l-Kasım el-Hasan b. Ali el-Harizmî'yi Haleb'e kendi naibi olarak bırakmıştı. Ebu'l-Kasım, Haleb'e dönen Melik Rıdvan'ı karşılayarak onu babasının halefi olarak ilân etti. Reyy bozgunundan kaçan Melik Dukak da Melik Rıdvan'dan bir süre sonra Haleb'e geldi ve Rıdvan tarafından göz altına alındı.

Sultan Berkyaruk kuvvetlerine esir düşüp Isfahan'da hapse atılan Tutuş'un komutanlarının yanısıra Sultan Berkyaruk taraftarı olan bir çok kişi de Haleb'in zaptı sırasında Tutuş tarafından yakalanmış ve habsedilmişlerdi. Bazı Selçuklu komutanları Sultan Berkyaruk'a başvurarak Haleb'de esir bulunan Emir Kürboğa ve kardeşi Emir Altuntaş'ı kurtarmak için Melik Rıdvan'la karşılıklı esir mübadelesinde bulunulmasını teklif ettiler. Bu husus Sultanca uygun görüldü ve Emir Abak Haleb'e, Melik Rıdvan'ın yanına gönderildi. Emir Abak'ı iyi karşılayan Melik Rıdvan onun getirmiş olduğu teklifi de uygun buldu. Böylece bir yıldan beri Haleb'de esir bulunan Berkyaruk taraftarı komutanlar serbest bırakıldı. Bunun karşılığında Sultan Berkyaruk da İsfahan'da esir tuttuğu Tutuş'un komutanlarını serbest bıraktı ki, bunlar arasında TogTegin de bulunmaktaydı[6].

---

tees Vekayinamesi (1952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162), (Ankara 1962), 183, Ebu'l-Ferec, **Chronography**, Ing. Çev. E.A. W. Budge, **The Chrongraphy of Gregory Abu Faraj**, (Oxford 1932), bu İngilizce eserden Türkçe'ye Çev. O.R. Doğrul, **Abu'l-Farac Tarihi**, (Ankara 1945), I, 334 vd; A. Sevim, «Tutuş» **İA**, XII, 137; ayn. mü. «Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Gecirme Teşebbüsü», **Belleten**, XVII/107 (Temmuz 1963), 411-435; ayn. mü. Suriye Selçukluları, 116 vd.; Tutuş'un öldürülmesi için ayr. bkz. Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, (Ankara 1984), 155-156.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

b. Dimaşk Melikliğinin Kurulması

Reyy bozgunundan kurtulup Haleb'e dönen Melik Dukak, Haleb'de ağabeyi Melik Rıdvan'ın nezareti altında idi. Sultan Tutuş'un Reyy seferine çıkmadan önce Dimaşk'a naib olarak bıraktığı Emir Sav-Tegin el-Hadim, Melik Dukak'a haber yollayarak, Dimaşk'a geldiği takdirde, şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Melik Rıdvan'ın Diyarbekir seferinde bulunmasından yararlanan Dukak, Haleb'i gizlice terkederek Dimaşk'a geldi. Melik Rıdvan ile anlaşamayan ve Dukak'ın Dimaşk'da hakim olması ile yetkilerinin artacağını hesaplayan Emir Sav-Tegin şehre gelen meliği törenle karşılayarak onu babasına ait iç kaledeki saraya yerleştirdi ve hükümdarlığını ilân etti. Böylece Suriye'de Tutuş'un ölümünden kısa bir süre sonra, biri Haleb diğeri Dimaşk'da olmak üzere iki Meliklik kurulmuş oldu[7].

c. Tog-Tegin'in Melik Dukak'ın Yanına Dönmesi

Atabeg Tog-Tegin, İsfahan'da serbest bırakıldıktan sonra Suriye'ye doğru yola çıkmış ve büyük bir ihtimalle yolda, Melik Dukak'ın Dimaşk'a giderek orada kendi hakimiyetini kurmuş olduğunu öğrenmiştir. Ancak böylece Tog-Tegin'in doğrudan doğruya Dimaşk'a gelmesini açıklayabiliriz. Tog-Tegin'in Dimaşk'a gelmekte olduğu haberi duyulunca şehir halkı sevince büründü ve şehir Şahnesi es-Sallar Hısnü'd-Devle Bahtiyar eski dostunu karşılamaya çıktı. Kendisini karşılamaya çıkanlarla beraber 488/1095 yılı yaz sonunda Dimaşk'a gelen Tog-Tegin, Melik Dukak'ın da hazır bulunduğu bir törenle şehre girdi. Kendisine ordu komutanlığı vazifesi verildi. Dimaşk'da büyük itibar gören Atabeg Tog-Tegin Melikliğin ileri gelen kişilerinin kendi yanında toplanmasını da sağladı. Onun kazandığı bu ilgi haklı olarak Emir Sav-Tegin'i endişelendirdi. Tog-Tegin, Sav-Tegin'in harekete geçmesine fırsat vermeyerek Melik Dukak ve bazı şehir ileri gelenleri ile anlaşarak onu öldürttü[8].

Tehlikenin bir kısmını ortadan kaldıran Atabeg Tog-Tegin, mevkiini Melik Dukak'ın annesi Safvatü'l-Mülk Hatun ile evlenerek iyice sağlamlaştırdı (488/1095). Melikliğin idaresini tamamen eline almış

---

6. El-'Azimî, 371; İbnü'l-Kalânisî, 130-131; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 248; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 121-122.
7. İbnü'l-Kalânisî, 130; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 248; M.K. Özergin, 23 (tez).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olan Tog-Tegin'e Melik Dukak da karışmaz, onun gerek hükûmet işlerini ve gerekse halka iyi davranışını takdir eder olmuştu[9].

d. Melik Rıdvan İle Melik Dukak Mücadelesi

Melik Rıdvan, kardeşi Dukak'ın Dimaşk'ta kendi başına hüküm sürmesini kabullenememiş ve onun daha fazla kuvvetlenmeden durdurulması gerektiğine inanmıştı. Haleb'e çağırdığı Emir Sökmen'in de kuvvetlerinden yararlanarak Dimaşk üzerine yürüdü. Dimaşk Meliki Dukak ise, yanında Atabeg Tog-Tegin, Emir Yağı-Sıyan ve Kudüs Emiri Artukoğlu İl-Gazi bulunduğu halde, bir sefere çıkmışlar ve Dimaşk'tan ayrılmışlardı. Haleb kuvvetleri Dimaşk'ı kuşattılar. Şehir içinde asker miktarı çok azdı, savunma, Dimaşk milis kuvvetlerine (el-Ahdas)[10] kalmıştı. Vezir Zeynü'd-Devle Muhammed ile, Şahne es-Salar Bahtiyar'ın yanı sıra Reis Eminü'd-Devle Ebu Muhammed b. es-Sufî ellerindeki kuvvetlerle surları korudular. Kuşatma esnasında Melik Rıdvan'ın hâcibinin bir mancınıktan atılan taşla ölmesi, Haleb kuvvetlerinin hücumunu bir müddet durdurmuştur. Bu durgunluk anında Melik Dukak'ın kuvvetleriyle Dimaşk'a doğru ilerlediği haberi gelince, Melik Rıdvan kuşatmayı kaldırarak Haleb'e döndü (Zilhicce 488/Aralık 1095). Emir Sökmen ise Kudüs'e giderek, kardeşinin Kudüs'deki naibinden şehri teslim alarak oraya yerleşti. Fakat burada fazla kalamadı. 489/1096 yılı yazında Emirü'l-Cuyuş el-Afdal b. Bedrü'l-Cemalî komutasındaki Mısır Fatimi kuvvetleri, Kudüs'ü 40 günlük bir kuşatmadan sonra zaptettiler (Şaban 489/Ağustos 1096)[11].

Antakya seferinden muvaffakiyetle dönen Melik Rıdvan ve Atabegi Canahü'd-Devle ikinci bir Dimaşk kuşatmasına girişmek için aynı yılın Ağustos ayı sonlarında Haleb'den yola çıktılar. Bu seferi haber alan Emir Yağı-Sıyan, Melik Dukak'a yardım için süratle Dimaşk'a geldi. Onun Dimaşk kuvvetlerine katılması Melik Rıdvan'ın kuşatmadan vazgeçip, şehir civarında yağmaya girişmesine sebep oldu. Bu durumda Melik Dukak ve Atabek Tog-Tegin, kuvvetleri ile Haleb ordusunu kontrol altına aldılar. Melik Rıdvan da Atabegi Cenahü'd-Devle'-

8. El-'Azimî, 371; İbnü'l-Kalânisî, ayn. yer; İbnü'l-Esîr, **ayn. eser, ayn. yer**; A. Sevim, «Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri» **Belleten**, XXVI, sayı 103, 503.
9. İbnü'l-Kalânisî, 130-131; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 248; İbnü'l-Adîm, **Zubda**, II, 120-122.
10. C. Cahen, «Ahdas», **EI²**, I, 256.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nin dönmesinden sonra Haleb'e gitti. Böylece Haleb Melikliğinin girişmiş olduğu ikinci Dimaşk kuşatması tam bir muvaffakiyetsizlikle netcelendi[12].

Haleb ve Dimaşk Meliklikleri arasındaki rekabet bir kısım emirlerin davranışlarıyla kızışmaktaydı. Atabek Canahü'd-Devle'nin Emir Sökmen ile birleşerek Antakya'ya taaruza geçmeleri Melik Dukak ve Atabegi Tog-Tegin'i, Yağı-Sıyan'a yardıma teşvik etti. Dimaşk kuvvetleri 490/1097 kişi sonunda harekete geçerek önce Hama'ya geldiler. Şehir civarı Melik Dukak ordusunca yağmalandı. Antakya Emiri Yağı-Sıyan, Hama civarında onlara katıldı. Kuvvetlenen Dimaşk ordusu yürüyüşüne devamla 2 Rebiyülevvel/17 Şubatta Kefertab'a geldi. Şehir yağmalandı, halkı haraca bağlandı. Buradan Ma'arratü'n-Nu'mân'a geçen Melik Dukak'ın ordusu önünde duramıyacağını anlayn Emir Sökmen'in adamları şehri bırakıp kaçtılar. Ma'arratü'n-Nu'mân, Emir Yağı-Sıyan tarafından teslim alındı.

Kardeşi Melik Dukak'ın girişmiş olduğu askerî harekâtın ciddiyetini gören Melik Rıdvan eski müttefiki Emir Sökmen'den yardım istedi. Emir Sökmen türkmenlerden kurduğu kuvvetli bir birlikte yardım için Haleb'e geldi. Haleb'de yeniden teşkil edilen kuvvetler Kinnesrin'de konaklamış bulunan Melik Dukak'a karşı çıktı. Muharebe meydanında iki kardeş arasındaki anlaşmazlığı gidermek için girişilen teşebbüsler netice vermeyince 5 Rebiyülâhir 490/22 Mart 1097 günü savaş başladı. İlk bozulan birlik Emir Yağı-Sıyan'a ait Antakya kuvvetleri oldu. Arkasından Melik Dukak ve Atabegi Tog-Tegin Dimaşk'a çekildiler[13].

İbnü'l-Esîr, Kinnesrin savaşından sonra Melik Rıdvan'ın hakimiyetinin Melik Dukak tarafından tanındığını ve Dimaşk ile Antakya'da okunan hutbede önce Rıdvan'ın sonra Dukak'ın adlarının zikredildiğini yazmaktadır[14].

Kinnesrin savaşından çok kısa bir süre sonra Melik Rıdvan ile Atabegi Canahü'd-Devle'nin arası açıldı. Durumunu emniyette görmeyen Atabeg, gizlice ikta yeri olan Hıms'a gitti ve orada bağımsız olarak hüküm sürdü. Canahü'd-Devlenin Melik Rıdvan'ın yanından ayrıl-

---

11. İbnü'l-Kalânisî, 135 (Gibb, H.A.R., **The Damascus Chronicle of the Crusades**, Londra, 1967, 45); bkz. A. Sevim, **ayn. eser**, 505.
12. İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 125-126.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

masıyla kendisinin kuvvet kazanacağına inanan Antakya Emiri Yağı-Sıyan eski mutbuu Rıdvan'ın yanına giderek bağlılığını arzetti[15].

1097 yazında, Fatimi Halifesi Ebu'l-Kasım Ahmed el-Musta'la Billâh ile veziri el-Afdal'dan Rıdvan'a bir heyet geldi. Bu heyet Haleb Melikliğinin Fatimi Halifeliğini tanımasını, hutbede el-Musta'la Billah'ın adının okunmasını istemekte, karşılığında ise para ve askerî yardım vaad etmekteydi. Melik Rıdvan, bu teklifi cazip görmüş ve hutbeden Abbasi Halifesinin adını çıkararak Fatimi Halifesinin adını koymuştur. Fakat bu husus Abbasi Halifeliği ile onun en büyük destekcisi olan Selçuklu Sultanlığına bağlı emirlerce hiç hoş karşılanmamıştır. Bu durumun doğuracağı tehlikeleri bazı ikazlar sonunda anlayan Melik Rıdvan hutbeyi kısa bir süre sonra yine Abbasi Halifesi adına çevirmiştir[16].

e. Haçlılar Antakya Önlerinde

Haleb Meliki Rıdvan, gerek Atabegi Canahü'd-Devle'nin Hıms'da bağımsız olarak hareket etmesini önlemek ve gerekse kardeşinin elinden Dimaşk'ı alıp onun güney Suriye hakimiyetine son vermek üzere, bir kere daha sefere çıktı. Yanında Emir Yağı-Sıyan ve Emir Sökmen olduğu halde Haleb'den Şeyzar'a doğru hareket eden Melik Rıdvan çok geçmeden Anadolu'dan gelen kalabalık bir haçlı ordusunun Suriye'ye gittikçe yaklaşmakta olduğu haberini aldı. Böyle bir durum karşısında Melik Rıdvan Haleb'e, Emir Yağı-Sıyan ise Antakya'ya döndüler[17].

Yağı-Sıyan bir yandan Antakya'nın surlarının tahkim edilmesi ile uğraşırken bir yandan da haçlılara karşı cihad ilan edilmesini istiyerek Selçuklu Sultanından ve bölgedeki emirlerden yardım taleb etmekteydi. Antakya Emirinin oğullarından Şemsü'd-Devle, yardım temin etmek üzere evvela Hıms'daki Atabeg Canahü'd-Devle'ye oradan da Dimaşk'a, Melik Dukak'a gitti. Yağı-Siyan'ın diğer oğlu Emir Muhammed ise Diyarbekr ve Musul taraflarına giderek oradaki Türkmen bey-

13. İbnü'l-'Adîm, **Zubde**, II, 125-127; A. Sevim, **ayn. eser**, 506.
14. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 269.
15. İbnü'l-Kalânisî, 133; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 127.
16. İbnü'l-Kalânisî, 139; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 127-129; A. Sevim, **ayn. eser**, 507.
17. İbnü'l-Kalânisî, 134 (Gibb) 42.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerinden cihada katılmalarını rica etti. Bütün bu çalışmalar arasında Haçlı ordusunun 2 Şevval/12 Eylül'de Bagras'a geldiği ve Antakya topraklarına girmek için hazırlık içinde olduğu öğrenildi[18].

f. El-Bara Savaşı

Antakya'nın yardım çağrısına cevap veren Dimaşk Meliki Dukak yanında Atabegi Tog-Tegin olduğu halde Hıms'a geldi. Burada Canahü'd-Devle de onlara katıldı. Bu kuvvetler topluca Şeyzar civarına geldiler. Haçlı ordusu ise sayılarının çok olması sebebiyle yiyecek sıkıntısına düşmüş ve kuvvetlerinin bir kısmını[19] yiyecek temini için güneye göndermişti. Bu kuvvetler Hama'ya doğru inmişler ve önlerine gelen her yeri yağma etmişler, halktan pek çok kişiyi de öldürmüşlerdi. Haçlı ordusunun bu tahripkâr durumu Şeyzar'da konaklamış olan Dimaşk Meliki tarafından öğrenilince, hemen harekete geçildi, süratle Haçlıların bulunduğu el-Bara'ya varıldı. Dimaşk kuvvetleri burada Flandr Kontu Robert komutasındaki öncü haçlı birliğine taarruza geçti (31 Aralık 1097). Bu ani hücumla dağılmaya yüz tutmuş olan haçlı birliğinin imdadına arkadan gelmekte olan Kont Bohemund yetişmiştir. Yeni Haçlı birliklerinin katılmasıyla muharebe şiddetlenmiş ve her iki taraf da ağır kayıplar vermiştir. Haçlı ordusu el-Ruc'a[20], oradan da Antakya'ya doğru çekilirken Dukak kuvvetleri ise Dimaşk'a dönmüştür[21]. Savaşın neticesini değerlendirmek gerekirse, Haçlı ordusu ihtiyacı olan yiyecek maddelerini ikmal edememiş, buna karşılık, Haçlıların girişecekleri Antakya kuşatmasına yardıma giden Dimaşk kuvvetleri ise geri dönmeye mecbur kalmıştı.

---

18. El-'Azîmî, 371; İbnü'l-Kalânisî, **ayn. yer;** İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** X 272; Haçlıların Antakya önlerine gelinceye kadarki faaliyetleri hakkında, bkz. Anna Comnena, **The Alexiad of the Princess Anna Comnena,** İng. Çev. E.A.S. Dawes (Londra 1967), 275 vd; Fulcherius (Carnotensis), **Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium,** İng. Çev. F.R. Ryan, **A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127,** (Tennessee 1969), 104 vd; Villermus Tyrens'is, **Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum,** İng. Çev. E.A. Babcock ve A.C. Krey, **A History of the Deeds Done Beyond the Sea,** (Newyork 1943), I, 177 vd; S. Runciman, **A History of the Crusades, I, 213 vd.**
19. İbnü'l-Kalânisî, 134 (Gibb, 43) 30.000 kişi diyor.
20. el-Ruc, el-Bara'ya 8 km. mesafede Sommak ve Bahra dağları arasında bir vadidir. (Dussoud, 165).
21. İbnü'l-Kalânisî, ayn. yer; İbnü'l-'Adim, **Zubda,** II, 131 Mateos (192) bu muharebede Tog-Tegin'in cesaret ve muharipliğini övmektedir: S. Runciman, I, 220-221.

g. Suriye Birliklerinin Antakya Kuşatmasında Selçuklu Kuvvetlerine Katılması

Haçlılar 20 Ekim 1097 yılında Antakya'yı kuşatmaya başlamışlardı. Şehir Emiri Yağı-Sıyan'ın yardım çağrısına ilk cevap veren Melik Dukak oldu. Melik Dukak, Dimaşk kuvvetleri ile Antakya'ya doğru ilerlerken yolda karşılaştığı Haçlı kuvvetleriyle giriştiği muharebede kesin bir sonuç alamamış ve Dimaşk'a dönmek zorunda kalmıştı. Melik Dukak'tan sonra, Haleb Meliki Rıdvan Antakya'nın yardımına gitmiş, fakat göl yakınında Kont Bohemund ile yaptığı savaşı kaybederek geri çekilmişti.

Diğer taraftan 1098 yılı ocak ayı içinde Haçlı ordusunun ünlü kişilerinden Baudouin de Boulogne Tell-Başir'de bulunduğu bir sırada Urfa'dan gelen bir heyet tarafından Urfa'ya davet edildi. Urfa'lılar Baudouin'den, şehirlerini Türk'lere karşı korumasını rica ediyorlardı. Bu talep üzerine 6 Şubat'da Urfa'ya gelen Baudouin, 10 Mart 1098 de Urfa kontluğunu fiilen kurdu[22].

Emir Yağı-Sıyan, Antakya'nın Haçlılar tarafından kuşatılmasıyla Haleb, Dimaşk gibi civar yerlerden yardım isterken Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'a da müracaat etmiş ve Antakya'nın düşme tehlikesini belirtmiş idi. Sultan da Emiri Kürboğa'ya[23] Elcezire kuvvetleriyle birlikte Suriye'ye hareket etmesini emretti. Sultan Berkyaruk'un emrini alan bu kudretli Selçuklu komutanı hakim bulunduğu Musul bölgesine Suriye'den bazı merkezleri de katmak istemiş ve harekâtını bu hususa hizmet eder şekilde ayarlamıştır. Üstelik gerek sefer hazırlıklarında ve gerekse yürüyüşünde ağır davranmıştır. Nisan 1098 de Musul'dan hareket eden Kürboğa vakit kaybetmeden Antakya üzerine gideceğine kısa bir süre önce Kont Baudouin'in hakimiyetine girmiş olan Urfa'yı kuşatmaya başlamıştır. 4-25 Mayıs 1098 tarihleri arasında Urfa'yı kuşatan Emir Kür-Boğa, şehrin mukavemeti karşısında bir netice elde edemiyeceğini anlamış ve muhasarayı kaldırarak Antakya'ya doğru harekete geçmiştir.

Kür-Boğa'nın bütün harekâtını günü gününe takip eden Haçlılar, onun Urfa kuşatmasıyla kaybetmiş olduğu zamanı iyi değerlendirmiş-

---

22. Boudouin ve Urfa kontluğu hakkında geniş malumat için bkz. I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1098-1118)**, İst. 1974.
23. Bkz. İ. Kafesoğlu, «Kür-Boğa», **İA**, VI, 1084.

ler ve Antakya civarında kuvvetli korunma tedbirleri almışlardır. Süveydiye limanındaki Ceneviz filosundan da gerekli yardımı almalarına rağmen gittikçe yaklaşan Selçuklu ordusundan büyük bir endişe duymaya başlıyan Haçlılar, 29 Mayıs 1098 de bir harp meclisi kurmuşlardır. Bu meclise, Bohemund, Godefroi de Bouillon, Raimond de St. Gilles gibi şöhretli Haçlı komutanlarından başka Flandre, Normandie, Vermandois ve Blos Kontları da katılmışlardı. Bu harp mecisi, Bohemund'un emrine girmek ve onun Antakya üzerindeki isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. Kür-Boğa ise, bu sıralarda, Haleb'in kuzeyindeki Merc Dabık'a varmış idi.

Selçuklu ordusunun harekete geçmesiyle Suriye birlikleri de Kür-Boğa ile kuvvetlerini birleştirmek üzere hazırlıklarını tamamladılar. Bu arada Dimaşk ordusu Melik Dukak'ın emrinde, yanında Atabeg Tog-Tegin olduğu halde, yola çıktı. Kendisine Hıms emiri Canahü'd-Devle, Melik Rıdvan'ın hizmetinden ayrılmış olan Emir Sökmen ve Emir Vassab b. Mahmud da katıldılar. Bu kuvvetler evvela Tell Manas üzerine gittiler. Buranın halkı Haçlı komutanlarına mektup yazarak onları şehirlerine davet etmişlerdi. Yapılan taarruz sonunda Tell Manas'lılar teslim oldular. Melik Dukak bir miktar para ve bazı rehineler aldıktan başka burayı vergiye bağladı. Rehineleri Dimaşk'a yollayan Melik Dukak yoluna devamla 29 Cemaziyelâhir/3 Haziranda Merc Dabık'a vardı. Kür-Boğa'nın buradaki karargâhına Sincar sahibi Aslan-Taş, Kudüs ve Elcezire sahibi Artuk-Oğlu Sökmen de gelmişlerdi. Haçlı komutanı Bohemund, Antakya kuşatmasının bir an önce netice vermesi gereğini anlamış ve 2 Haziran akşamı bütün kuvvetlerini Kür-Boğa'ya doğru sevkediyormuş gibi göstererek muhasara altındaki Emir Yağı-Sıyan'ı yanılttıktan sonra geceleyin sessizce surlara yaklaşmıştır. Bir Ermeni dönmesi olan Firuz adlı birinin yardımı ile surlardan içeri girmeye muvaffak olan Haçlılar 3 Haziran 1098 sabahı Antakya'yı ele geçirmişlerdir[24]. Emir Kür-Boğa ise ancak ertesi gün Antakya'ya gelebilmiştir.

Selçuklu ordusu önce şehrin dağ tarafında konakladı. Şehre giren Haçlı ordusunu muhasara altına aldı. Haçlı ordusunun Antakya'ya girdiği sıralarda bir kısım kuvvetle şehirden çıkıp Selçuklu ordusuna katılmak isteyen Yağı-Sıyan yolda ölünce, Antakya iç kalesinin müdafaası oğlu Şemsü'd-Devle'nin elinde kalmıştı. Kür-Boğa derhal

24. Anna Comnena (Alexiad, 277-278) bu Ermeni burc muhafızı ile Bohemund arasındaki görüşmeyi uzun olarak vermektedir.

Şemsü'd-Devle ile temasa geçti. Onun bağlılığını arzetmesine rağmen, komutanlarından Ahmed b. Mervan'ı şehir içine yollayarak iç kaleyi işgal etti. Gerek dışardan kendisinin, gerekse içerden Ahmed b. Mervan'ın hücumlarıyla Haçlılar çok müşkil durumlara düştüler. Üstelik şehir içinde yeterince yiyecek de kalmamıştı. Haçlılar, çekip gitmeleri şartı ile Antakya'yı teslim edeceklerini bildirdilerse de, kendisinden son derece emin olan Kür-Boğa bu teklifi reddetti. İslâm kaynaklarındaki kayıtlardan anlaşıldığına göre Emir Kür-Boğa, yanındaki melik ve emirlere hep üstten bakıyor, onların görüşlerine değer vermiyordu. Hatta Selçuklu soyundan gelen Melik Dukak'a dahi itibar etmez olmuştu. Onun bu türlü davranışları bilhassa Suriye birliklerini tedirgin etti. Hele Kür-Boğa'nın, Melik Rıdvan ile elçiler vasıtasıyla temasa geçmesi, Melik Dukak'ı iyice endişeye sevketti. Buna yakın endişeleri diğer emirler de duymaktaydı. Emir Canahü'd-Devle Hüseyn ise, Rıdvan'dan gelen heyette, daha önce öldürülmesinde rolü olduğu Emir Yusuf b. Abak'ın kardeşinin bulunmasından dolayı çekinmekteydi.

İşte, Selçuklu ordusundaki emirler arasında huzursuzluk baş gösterdiği bu sıralarda, Antakya içinde Haçlı ordusunun maneviyatını yükseltici «Hz. İsa'nın mızrağının bulunması» olayı yaratıldı. Bunun üzerine manevi kuvvetle techiz edilmiş olan Haçlı ordusu 26 Recep/ 28 Haziran günü sur dışına çıkmaya ve Selçuklu ordusu ile savaşmaya hazırlandı. Grup-grup çıkan Haçlı birlikleri Hugue, Robert de Flandre, Dük Godefroi, Tankred gibi komutanlar tarafından idare ediliyordu. Bohemund ise başkomutanlığı ele almıştı. Kısım kısım çıkış hareketi yapan Haçlılar üzerine derhal hücum edilmesini belirten emirlere kulak asmayan Kür-Boğa, sonunda ağır bir yenilgiye uğradı. Bazı İslâm kaynakları, bir kısım Selçuklu emirlerinin, Kür-Boğa'ya olan kızgınlıklarından dolayı savaşa katılmadıklarını ve Türkmen kıtalarının çekilip gittiklerini yazmaktadır. Karargâhını ve ordu ağırlıklarını ordugâhta terk ederek çekilen Kür-Boğa, Haleb'e kendisini güç attı ve Haleb'de, Melik Rıdvan'dan aldığı küçük bir yardımcı kuvvet ile Musul'a döndü.

Antakya önünden çekilen Dimaşk ile diğer Suriye birlikleri kendi merkezlerine döndüler[25].

25. El-'Azimî, 272-273; İbnü'l-Kalânisî, 135-136 (Gibb, 44-45); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** X, 272-275; İbnü'l-'Adîm, **Zubda,** II, 132-137; Anna Comnena, 279 vd; Fulcherius, 105-107; Villermus Tyrensis, 187 vd; S. Runciman, I. 213-235; A. Sevim, **ayn. eser,** 507; M.K. Özergin, 37 vd. (tez).

ğ. Diyarbekr Seferi

Dimaşk Meliki Dukak, ağabeyi Melik Rıdvan gibi, Tutuş'un hakimiyeti altındaki yerleri kendi idaresi altında toplamaya çalışıyordu. Sultan Tutuş'un Diyarbekr bölgesinde zaptetmiş olduğu yerler, ölümünden sonra bazı Türk boy beğleri tarafından paylaşılmıştı. Bunlardan Emir İl-Taş Meyyâfârıkîn'de, Emir Sadr, Amid'de, Emir Şah-Ruh Hani ve Erzen'de, Emir Musa et-Türkmanî ise Hıns Keyfa'da yerleşmişlerdi.

Melik Dukak, Melikliğini bir düzene koyduktan sonra, Atabeg Tog-Tegin'i Dimaşk'da bırakarak 491/1098 de Diyarbekr seferine çıktı. Yanında Veziri Muhammed el-Acemî ile birlikte er-Rahba üzerinden Meyyâfârıkîn'e gelen Melik Dukak, burayı Emir İl-Taş'dan teslim aldı ve naibliğine vezirini tayin etti. Bölgedeki bir çok emirleri de kendisine bağlayan Melik Dukak tekrar merkezi Dimaşk'a döndü[26].

h. Cebele Olayı

Lazkiye'nin güneyinde küçük fakat iyi tahkim edilmiş bir liman olan Cebele[27], Trablus (Tarabulus) hakimi İbn 'Ammar ailesinden, İbn Suleyhe olarak da tanınan, Ebu Mahammed Ubeydullâh b. Mansur'un idaresi altında idi. İbn Suleyhe, akraba olduğu Trablus sahibi İbn 'Ammar'a isyan etmiş, hutbeyi de Abbasi halifeleri adına çevirmişti. Bu kişiyi tekrar itaat altına alamıyacağını anlayan İbn 'Ammar, Melik Dukak'a müracaat etmiş ve bir miktar da para vererek onu Cebele üzerine sefere teşvik etmişti. Bu liman şehri üzerine Atabeg Tog-Tegin ile birlikte yürüyen Melik Dukak burayı bir süre kuşattı. Cebele'nin iyi tahkim edilmiş olması muhasarayı uzatmış ve bu arada da Atabeg Tog-Tegin kalçasına isabet eden bir ok ile yaralanmıştı. Bu hadiseden sonra burada daha fazla oyalanmanın faydasını görmeyen Melik Dukak kuşatmayı kaldırıp, Dimaşk'a döndü.

Melik Dukak'dan sonra Cebele bu defa Haçlılar tarafından kısa aralıklarla birkaç kere kuşatıldı. İbn Suleyhe her seferinde Cebele'yi savunmada başarı gösterdi ise de Haçlıların gün geçtikçe artan baskısına daha fazla dayanamıyacağını düşünerek Atabeg Tog-Tegin'e bazı şartlarla şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi (Şaban 494/

---

26. İbnü'l-Kalânisî, (138-Gibb 49) bu zaferi 493 yılı hadiseleri içinde vermektedir.
27. Fr. Buhl, «Cebele», İA, 111, 36-37.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Haziran 1101). İbn Suleyhe'nin şartları; Cebele'deki ailesi, yakın adamları ve parası ile evvela Dimaşk'a oradan da Bağdad'a gitmesine izin, ayrıca yol boyunca kendisini muhafaza edecek bir Dimaşk birliğinin refkatine verilmesiydi.

Atabeg Tog-Tegin, İbn Suleyhe'nin şartlarını kabul etti. Melik Dukak'ın, veziri ile birlikte Diyarbekr seferinde bulunması, Tog-Tegin'e müstakilen hareket imkânı verdi ve Tog-Tegin oğlu Böri'yi bu kalenin muhafızlığına tayin etti. 1 Şevval 494/30 Temmuz 1101 de Dimaşk'a dönen Melik Dukak gerek Böri'nin vazifelendirilmesini ve gerekse Atabeg tarafından alınan tedbirleri uygun gördü. Böylece Böri, bir kısım kuvvetlerle Cebele'ye gitti, burayı teslim aldı. İbn Suleyhe ise bir Dimaşk birliği refakatinde para ve malı ile Dimaşk'a geldi. İbn Suleyhe'nin Dimaşk'a geldiğini duyan İbn 'Ammar, Melik Dukak'a yazdığı bir mektupla İbn Suleyhe'nin kendisine teslimi karşılığında onun müsadere edilecek mallarının yanı sıra 300.000 dinar vermeyi teklif etti. Fakat bu teklif kabul edilmedi ve İbn Suleyhe yapılan anlaşma gereğince, Bağdad'a bir birlik refakatinde gönderildi.

Cebele'ye yerleşen Böri'nin adamlarının davranışlarından memnun olmayan ahali, eski metbuları olan Trablus sahibi İbn 'Ammar'a baş vurarak, göndereceği naibe şehri teslim edeceklerini bildirdiler. İbn 'Ammar da hiç vakit kaybetmeden Cebele'ye kuvvetlerini yolladı. Gelen kuvvetler kolaylıkla şehir içine girdiler, iç kaleye çekilen Türk kuvvetleri, giriştikleri çarpışmayı da kaybettiler. Böri esir edildi ve Trablus'a İbn 'Ammar'ın yanına götürüldü. İbn 'Ammar, Böri'ye gayet iyi davrandı ve onu kısa bir süre sonra Dimaşk'a gönderdi. Ayrıca Tog-Tegin'e bir mektup yazıp halkın hoşlanmadığı bir idare altında yeni bir Haçlı hücumuna kalenin dayanamayacağını belirten İbn Ammar Böri idaresi altındaki Cebele'ye müdahalesine Haçlıların tehdidini mazeret göstererek, özür diliyordu[28].

1. Antartus Yenilgisi

Antartus (Tortosa) limanı Mart 1102 de Raimond'un eline geçmişti[29]. Sıra Trablus'daydı. Trablus Emiri Fahrü'l-Mulk İbn 'Ammar,

28. El-'Azimî (374) her zamanki gibi bu hadiseyi de çok kısa olarak vermektedir; İbnü'l-Kalânisî, 139-140 (Gibb, 51-53); İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X. 310-312 Fulcherius, 113; Villermus Tyrensis, I, 321-324.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Haçlıların kolaylıkla kendi kapılarına kadar dayandıklarını görünce Hıms ve Dimaşk'dan yardım talebinde bulundu. Dimaşk ordusu 2.000 kişilik bir kuvvetle İbn 'Ammar'a yardım için yola çıktı. Hıms'a varan Dimaşk kuvvetlerine Canahü'd-Devle'nin şehir dışında olması sebebiyle yerine bıraktığı naibi Emir Yahız bizzat katıldı ve bu birleşik kuvvetler Trablus'a gelerek, İbn 'Ammar ordusu ile birleştiler. Hıms, Dimaşk ve Trablus kuvvetlerinden meydana gelen islam ordusu Antartus civarında muharebeyi kabul etti. Hıms, Dimaşk ve Trablus kuvvetleri Haçlılar üzerine üç koldan hücuma geçtiler. Fakat Raimond iyi bir müdafaa ile bunu savuşturduğu gibi Hıms kuvvetlerini de muharebenin hemen başlarında bozdu. Savaş alanında yalnız kalan Trablus askeri ise fazla dayanamadı ve geri çekildi.

Bu muharebede Müslümanlar çok zayiat verdiler. Bozgun halinde geri çekilen kuvvetler Hıms'a ve Dimaşk'a döndüler (22 Cemaziyelâhir 495/13 Nisan 1102)[30].

i. Dukak'ın Er-Rahba ve Hıms'ı Melikliğine Katması

XII. yüzyılın başlarında Selçuklu Emiri Kür-Boğa'nın ikta yerlerinden biri olan er-Rahba Suriye çölünün kuzey-batı kenarında ve Fırat nehrine yakın bir mevkide bulunmaktaydı. Kür-Boğa'nın Zilkade 495/ Ağustos-Eylül 1102 de ölmesiyle, şehir Sultan Alp-Arslan'ın kölelerinden olan Emir Kaymaz'ın eline geçmişti. Kür-Boğa'nın sağlığında onun hizmetinde olan Emir Kaymaz'ın er-Rahba'yı ele geçirdiğini duyan Melik Dukak yanında Atabegi Tog-Tegin ile birlikte er-Rahba'ya geldi. Şehri kendisine teslim etmeyen Kaymaz'ı kısa bir süre muhasara altına aldı.

Melik Dukak'ın er-Rahba'yı kuşatmasından iki ay kadar sonra (Safer 496/Kasım 1102) Emir Kaymaz öldü. Yerine Kaymaz'ın kızı Amine Hatun ile evlenmiş olan Emir Hasan adında bir Türk gulamı geçti. Emir Hasan'ın idaresinden ahali memnun kalmıdığı gibi asker içerisinde de huzursuzluk arttı. Bu durumu öğrenen Melik Dukak, Ata-

---

29. Raimond'un burayı ele geçirişi hakkında bkz. W.B. Stevenson, **The Crusaders in the East**, 53; S. Runciman, II, 270-271;
30. İbnü'l-Kalânisî, 243-244 (Gibb 55); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 343-344; Ebu'l-Ferec (Ö. R. Doğrul) II, 343 Antartusun Haçlılar eline geçişi hakkında bkz. S. Runciman, I. 270.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

beg Tog-Tegin ile birlikte yeniden er-Rahba önlerine geldi ve şehri ikinci defa kuşattı. Şehirde baş gösteren kıtlık, zaten Hasan'ın idaresinden memnun olmayan ahaliyi bir an önce teslim olmaya sevketti. Emir Hasan iç kaleye çekildi. Melik Dukak, Hasan'a iç kaleyi teslim ettiği takdirde, hayatını bağışlayacağını ve kendisine bir yeri ıkta edeceğini teklif etti ki Hasan bunu kabul ederek iç kaleyi teslim etti (Cemaziyelâhir 496/Mart 1103). Melik Dukak er-Rahba'ya şehrin eski idarecilerinden Emir Muhammed'i naib olarak bıraktı ve naibin oğlunu yanına rehin alarak Dimaşk'a döndü (22 Cemaziyelâhir/2 Nisan)[31].

Er-Rahba'nın Dimaşk Melikliğine katılmasından bir ay kadar sonra (22 Receb 496/1 Mayıs 1103) Hıms Emiri Canahü'd-Devle Hüseyn Cuma namazı için gittiği camide üç batini tarafından öldürüldü. Onun öldürülmesi şehir içinde bazı tedhiş olaylarına sebep oldu ve Hıms halkının huzuru kaçtı[32].

Hıms'ın bu karışık durumundan fayda uman Antakya Princepsi Raimond sefer hazırlığı içinde idi. Canahü'd-Devle'nin zevcesi -ki Haleb Meliki Rıdvan'ın annesidir- oğluna haber göndererek, onun yardımını istedi. Fakat ordu komutanları ve ahalinin çoğu Melik Dukak'ı tercih ettiler. Bunun üzerine Melik Dukak ve Atabegi Tog-Tegin Hıms'a gelerek şehri ve iç kaleyi aldılar. Böylece müstahkem bir kaleye sahip olan Hıms, Dimaşk Melikliğine katılmış oldu.

Roimond ise biraz gecikme ile Hıms civarındaki er-Rastan'a[33] geldi. Burada Hıms'ın, Dimaşk Melikliği eline geçtiğini ve yeni kuvvetlerle takviye edildiğini öğrenince geri döndü. Melik Rıdvan da annesinden gelen mektup üzerine yola çıkmış, fakat Roimond gibi geç kalmıştı. Rıdvan Hıms'ın kardeşinin eline geçtiğini el-Kubbe'de öğrendi ve oradan Haleb'e döndü.

Hıms'da yeni tayinler yapan Melik Dukak burayı her bakımdan iyi bir şekilde takviye ve tahkim etti. Öldürülen Canahü'd-Devle'nin ailesini Dimaşk'a naklettirdi. İbnü'l-Kalânisî'nin birşey yazmamasına

---

31. İbnü'l-Kalânisî, 142 (Gibb 56-57); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 363; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 146.
32. Bkz. B. Lewis, **The Assassins**, (Londra 1967), 100, (bu öldürülme hadisesi ile Melik Rıdvan'ın alakası görülmektedir).
33. Er-Rastan, Hama-Hıms arasında Asi nehri kenarında ve Hama'dan 15 km. uzaklıktadır (Dussaud, 110).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rağmen İbnü'l-'Adîm, Hıms naibliğinin Atabeg Tog-Tegin'e verildiğini kaydetmektedir[34].

j. Melik Dukak'ın Ölümü

Babası Sultan Tutuş'un ölümünden bir süre sonra ağabeyi Melik Rıdvan'ın yanında göz altında tutulmuş olmasına rağmen 1095 yılı yazında Haleb'den kaçarak Dimaşk'da melikliğini kurmaya muvaffak olmuş olan Melik Dukak, henüz genç yaşında iken tedavisi imkansız bir hastalığa düştü. İbnü'l-Kalânisî, Melik Dukak'ın ağır bir mide rahatasızlığına tutulduğunu, bu bakımdan alabildiği az miktardaki gıdayı dahi hazmedemediğini ve bunun neticesinde verem hastalığına (İllatü'd-Dakk) yakalandığını yazmaktadır. Uzun bir süre bu hastalıktan yatan Melik Dukak ölümüne yakın, annesi Safvatü'l-Mülk Hatun'un tavsiyesi ile, oğlu Tutuş'u kendinden sonra Dimaşk Meliki ve oğlunun Atabegi olarak da Tog-Tegin'i, Tutuş yetişkin bir çağa gelinceye kadar devletin idaresine tayin etmiştir. Melik Dukak bu vasiyetinden, çok kısa bir süre sonra 12 Ramazan 497/8 Haziran 1104 yılında ölmüş ve Babü'l-Feradis'deki türbesine gömülmüştür[35].

İbnü'l-'Adîm, Melik Rıdvan'ın kardeşi Melik Dukak'ın ölümüyle, Dimaşk önlerine bir ordu ile gelmiş olduğunu ve şehirdeki hutbeyi kendi adına çevirdiğini yazmaktadır ki, bu hususu şüphe ile karşılamak gerekir[36].

Çok genç yaşda iken Dimaşk'da bir Meliklik kurmaya muvaffak olan Dukak, ülkesini de dirayetle idare etmeyi başarmıştı. On yıl kadar süren Melikliği esnasında, ilk önce ağabeyi Rıdvan ile uğraşmış, kendisinin Dimaşk hakimiyetini ona kabul ettirdikten sonra er-Rahba, Hıms gibi önemli merkezleri ülkesine katmıştı. Bunların yanı sıra Meyyâfârıkîn bölgesini de tabi duruma getirmişti. Atabegi Tog-Tegin'e büyük hürmet duyan Dukak, Selçuklu ailesinin bir mensubu olarak Suriye'de Türk hakimiyetini kuvvetlendirmeye çalışmış, Fatimi Halifeliğinin bütün yakınlaşma isteğine rağmen Abbasi Halifeliğine bağlılıktan ayrılmamıştır.

---

34. İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 146.
35. İbnü'l-Kalânisî, 144 (Gibb, 62); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 375-377.
36. İbnü'l-'Adîm - **Zubda**, II, 150; M.K. Özergin, 52 (tez).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

B. DİMAŞK ATABEGLİĞİNİN KURULUŞU

a. Tog-Tegin'in Atabeglik İdaresini Ele Geçirmesi

Melik Dukak'ın ölümü üzerine, Atabeg Tog-Tegin, onun henüz bir buçuk yaşındaki oğlu Tutuş'u Meliklik makamına getirdi. Kendisi ise Tutuş'un Atabegi olarak devletin bütün idaresini ele aldı. Aynı zamanda Melik Tutuş'un dul annesi Safvatü'l-Mülk Hatun'la da evlenen Tog-Tegin, durumunu iyice kuvvetlendirdi. Onun bu hakimiyetini kısa zamanda güçlendirmesinde, ordu komutanlarına ve devlet adamlarına çok iyi davranmasının ve ihsanlarda bulunmasının da tesiri büyüktür. Tog-Tegin, uzun süredir çektiği bir hastalığın sancılarından bu sıralarda kurtulmuş, hayattan ümidini kesmişken yeniden sıhhat bulmuştu. Bu husus onun merhametini artırmış, halka karşı gönlünü zengin kılmıştı. Onun iltifatına mazhar olanlar arasında Bu'l-Mecalî Seyf ile kardeşi Ebu'z-Zevad el-Muferric de bulunmaktadır. Bu iki kardeş Melik Dukak zamanında şehir Reisi olan babaları Ebu Muhammed'in ölümüyle onun yerine tayin edilmişlerdi. Dimaşk içinde şehir milis kuvvetlerini (el-Ahdas)[37] elinde tutan, şehrin bir nevi polis, zabıta ve itfaiye teşkilâtını yöneten bu kardeşler Atabeg Tog-Tegini'n huzuruna gelerek ona, bağlılıklarını arzettiler[38].

Böylece Atabeg Tog-Tegin, sadece askeri birlikler tarafından değil başta Dimaşk'lılar olmak üzere, saray ve hükûmetin yüksek seviyedeki memurları tarafından da desteklenmiş, çok kısa bir zaman içinde Melikliğin idaresinde, yegane yetkili kişi olmuştur.

Bu sırada Dimaşk Melikliğine, Hıms, Ba'albek, Busra gibi merkezler bağlı bulunmakta, buralarda da Tog-Tegin'in Atabeg olarak hakimiyeti tanınmakta idi.

b. Ertaş'ın Melikliği

Suriye Sultanı Tutuş'un beş oğlu vardı. Kendisi ölünce en büyük oğlu Rıdvan Haleb'de, onun küçüğü Dukak ise Dimaşk'da müstakil Meliklikler kurmuşlardı. Diğer üç oğlundan ikisi, Ebu Talib ve Bahram öldürülmüşlerdi. Sonuncusu olan Ertaş[39] ise Melik Dukak'ın ya-

37. Bkz. C. Cahen «el-Ahdas» EI², I, 259.

38. İbnü'l-Kalânisî, 144 (Gibb, 63).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nında idi. Melik Dukak küçük yaştaki bu kardeşini göz altında bulundurmak üzere babası Tutuş'un azatlı kölelerinden olan Ba'albek valisi Fahrü'd-Devle Gümüş-Tegin et-Tacî'nin yanına gönderdi. Ertaş, Gümüş-Tegin'in kontrolu altında Ba'albek kalesinde yaşarken ağabeyi Melik Dukak ölmüş yerine oğlu Tutuş, Atabeg Tog-Tegin tarafından Melik ilan edilmişti.

Atabeg Tog-Tegin, Melik Tutuş adına okuttuğu hutbeyi üç ay gibi kısa bir zaman sonra aniden kestirdi ve Gümüş-Tegin'e mektup yazarak Ertaş'ı hemen Dimaşk'a yollamasını istedi. Ertaş, bu sıralarda on iki yaşında idi. Bu husus, belki de Tog-Tegin'i çekemeyen bir iki emirin Ertaş'ın yanında kendisine cephe almasını, önlemek için Atabeg tarafından alınmış bir tedbir olmalıdır.

Gümüş-Tegin, Ertaş'ı bir müfreze refakatinde Dimaşk'a gönderdi ve burada Atabeg Tog-Tegin tarafından büyük bir merasimle karşılandı. Tog-Tegin, iç kaledeki Melik Dukak'ın sarayına yerleştirilen Ertaş için devletin ileri gelenlerinden ve komutanlardan gönderdiği emirnâmeler ile bağlılık istedi ve çok geçmeden 24 Zilhicce 497/17 Eylül 1104 Cumartesi günü onu Dimaşk Meliki olarak ilan etti[40].

Fakat, genç yaşta Dimaşk Melikliği tahtına oturan Ertaş, annesinin tesiri altında kaldı. Annesi, Ertaş'a Atabeg Tog-Tegin ve Safvatü'l-Mulk Hatun'dan çekinmesini söylüyor, her ikisinin birlikte, kendisine bir suikast tertip edebileceklerini sık sık tekrarlıyordu. Atabeg'e ve Hatun'a karşı olan bir kaç kişi de Ertaş ve annesinin etrafında toplandılar. Neticede Ertaş'ın Dimaşk'dan Ba'albek'e giderek orada yeni kuvvetler toplamasına karar verildi. Melik Ertaş bir gece gizlice Dimaşk'dan ayrıldı (Safer 498/Ekim 1104). Yanında bu planı hazırlayanlardan Busra[41] valisi Ay-Tegin el-Halebî de bulunmakta idi. Ancak bunlar Ba'albek yerine Havran'a geldiler. Burada kuvvet toplamak istedilerse de bir netice elde edemeyince, İbnü'l-Kalânisî'ye göre; Kudüs Kralı I. Baudouin'e mektup yazarak onun yardımını istediler. Hatta yanına dahi gittiler. Fakat bütün istekleri kral tarafından reddedildi. Çünkü Mısır ordusunun tehdidi henüz Kudüs Krallığı üzerindeydi. Bunun üzerine bir müddet daha Haçlıların arasında kalan Ertaş

39. Bazı kaynaklarda Bektaş.

40. İbnü'l-Kalânisî, 144 (Gibb, 63); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 376.

41. Busra, Havran'da bir kaledir, (Dussaud, 347-348); Bkz. Fr. Buhl, «Busra», **İA**, II. 822.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve Emir Ay-Tegin çölü geçerek geldikleri Havran bölgesinden Rahba'ya yöneldiler[42].

Atabeg Tog-Teğin'e gelince, Dimaşk'da kendi aleyhine davranışlara girişen Melik Ertaş ve taraftarlarının şehirden ayrılması ile, huzura kavuştu. Etrafında ve yetkili mevkilerde bulunan birkaç muhalifini de zararasız hale getiren Atabeg, idareyi tek başına ele aldı. Hele Ertaş'dan önce Melik ilan edilmiş olan Tutuş'un, kaynaklara göre kendi eceli ile ölmesi, Tog-Tegin'in Atabegliğini ihya etmesinde büyük kolaylık sağlamıştır[43].

C. DİMAŞK ATABEGLİĞİ - HAÇLI MÜNASEBETLERİ

a. Kudüs Krallığı

3 Haziran 1098 de Antakya'nın Haçlılar eline düşmesinden sonra mukaddes şehir Kudüs'e doğru yola çıkmaya karar veren Haçlı liderleri 1 Kasım'da ortak bir hareket planı yapmak için Antakya'da toplanmaya başladılar. 5 Kasım'da St. Peter Katedralinde bir araya gelen liderler, Kudüs işini bırakıp bir kaç ay kadar evvel zaptedilmiş olan Antakya'nın kimin idaresine verileceği üzerinde anlaşmazlığa düştüler. Bizans İmparatorunun zaptedilen Antakya'yı henüz almaya gelmemiş olması, Haçlı liderleri arasında bu şehrin hakimliği üzerine bir anlaşmazlığa sebebiyet vermiştir. Antakya idaresine, en yakın arkadaşları tarafından Bohemund'un aday gösterilmesine Raimond karşı çıkıyor ve liderlerin Bizans'a ait yerleri zaptedildiği takdirde, İmparatorluğa iadesi hakkında vermiş oldukları yemini hatırlatarak, kendisinin böyle bir yemini olmadığını belirtiyordu. Godefroi de Bouillon ve Robert de Flandre gibi liderler ise Bohemund'u tercih etmelerine rağmen anlamazlığın büyümemesi için mümkün olduğu kadar susmayı tercih ediyorlardı[44]. Buna rağmen bir süre devam eden tartışmalar sonunda bir neticeye varılamadı. Hıristiyan ahali ve askerler de bu kararsızlıktan sinirlenmeye ve bir an önce Kudüs'e doğru yola çıkmak

---

42. İbnü'l-Kalânisî, 145 (Gibb, 64-65); S. Runciman (II, 89), Emir Ay-Tegin'in Busra'da Kral Baudouin ile irtibat kurduğunu ve kralın Ay-Tegin'i Kudüs'e davet etmiş olduğunu yazmaktadır.

43. El-'Azîmî 377; İbnü'l-Kalânisî, 145 (Gibb, 65); İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 375-376; İbnü'l-'Adîm, Zubda, II, 150; Buston, BEO, VIII, 116.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

için sabırsızlanmaya başladılar. Çok geçmeden de liderleri ikaz ederek, anlaşamadıkları takdirde kendilerinin, Kudüs'e doğru yola çıkmadan önce şehir surunu yıkacaklarını bildirdiler[45]. Bohemund ve Raimond, ordu ve halktan gelen bu ikaz sonunda birkaç kişinin katıldığı yüksek seviyede bir toplantı daha yaptılar. Bu toplantı her iki taraf arasında tam olmasa bile geçici bir süre için yumuşak bir zemin hazırladı. Fakat Antakya liderliği halen ortada idi[46].

Kudüs'e hareket tarihi henüz kesinleşmemişti, buna rağmen ordunun sabırsızlığını gidermek ve askeri meşgul etmek için, Ma'aratü'n-Nu'man'a hucüma karar verdiler. Aynı zamanda Ma'aratü'n-Nu'man, Antakya'dan Kudüs'e gidecek ordunun sol tarafını emniyete almak bakımından zaptı gereken bir kale durumunda idi.

27 Kasım'da Raimond'un başlattığı kuşatmaya, Bohemund ertesi gün katıldı. İki hafta kadar dayanan kale, nihayet 14 Muharrem 492/11 Aralık 1098 de Haçlılar tarafından işgal edildi ve halkın çoğu öldürüldü[47].

Ma'aratü'n-Nu'man'ın zaptıyla Bohemund ve Raimond arasındaki rekabet yeniden alevlendi. Raimond'un bu kaleyi, el-Bara Piskoposunun idaresi altına vermek istemesine Bohemund karşı çıktıysa da bu hususta fazla direnmeyerek Antakya'ya döndü ve burada hakimiyetini sağladı. Raimond ise askerin isteğine uyarak Kudüs'e doğru gitmek için Ma'aratü'n-Nu'man'dan Raviye'ye[48] giderek hazırlıklara girişti.

Bir kısım Haçlı komutanlarıyla Raviye'de görüşen Raimond, kısa bir süre gecikme ile 13 Ocak 1099 da harekete geçti. Baudouin ve Bohemund'un dışındaki hemen hemen bütün Haçlı komutanları, Raimond'un Kudüs' seferine katılmak üzere onun peşinden gittiler[49].

---

44. Villermus, Tyrensis, I, 244.
45. Ayn. mü., I, 253-254; Fulcherius, 112.
46. s. Runciman, I, 258-259.
47. İbnü'l-Kalânisî, 136 (Gibb, 46-47); İbnü'l-Esîr, **El-Kâmil**, X, 278; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 142; Fulcherius, 112; **Villermus** Tyrensis, I, 310-312; W.B. Stevenson, 31; S. Runciman, I, 259.
48. Antakya-el-Bara arasında, Antakya'nın güneydoğusunda, 40 km. kadar mesafededir.
49. Fulcherius, 113; Villermus Tyrensis, I, 212-213.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Raviye'den hareketle Ma'aratü'n-Nu'man'a gelen Raimond idaresindeki Haçlı kuvvetleri buradan 30 km. kadar güneydeki Kefertâb üzerine yürüdüler. Kefertâb'a gelen Haçlı ordusu taarruza geçmeden önce ihtiyaçlarını temine çalıştı. 16 Ocak günü Tankred ve Robert de la Normandie kuvvetleriyle burada Raimond'a katıldılar. Bu sırada Şeyzar Emirinden gelen bir elçi heyeti, eğer ülkesine zarar vermeden geçerlerse, kendilerine kılavuzlar vereceklerini ve ucuz fiatla ihtiyaç hissetikleri malları satabileceklerini bildirdi. Bu teklifi kabul eden Raimond Şeyzar ve Hama arasından Asi ırmağını geçerek, 22 Ocak'da Masfay'a buradan da ertesi gün Rafeniyye'ye vardı. Rafeniyye halkı Haçlıların gelmesinden korkmuşlar ve bütün eşya ve yiyeceklerini evlerinde bırakarak kaçmışlardı. Bol yiyecek ve sığınacak yer bulan Haçlılar, yürüyüşlerine üç gün ara vererek Rafeniyye'de kaldılar[50].

Hısnü'l-Ekrad, Haçlı ordusunun yolu üzerinde kuvvetli bir kale idi. Halkı Haçlıların gelişini duymuş, sur içine çekilmişti. 28 Ocak günü Haçlılar kaleye hücum ettiler. Fakat ummadıkları bir şekilde kale kapısından çıkan muharipler Haçlı kuvvetlerini şaşırttı. Bu arada, adamları tarafından bir an yalnız bırakılan Raimond'un yakalanması işden bile değildi. Kendilerini toplayan Haçlılar ertesi gün yeniden hücuma geçtilerse de kalenin boşaltılmış olduğunu gördüler. Kale o gece terkedilmişti. Haçlılar, girdikleri kale içinde çok miktarda götürülememiş eşya ve yiyecek buldular ve birkaç hafta bu kale içinde konakladılar[51].

Haçlıların, Hısnü'l-Ekrad'da bulunduğu bir sırada Hıms ve Trablus'dan hediyelerle gelen elçiler Raimond'a, kendi topraklarına girmemesi halinde, onun Kudüs yürüyüşüne engel olmayacaklarını bildirdiler. Ayrıca Trablus Emiri Celâlü'l-Mülk Ebu'l-Hasan, ülkesinden Haçlıların serbest geçişini müzakere için Raimond'un da bir heyet göndermesini istedi. Raimond tarafından gönderilen heyet dönüşünde, Trablus üzerine yapılacak bir kuvvet gösterisi, Emiri para ödeme durumuna düşürebileceğini açıkladı. Elçi heyetinin bu teklifli kabul eden Haçlı komutanı, Arka önlerine geldi (14 Şubat) ve şehri kuşatmaya başladı. Bir taraftan bu kuşatma devam ederken diğer taraftan

---

50. İbnü'l-Kalânisî, 136-137 (Gibb, 47); El-'Azimî, 273.

51. S. Runciman, I, 269.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bir Haçlı birliği de Antartus (Tortosa) önünde bir gösteri, harekâtına girişti.

Trablus'a tabi olan, Antartus valisi Haçlıların şehir önünde görülmelerinden endişeye düşerek gece yarısı denizyoluyla garnizonu ile birlikte şehirden kaçtı. 17 Şubat sabahı Haçlılar Latakiye ile Trablus arasındaki bu liman şehrine girdiler ve kolaylıkla sahildeki bu önemli merkezi elde ettiler. Antartus'un düştüğü haberi 15 km. kadar kuzeydeki Marakiye valisi tarafından duyulunca o da, Raimond'un himayesine sığındı. Trablus emirliğine ait Antartus ve Marakiye'nin ard arda düşmesine rağmen Arka dayanmaya devam etti[52].

Raimond'un bu muvaffakiyeti Antakya'daki bazı Haçlı ileri gelenlerini kıskançlığa sevketmiş ve onlar da bu kolay galibiyetlerden paylarını almak üzere güneye inmeye karar vermişlerdir. Şubat ayının sonlarına doğru Godefroi, Bohemund ve Robert de Flandre Antakya'dan Latakiye'ye doğru yola çıktılar. Fakat Bohemund, baharda geleceğini ümit ettiği Bizans imparatoruna Antakya'yı kaptırmamak için geri döndü. Geriye kalan iki komutan ise, kuvvetleriyle küçük bir liman olan Cebele'ye vardılar. Onlar burada iken Raimond'un adamları gelmiş ve Arka kuşatmasına yardım etmelerini onlardan istemiştir. Bu sıralarda Arka kuşatması Haçlılar aleyhine bir gelişme göstermekteydi. Raimond muhasarayı kaldırmak istediği halde, Trablus emirinden çekiniyor ve zayıflığını belli etmek istemiyordu. S. Runciman, Haçlı askerinin büyük bir gayret göstermediğini, rahat olan kamplarında uzanıp yattıklarını yazmaktadır[53]. Gerçekten de Antartus limanının zapatından sonra deniz yoluyla yardım gören Haçlı birlikleri herhangi bir şekilde yiyecek sıkıntısı çekmemekteydiler. Mart ayı içinde, Haçlı ordugâhında bizzat Bağdad halifesinin komutasında büyük bir islâm ordusunun yola çıkmak üzere olduğu duyuldu. Raimond büyük bir telaş içinde Cebele'de bulunan Godefroi ile Robert'e haber gönderip acele yardım istedi. Bu iki Haçlı reisi, hakimiyetlerini kabul ettirdikleri Cebele'yi terkederek Arka'ya geldiler. Haçlıların bütün hücumlarına karşı Arka dayanmaya devam etti. Nisan ayının başlarında İmparator Alexius'dan gelen elçiler, Haçlı liderlerinden, İmparatorun Suriyede olacağı Haziran ayı sonuna kadar Kudüs'e yürüyüşlerini ertelemelerini istedi[54]. Raimond, Alexius'un eliyle An-

52. Fulcherius, 113 vd.; Villermus Tyrensis, I, 318-320.

53. S. Runciman, I, 271.

takya'ya sahip olabileceği düşüncesiyle bu teklifi kabul etti. Fakat diğer Haçlı liderleri imparatora güvenmediklerini belirterek yollarına devam edeceklerini bildirdiler. Raimond da isteksiz bir şekilde onlara katıldı ve bu birleşik Haçlı ordusu, Kudüs'e yakın bir mesafede olan, Remle kasabası önüne vardı. Remle Haçlıların gelişinden kısa bir süre önce boşaltılmış olduğundan, buranın zaptı için vakit kaybetmeyen Raimond ve diğer liderler 7 Haziran 1099 da Kudüs'e ulaştılar[55].

Filistin bölgesi, Antakya'nın Haçlılar tarafından zaptı sırasında, Artukoğullarından Sökmen ve İl-Gazi'nin idaresi altında bulunuyordu. Bunlar Dimaşk Meliki Dukak'a tabi idiler. Selçuklu ordusunun Antakya önünde mağlubiyeti ve Emir Kür-Boğa'nın ağır zayiat vermesi sonunda Filistin'e, Selçukluların bir süre ilgi gösteremiyeceğini gören Mısır Fatımileri, el-Afdal komutasındaki bir ordu ile bölgeye girmişler ve kırk günlük bir kuşatmadan sonra Kudüs'ü zapt etmişlerdi[56].

Haçlıların Kudüs'e geldikleri sırada İftiharü'd-Devle komutasındaki Mısır garnizonundan 1000 kadar asker ve savunmaya katılabilecek birkaç bin civarında sivil halk bulunmaktaydı. Buna karşılık Haçlı ordusu en az 20.000 savaşçı, bir o kadar da hacıdan müteşekkildi[57].

Kudüs, Güneyden Raimond, kuzey ve kuzeybatıdan Tankred ve Godefroi birliklerince kuşatıldı. Beş hafta süren bir kuşatmadan sonra şehir düştü ve halkın çoğu öldürüldü (15 Temmuz 1099)[58].

Kudüs'e giren Haçlılar, 17 Temmuz günü başlayan tartışmalı bir toplantı sonunda şehir liderliğine Godefroi'yi seçtiler. 12 Ağustos

---

54. Anna Comnena, 280 vd.

55. İbnü'l-Kalânisî, 136-137 (Gibb, 47-48); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 282 vd; Fulcherius, 114-119; Villermus Tyrensis, 318 vd; S. Runciman, I, 271-278.

56. Kudüs'ün Atsız tarafından fethi hk. bk. A. Sevim, **Suriye Selçukluları**, 56-58; İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Selçuklu İmparatorluğu**, 31 vd; Kudüs'e Artukoğullarından İl-Gazi ve Sökmen'in hakimiyeti hk. bk. A. Sevim, «Artokoğlu İlgazi», **Belleten**, XXVI, sayı 104, 649-691; ayn. mü., «Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri», **Belleten**, XXVI, sayı 103, 501-520.

57. Verilen ordu mevcutları hk. bk. W.B. Stevenson, 33, dipnot 3.

58. Fulcherius, 119 vd., (öldürülenlerle ilgili sayfa 123); Villermus Tyrensis, (I, 319-371) çok geniş yer ayırdığı kudüs halkının nasıl öldürüldüğünü (I, 371-372) de vermektedir. S. Runciman eserinde (I, 287) bu hususu «Gallibelin katliamı», adı altında zikrediyor.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1099 da Askalon yakınlarında bir Mısır ordusunun Godefroi komutasındaki 10.000 kişilik bir Haçlı kuvvetine yenilmesi, dört hafta kadar evvel zaptedilmiş olan Kudüs'deki hıristiyan'lara yeterince emniyet sağlamıştır. Aynı ayın sonlarında ise büyük bir haksızlığa ve ihanete uğrayıp Kudüs'ü, Godefroi'e kaptırdığına inanan Raimond, Filistin'den ayrılarak, başka bir yerde şansını denemek üzere kuzeye doğru gitmiştir. Sonbaharda ise Kudüs'ün zaptına katılan hacıların bir kısmı, deniz yoluyla Avrupa'ya dönerken, bir kısmı Hz. İsa'nın doğum gününü mukaddes şehirde geçirmek üzere kalmışlardır[59].

Godefroi, kısa zamanda Kudüs civarını kendi hakimiyetine bağlamasını bildi. Deniz yoluyla Avrupa'dan takviye alan Haçlıların bu yeni hakimiyetine, Mısır'dan gelen az sayıdaki kuvvetler karşı koyamadılar. Arsuf'un bir süre kuşatılmasından sonra, başta bu şehir olmak üzere Askalon, Kaysariya ve Akka yıllık vergi ödeyerek, bir süre için de olsa, Kudüs ile sulh antlaşmasına girmeyi uygun gördüler. Yaptıkları sulh teklifi Godefroi tarafından kabul edildi. Tankred ise, Kudüs'ün kuzeyindeki Taberiye civarında yeni yerler zaptıyla meşguldü. Bu bölgedeki Nablus şehri, Kudüs'ün düşmesinden sonra, dayanmanın imkânsız olduğunu anlamış olmalıdır ki, hemen teslim oldu.

Tankred komutasındaki ikiyüz şövalye, bin kadar piyadeden ibaret olan Haçlı ordusu kuzeydeki faaliyetlerinin sonunda Kudüs'e dönerlerken, birkaç yüz kişilik Dimaşk'lı süvarinin hücumuna uğradı. Fakat az sayıdaki Dimaşk kuvvetleri Haçlıların emniyetli bir şekilde merkezlerine dönmelerini engelliyemedi. Buna rağmen Dimaşk'ın kendileri için bir tehlike teşkil ettiğini gören Godefroi, Papa'ya müracaat etmiş, yeni kuvvetler istemiştir[60]. 1100 yılı Haziran'ının ikinci haftasında 200 parçadan ibaret olan bir Venedik donanmasının yeni kuvvetler getirmesi, Kudüs'de Latin yerleşmesini sağlayan bir dönüm noktası oldu. 24 Haziran-15 Ağustos 1100 tarihleri arasında Venedik donanma gücüyle, Kudüs Haçlı birlikleri ortak bir harekât kararlaştırdılar. Aralarında bir de ticarî antlaşma yaptılar. Buna göre Haçlılar elde edilecek ganimetin üçte birini Venediklilere vereceklerdi. İlk hedef Akka oldu. Denizden Venedik donanması, karadan ise Tankred komutasındaki Kudüs kuvvetleri harekete geçti. Fakat 18 Temmuz 1100 de bir süredir hasta olan Godefroi öldü. Bu ölüm hadisesiyle

59. Fulcherius, 124-128; Villermus Tyrensis, I, 381 vd; S. Runciman, I, 289 vd.
60 W.B. Stevenson, 41.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tancred, Akka önünde bekleyen Venedik donanmasından Hayfa'ya gitmelerini istedi ve burayı bir aylık kuşatmadan sonra Venediklilerle birlikte zaptetti. Hayfa'nın düşmesinden sonra Venedik donanması doğu Akdeniz'i terketmiştir[61].

Godefroi'nin ölmesi, Kudüs'de onun yerini kimin alacağı hususunda bir takım tartışmalara sebebiyet vermiştir. Godefroi, ölmeden önce yerine kardeşi Baudouin'i halef göstermiştir. Bu husus birçok kişi tarafından uygun görülürken başta Tankerd ve Patrik Daimbert olmak üzere bazı kişiler de muhalefet etmişlerdir. Diğer taraftan Baudouin bir heyetin getirdiği mesajla ağabeyinin öldüğünü, kendisinin onun yerini almak üzere Kudüs'e davet edildiğini öğrenmiştir. Baudouin, çok iyi karşıladığı elçi heyetini geri döndürdükten sonra bir süre bu teklifi düşünmüş, sonunda Kudüs'e gitmeye karar vermiştir. O sıralarda Antakya'da bulunan kuzeni Baudouin du Bourg'a bir mektup göndererek kendi yerini almak üzere Urfa'ya gelmesini istemiştir[62].

2 Ekim'de Urfa'dan ayrılan Baudouin, Antakya'ya gelmiş birkaç gün burada kaldıktan sonra Latakya'ya geçmiştir. Latakya'dan, Cebele'ye varan Baudouin 160 şövalye ve 500 piyadelik kuvvetiyle cebri bir yürüyüşe geçmiş Trablus civarına ulaşmıştır. Sahildeki dağların geçit verdiği Nehrü'l-Kelb'e gelen Baudouin, aralarında Dimaşk kuvvetlerinin de bulunduğu bir İslâm kuvveti ile karşılaştı, fakat bu birlik Baudouin'in Kudüs'e geçmesini engelliyemedi. Böylece Kudüs'e gelen Baudouin, burada da fazla bir güçlükle karşılaşmadan şehri elde etti. Kudüs'e gelişinden bir hafta sonra Askalon'a oldukça yakın bir mevkide karargâhını kuran Baudouin ufak çapta bazı Arap kabileleri ile çarpışmaya da girmiştir. Buna sebep, bu Arap kabilelerinin bilhassa hıristiyan hacıların yol emniyetini ihlâl etmiş olmalarıdır. Dört hafta kadar süren bir harekâttan sonra Kudüs'e geri dönen Baudouin'e, Hz. İsa'nın doğum gününde, Kudüs patriği Bethlehem tarafından krallık tacı giydirilmiştir[63].

---

61. Fulcherius, 136; Villermus Tyrensis, I, 413-414.

62. Daha geniş bilgi için bkz. I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi**, 1098-1118, s. 65-67; S. Runciman, I, 322 vd.

63. Fulcherius, 137 vd; Villermus Tyrensis, I, 415 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

b. Remle Savaşı

Kudüs merkez olmak üzere güney Suriye'de bir Haçlı Krallığının kurulması, bölgedeki İslâm hakimiyetlerince endişe ile karşılandı. Bilhassa Mısır Fatimi Devleti, kaybetmiş olduğu toprakları tekrar ele geçirmek, ayrıca son yenilgilerle kaybettiği itibarını tekrar kazanmak üzere yeniden harekete geçti. Bir taraftan Emir Şemsü'l-Me'âlî kumandasındaki Mısır ordusu Haçlılara karşı sefere çıkarken, diğer taraftan bölgedeki İslâm kuvvetleri de yardıma çağırıldı. Böyle bir cihada katılma, Atabeg Tog-Tegin'den 497/1104 yılında istenmiş ise de, Dimaşk'ta cereyan eden iç olaylar herhangi bir yardıma imkân vermemişti. Bu yardım isteği 498/1105 yılı yazında tekrarlandı. Melik Ertaş'ın, Emir Ay-Beg ile Busra'yı hâlâ elde tutması ve bunların Kudüs Kralı ile birlikte harekete geçme tehlikesi Tog-Tegin'in, Sannaü'l-Mülk komutasındaki Mısır ordusuna yardımını bu defa da geçici bir süre için engelledi. Ancak Busra'ya, Melik Ertaş üzerine gönderilen Dimaşk ordusunun müsbet netice almasından sonra 1300 kişilik Emir Sabar komutasındaki Tog-Tegin kuvvetleri Askalon civarında Mısır kuvvetleriyle birleşti.

Kudüs Kralı Baudouin ise ordusu ile Yafa'da beklemekte idi. Takviyeli Mısır ordusunun harekete geçmiş olduğunu öğrenince Kral Yafa'dan ayrılarak Yafa-Askalon arasındaki er-Remle'ye geldi. 14 Zilhicce/27 Ağustos pazar günü başlayan savaş akşama kadar sürdü. İlk Haçlı taarruzunu bir karşı hücumla dağıtan Dimaşk kuvvetleri, Kral Baudouin'in ikinci bir taarruzla Mısır ordusunun bulunduğu sol kanadı çökertmesi üzerine, Busra'ya doğru çekildi. Ağır bir yenilgiye uğrayan Mısır ordusu ise Askalon'a gitti. Her iki taraf bu savaşta ağır zayiat verdi. Galip olmalarına rağmen Haçlılar çekilen İslâm kuvvetlerini takibe girişemediler. Ölenler arasında Askalon Emiri Cemalü'l-Mülk de bulunmaktaydı. Kaynaklar ayrıca savaş sırasında Kral Baudouin'in yanında Melik Ertaş ve Emir Ay-Tegin'in de bulunduğunu yazmaktadırlar. Bunlar savaş sonunda çöl yolu ile er-Rahbe'ye gitmişlerdir[64].

64. İbnü'l-Kalânisî, 148-149 (Gibb 71-72); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 394-395; Fulcherius (185-187) Haçlı kuvvetlerinin 2000, İslâm kuvvetlerinin ise 15.000 kişi olduğunu belirtirken, zaiyat hakkında da yanlış olarak İslâm kuvvetlerinin 4000, Haçlıların ise sadece 60 kişi kayıp verdiğini yazmaktadır. Bu husus

Mısır kuvvetleriyle birlikte er-Remle'de mağlup olan Dimaşk ordusu çekilmiş olduğu bölgedeki Busra kalesini kuşatmıştır. Busra müdafileri kısa bir süre sonra eman dilemişler ve Busra Dimaşk Atabegiğine tesim edimiştir[65].

c. 'Al 'Âl Kalesinin Zaptı ve Yıkılması

Kral Baudouin, hakimiyet sahasını emniyete almak gayesiyle bölgede yeni kalelerin inşasına ihtiyaç duymuştur. Ayrıca yeni inşa edilecek kaleler, krallığın genişleme siyasetinde birer üs vazifesi göreceği gibi bir kısım ticarî yolları da kontrol altına alabilecekti. Krallığın sahille olan irtibatını emniyetli bir şekilde sağlayabilmek yine bu tip kalelerin inşasına bağlı idi[66]. Nitekim Haçlılar Sur, Banyas ve Dimaşk yolu üzerinde Toron (Tibnin) adı verilen ilk kaleyi inşa etmişlerdir. Bir diğer inşa edilen kale ise, al-'Âl (Veya 'Al'âl) kalesi idi. Bu kale Taberiyye'nin doğusunu tesir sahası içine alıyor ve Dimaşk Atabegliğinin hububat temin ettiği sahalarını tehdit ediyordu. Tabariyle gölünün batısındaki es-Savad ile Havran şehrinin yine batısındaki el-Basaniyye arasında inşa edilen bu kale[67], Dimaşk için her bakımdan bir tehlike arzetmekteydi. Bunun yaratacağı zararları gören Atabeg Tog-Tegin, kale üzerine bir sefere karar verdi.

Kale, Kral Baudouin'in komutanlarından Hugues Saint Omer'in idaresinde idi. Kendisine fazla güvenen bu kişi Toğ-Tegin'in harekete geçmesiyle Baudouin'in, yaptığı yardım teklifini reddetti ve tek başına Dimaşk Atabeglik kuvvetlerini karşı koyabileceğini zannetti. Atabeg Tog-Tegin'i, bir yağma akını dönüşünde, kale dışında karşılayan Hugues ağır bir yenilgiye uğradı; kendisi de yaralandı, sağ kalan askeri ise 'Al'âl kalesine sığındı. Fakat kale, Atabeg tarafından kuşatıldı ve kısa bir süre sonra da şiddetli bir hücumla zaptedildi. İçindeki

---

Villermus Tyrensis (I, 466-468) tarafından mehaz belirtilmeden Fulcherius'dan alınarak verilmiştir. İbnü'l-Esîr (ayn. yer) her iki taraf aşağı-yukarı 1200 kişi kaybetmiştir, derken İbnü'l-Kalânisî (ayn. yer) Müslümanların çok zayiat verdiğini fakat Haçlı kaybının da buna eşit olduğunu kaydetmektedir.

65. İbnü'l-Kalânisî, **ayn. yer;** İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** X, 407.

66. Suriye'de inşa edilen Haçlı kaleleri hk: geniş bilgi için bkz. E. Rey, **Les Colonies Franques de Syrie aux XIIme te XIIIme Siécles,** Paris 1883.

67. Kale inşasının bitimi 1105 yılı sonbaharıdır (S. Runciman, II, 95). Villermus Tyrensis, I, 469-470.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Haçlı piyadelerinin çoğu öldürüldü, 200 kadar atlı asker ise esir edildi. Kale tamamen yıkıldı, hatta kale harabelerinden arta kalan taşlar dahi uzak mesafelere taşındı. 14 Rebiyülâhir 499/24 Aralık 1105 Pazar günü muzaffer Dimaşk ordusu bol miktarda ganimet ile merkezlerine döndüler. Dimaşk halkı bu zaferi dört gün süren şenliklerle kutladı[68].

d. Tog-Tegin'in Birinci Taberiyye Seferi

'Al'âl kalesinin yıkılmasından sonra Haçlılar ile olan çatışmalar devam etmekte ve bilhassa Atabegliğin güney hududundaki Savad, Havran ve Cebal 'Avf bölgeleri sık sık yağma akınlarına maruz kalmaktaydı. Bu duruma bir son vermek gayesiyle Atabeg Tog-Tegin 500/1107 yılında yanına aldığı Türkmenlerle birlikte Savad'a geldi. Tog-Tegin'in sefere çıktığı sıralarda Sur valisi Emir 'İzzü'l-Mülk de, bölgede Haçlılar tarafından ilk inşa edilen kale olan Toron (Tibnin) üzerine yürümüş ve kale civarında epey yağma ve tahribata girişmişti. Emir 'İzzü'l-Mülk'ün bu akınını durdurmak üzere Kral Baudouin de harekete geçmişti.

Diğer taraftan Taberiyye'ye gelen Tog-Tegin adını tespit edemediğimiz küçük bir kaleyi hücumla aldıktan sonra el-Madan'a çekilmişti. Atabegin bu faaliyetini duyan Baudouin, 'İzzü'l-Mülk'ün peşine düşmeyi bırakıp Tog-Tegin'in üzerine geldi. Dimaşk kuvvetleri Haçlı ordusunun ilerlemesi üzerine süratle Zurra[69] taraflarına çekildi. Bu arada iki tarafın öncü kuvvetleri arasında ilk çatışma başladı. Tog-Tegin ana kuvvetlerini ertesi gün savaşa sokmaya karar vermiş, ancak Kral'ın Taberiyye'ye çekilmiş olduğunu duymuştur. Böylece bir iki ufak çaptaki çatışmanın dışında savaşa girmeyen Atabeg, Haçlılara ait bir kalenin fethiyle yetinerek Dimaşk'a döndü[70].

e. Dimaşk Kuvvetlerinin Vadi Musa Yenilgisi

Atabeg Tog-Tegin Taberiyye seferinden döndükten sona Haçlıların akınları durmamış, bu sefer Vadi Musa (Petra), Moab, eş-Şarat,

---

68. İbnü'l-Kalânisî, 149 (Gibb, 71-72); İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 399-400; Villermus Tyrensis, aynı yer; S. Runciman, II, 95.
69. Havran'da Suveyde'nin kuzeybatısında, 30 km. mesafede bir kasaba (Dussoud, 375).
70. İbnü'l-Kalânisî, 151 (Gibb, 74-75); S. Runciman, II, 96.

el-Cibal ve Balka bölgesi Haçlı akınlarından muzdarip olmuştu. Buralardaki Haçlı faaliyetlerini önlemek üzere Emir Sabar harekete geçmiş, fakat Vadi Musa'da kurduğu karargâhı üzerine ani bir baskın yapan Haçlılar, karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Emir Sabar büyük bir üzüntü içinde Dimaşk'a dönmüş, yenilmesine rağmen Atabeg Tog-Tegin tarafından gayet iyi karşılanmıştır. Dimaşk Atabegliği hizmetinde talihi yaver gitmeyen Emir Sabar, ertesi yıl (501/1108), Tog-Teğin'in hizmetinden ayrılarak Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın yanına gitmiştir. Sultan Tapar'ın iltifatına nail olan Sabar'a, er-Rahba ıkta edilmiştir[71].

f. Tog-Tegin'in İkinci Taberiyye Seferi

Atabeg Tog-Tegin'in birinci Taberiyye seferi Dimaşk Atabegliğinin güney sınırlarını Haçlı akınlarından kurtarmaya yetmemişti. Bu bakımdan Tog-Tegin 501/1108 baharında, Kudüs Krallığına bağlı Taberiyye üzerine ikinci defa sefere çıktı. Taberiyye'ye, 'al-'Âl kalesinin tahribi sırasında ağır yaralanan Hugues'den sonra hakim olan kardeşi Gerard Saint Omer de çok geçmeden yakalandığı bir hastalıktan kurtulamıyarak ölmüştü. Bunun üzerine Kral Baudouin, Taberiyye bölgesine, Franasız asıllı bir şövalye olan Gervaise'i tayin etti[72]. Bunun zamanında da Taberiyye bölgesinden Dimaşk'ın güney kısımlarına yağma akınları devam etmekte ve küçük çapta çarpışmalar sürüp gitmekteydi.

Dimaşk'dan gizlice hareket eden Atabeg Tog-Tegin geceleri yürüyüşe geçerek Taberiyye'ye vardı, burada ordusunu iki kısma ayırdı. Bir kısmı düşmanı yanıltmak gayesi ile Filistin bölgesine girerken, kendi komutasındaki ana kuvvetler Taberiyye'de faaliyete geçti. Gervaise kuvvetleriyle Atabegin karaşısına çıktı ise de Taberiyye şehri yakınında yapılan savaşı, Filistin'e gönderilen Dimaşk birliklerin de gelip Haçlıları sarması sonucu kaybetti.

---

71. İbnü'l-Kalânisî, 158-9 (Gibb, 81-82); İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 443; S. Runciman; II, 97.
72. S. Runciman, II, 95; İbnü'l-Esîr, (el-Kâmil, X, 467) Gervaise'in anne tarafından Baudouin'in yeğeni olduğunu yazmaktadır.

Bu savaşta Haçlı kuvvetlerinin büyük bir kısmı hayatlarını kaybetmiş, diğer bir kısmı ise başta Gervaise olmak üzere esir edilmişti. Latin kaynakları, Gervaise'nin serbest bırakılması için Atabegin Taberiyye, Akka ve Hayfa'yı istediğini yazmaktadır. Oysa ki bu husus İslâm kaynaklarında; Gervaise'e karşılık Haçlıların ellerinde bulunan 500 İslâm esirinin serbest bırakılıp, 30.000 dinar ödemey teklif ettikleri kayıtlıdır. Atabeg Tog-Tegin ise, yine İslâm kaynaklarına göre, Haçlı teklifini kabul etmemiş, sadece bu şövalyenin serbest bırakılması için İslâm olmasını şart koşmuştur. Her iki tarafın ileriye sürmüş olduğu şartlar ne olursa olsun, hiçbiri taraflarca kabul edilmemiş ve sonunda Gervaise öldürülmüştür. Diğer esirlerin bir kısmı Sultan Tapar'a ve bir kısmı da Halife'ye armağan olarak gönderildi[73].

g. Dimaşk'ın Sayda'ya Yardım Teşebbüsü

Atabeg Tog-Tegin'in ikinci Taberiyye seferinden hemen sonra Kudüs Kralı Baudouin, 501/1108 yazı içinde Sayda'ya (Sidon) taarruza geçti. Doğu Akdeniz sahillerine gelmiş olan Ceneviz donanması kendisini desteklemekteydi. Karadan ve denizden kuşatılan Sayda, komşu Müslüman devletlerden yardım istiyor, karşılığında para ödemeyi dahi vaad ediyordu. Sayda'nın bu müşkül durumunda yardım talebini Atabeg Tog-Tegin cevapsız bırakmadı ve bir birliğin acele olarak Sayda'ya gönderilmesini emretti. Dimaşk ordusu yola çıktı. Bu sıralarda Sayda önlerine gelen bir Mısır donanması Cenevizlileri yenmiş, böylece donanma desteğinden mahrum kalan Kral Baudouin'in de kuşatmayı kaldırarak Sayda önünden çekilmişti.

Gönderilen Dimaşk birliği Sayda'ya geldiğinde şehir valisi yardıma ihtiyacı kalmadığını bildirdiği gibi Atabeg Tog-Tegin kuvvetlerinin şehir içine dahi girmelerine müsaade etmedi. Ayrıca yardım karşılığı vaad ettiği 30.000 dinarı ödemekten de kaçan vali, sonunda 7.000 dinar ödemeyi kabul etti. Dimaşk birliği de geri döndü[74].

ğ. Kudüs Krallığı İle Yapılan Birinci Barış Antlaşması

1108 yılı sonlarında Kudüs Kralı Baudouin, Atabeg Tog-Tegin'e elçiler yollayarak bir barış antlaşması teklifinde bulunmuştur. Atabeg'-

73. El-'Azimî, 379; İbnü'l-Kalânisî, 161-162 (Gibb, 86-87); İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 467.

74. İbnü'l-Kalânisî, 162 (Gibb, 87); İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 455-456.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

in son zamanlarda Haçlılar üzerine dikkatini toplaması ve bunda da muvaffak olması, Kudüs Krallığını bir barış antlaşmasına zorlamıştır. Hele Tog-Tegin'in Taberiyye seferleriyle, Prens Gervaise'i yenerek esir ve 'al-'Âl kalesini tahrip etmesi, bu barışı zorlayıcı sebepler arasındadır. Ayrıca Kudüs Krallığının ilk hedef olarak zaptını tamamlamayı tasarladığı sahil şehirlerini elde edebilmesi, yine kuzey komşuları Dimaşk Atabegliği ile anlaşmayı gerekli kılmaktaydı. Bir Haçlı tarihi yazarı olan S. Runciman, yapılan barışın ticarî olabileceğini yazmaktadır[75].

Gerçekten de taberiyye bölgesi hem Haçlı ve hem de İslâm birliklerinin hareket sahası halinde idi. Her iki taraftan herhangi biri bölge üzerinde kesin bir hakimiyet sağlamış sayılamazdı. Bu bakımdan yolların emniyeti yoktu. Nitekim, Filistin'e yeni hacı kafilesi ile gelmiş olan Robert de la Normandie'nin oğlu Guillanme'in düzenlediği akınlarda, Arabistan içlerinden ve Mısır'dan Dimaşk'a gelen zengin tüccar kervanları soyulmuş, kervancılar öldürülmüştü. Ganimet için düzenlenmiş bu baskınların sadece birinde, çok miktardaki ticarî malın yanı sıra 4.000 deve ele geçirilmişti[76]. Bu kervanların soyulması ve ticaret yolunun daimî bir tehlikeye maruz kalması Dimaşk'ın iktisadî hayatını tehdid edecek boyutlara ulaşmaktaydı. Barış, bu yönüyle Dimaşk Atabegliği hesabına ticarî bir ehemmiyet arzederken, Kudüs Krallığı için daha ziyade Akdeniz sahili ile Kudüs arasındaki ikmal yolunun sağlamlaşması şeklinde görülmektedir.

Bu karşılıklı anlaşmada, Taberiyye bölgesindeki es-Sevad ve Cebel Avf mahallerinin mahsulü hususu ile ilgili de bir madde vardı. Bu maddeye göre bu yerlerin mahsulü üç eşit kısma bölünecek, Dimaşk, Kudüs ve bölge çiftçileri arasında pay edilecekti. Bu barış antlaşması tamamiyle mahallî olmuş, ne Tog-Tegin'in sahil şehirlerine yardımına, ne de Baudouin'in Ba'albek'e müdahalesine engel teşkil etmiştir. Dimaşk ve Kudüs şehirleriyle, Taberiyye bölgesi mahsulünün paylaşılması ve bir kısım yolların emniyetini garantiye alan bu on yıllık antlaşma 1113 yılında Baudouin'in Dimaşk topraklarına girmesiyle bozulacaktır[77].

---

75. S. Runciman, II, 96.
76. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 472; S. Runciman, II, 97.
77. İbnü'l-Kalânisî, 164 (Gibb, 92); İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 329; S. Runciman, II, 96-97.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

h. Antakya Princepsliği İle Mücadeleler

ha. Arka Yenilgisi

Arka, Trablus'un kuzey-doğusunda kuvvetli bir kaledir. Bu kale bir süre önce İbn 'Ammar'ın hakimiyeti altında idi. Fakat kale naibi Trablus'un Fatimi'lerin eline geçmesinden sonra isyan etmiş ve bir zamanlar efendisi olan İbn 'Ammar'ı tanımamıştı. Arka kalesini tek başına, bilhassa Haçlılara karşı elde tutamıyacağını anlayan naib, Tog-Tegin'e bir mektupla baş vurarak onun göndereceği bir emirine kaleyi teslim edeceğini bildirmiştir. Atabeg Tog-Tegin, emirlerinden İsma'îl'i, Arka kalesine acele olarak yollamış, kendisi de birlikleriyle arkadan gitmek üzere harekete geçmiştir (502/1108). Emir İsma'îl, naib tarafından Arka kalesine kabul edildi. Yapılan anlaşmaya göre Atabeg Tog-Tegin'in hakimiyetini tanıyan Arka kalesinin valiliği yine naibde kalacaktı. Fakat kaynaklar, Emir İsma'îl'in kaleye girdikten sonra, bir karışıklığı fırsat bilerek, attığı bir okla naibi öldürmüş olduğunu kaydetmektedirler. Bu öldürme olayını değişik bir şekilde açıklayan İbnü'l-Esîr, İsma'îl'in kale içindeki hazineye göz diktiğini, bu yüzden naibi öldürmek suretiyle kesin hazine miktarını Atabegin öğrenmesini önlemeye çalıştığını yazmaktadır[78].

Emir İsma'îl'in ilk yardım kuvveti olarak Arka'ya gönderilmesinden sonra, Atabeg Tog-Tegin kaleye gerekli savaş malzemesi ve yiyecekle hareket etmeyi planlamıştı. Fakat kış mevsiminin getirdiği zorluklar Atabeg'in Arka'ya gitmesini iki ay kadar engelledi. Bu durum Haçlılar için değerlendirilmesi gereken bir fırsat olmuş ve kale tekrar muhasaraya alınmıştı.

Arka'nın kuşatıldığı haberini yolda haber alan Tog-Tegin, 4.000 kişilik kuvvetiyle, Haçlılara ait el-Akma[79] üzerine yürüdü. Bu hareketi ile Haçlıları el-Akma üzerine çekmeyi ve Arka kuşatmasını kaldırabileceğini düşünmüş olmalıdır. Nitekim Arka muhasarasını yürütmekte olan Guillaume Jordan Atabeg'in bu akınını haber alınca, yanına al-

78. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 468.

79. el-Akma, H.A.R. Gibb'e göre (**The Damascus Chronicle of the Crusades**, 88, dipnot 1) bugünkü Akun bölgesidir, buna göre Hıms'ın kuzey-batısından 32 km. ve Kubay'at'ın 9 km. güney-Doğusundadır. (bkz. Dussaud, 84). S. Runciman, burayı Akun olarak vermektedir (II, 67).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dığı 300 atlı ve 200 yaya ile yola çıktı. Gecenin karanlığından istifade ile el-Akma kalesine giren Guillaume kaledeki kuvvetleri de kendi birliğine katarak, her şeyden habersiz olan Dimaşk kuvvetleri üzerine bir baskın yaptı. Atabeg Tog-Tegin'in birlikleri hiç beklemedikleri bu taarruz sonunda dağıldı. Arka kalesi için getirilen yardım malzemesi tümüyle Haçlıların eline geçmiş oldu. Dağlara ve ormanlara dağılan Dimaşk askeri sonunda Hıms'da toplandılar.

Guillaume, bu galibiyeti takiben Şayzar kalesi üzerine başarısız bir taarruzda bulunduktan sonra Arka'ya döndü. Bütün yardım ümidini kaybetmiş olan Arka kalesi ancak üç hafta dayanabildi. Sonunda canlarının bağışlanması şartı ile teslim oldu.

Dimaşk Emir'i İsma'îl hapsedildi. Ancak Haçlıların serbest bırakılmasını istedikleri ve yedi yıldır Dimaşk'da esir olan bir Haçlı ile karşılıklı olarak değiştirildikten sonra Dimaşk'a döndü[80].

hb. Haçlıların Suriye Sahillerinde Harekâtı ve Yeni İstilalar

aa. Haçıların Trablus'u Zaptı

Bir süre önce Fatimî'lere teslim edilen Trablus 502/1109 baharında Haçlılar tarafından kuşatıldı. Ceneviz donanmasının doğu Akdeniz sahillerinde olmasından faydalanan Kral Baudouin, şehri hem denizden ve hem de karadan muhasara altına aldı (1 Şaban/6 Mart). Hiçbir yerden yardım alamayacaklarını anlayan şehir valisi Şerefü'd-Devle, Baudou'in'e baş vurmuş, kendisi ve bir kısım ordu mensupları için «eman» almıştı. Buna rağmen Trablus müdafileri sonuna kadar dayanma azmi içindeydi. Fakat 11 Zilhicce/12 Temmuz günü yapılan bir Haçlı taarruzuna karşı koyamadılar. Trablus, şehri işgal eden Haçlılar tarafından yağmalandı. Villermus Tyrensis, Trablus halkının Krala müracaat ederek taşıyabildikleri mallarıyla beraber çekip gitmek isteyenlere müsaade edilmesini, şehirde kalanların ise mal ve can emniyetlerinin sağlanması ve buna karşılık, yıllık bir miktar paranın ödenmesini teklif ettiklerini ve Kralın şehir halkının bu isteklerini kabul ettiğini yazıyor[81].

---

80. İbnü'l-Kalânisî, 162 (Gibb, 87-88); İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 467-468; S Runciman, II, 66-67.

81. Villermus Tyrensis, I, 477-478;

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Trablus valisi Şerefü'd-Devle ile bir kısım adamı ve Haçlıların elinden kaçabilen şehir halkı Dimaşk'a sığınmışlardır[82]. Trablus ise Kudüs Krallığına bağlı olarak Kontluk unvanını alan Bertrand'ın idaresine verilmiştir. Cenevizliler ise şehrin zaptında denizden yaptıkları yardım dolayısıyla Trablus'un 15 km. kadar güneyinde bir kaleye sahip olmuşlardır[83].

bb. Banyas ve Cebele'nin Haçlılar Eline Düşmesi

Trablus'un Kudüs Kralı Buadouin tarafından zaptından kısa bir süre önce veya kuşatmanın devam ettiği bir esnada, Antakya Prensipsliğine vekâlet eden Tankred, emrindeki Antakya kuvvetleriyle Banyas'ı kuşattı. Banyas fazla dayanamıyarak 1109 yılının Temmuz başlarında teslim oldu. Banyas'ı elde eden Tankred harekâtına son vermiyerek buradan Cebele üzerine yürüdü. Trablus'u Fatimi'lere kaptırdıktan sonra Cebele'ye gelip yerleşmiş olan İbn 'Ammar, Tankred'in taarruzlarına karşı koyacak gücü olmadığı gibi şehir içinde yiyecek sıkıntısı da baş gösterince, hayatlarının bağışlanması karşılığı Cebele'yi Haçlılara teslim etti (22 Zilhicce 503/23 Temmuz 1109). Mısır donanması bu sahil şehrine yardıma gelmekte ancak birkaç gün gecikti. Mısır donanması geldiği sırada İbn 'Ammar, Cebele'yi teslim etmiş ve Şeyzar'a doğru yola çıkmıştı. Şeyzar Emiri Sultan b. 'Ali b. Munkız el-Kinanî, İbn 'Ammar'ı çok iyi karşıladı ve ona devamlı olarak Şeyzar'da kalmasını teklif ettiyse de İbn 'Ammar Dimaşk'a, eski dostu Tog-Tegin'in yanına gitmeyi tercih etti. İbn 'Ammar, Dimaşk'da Atabeg tarafından hürmetle karşılandı. Bir zamanlar, Akdeniz'in doğu sahillerinde büyük şehir ve kalelere sahip olan İbn 'Ammar bütün bu yerleri Haçlılara kaptırmıştı. Atabeg Tog-Tegin, İbn 'Ammar'a, Dimaşk-Ba'albek yolu üzerinde, Dimaşk'dan 30 km. mesafedeki ez-Zabdanî kasabasını ıkta olarak verdi (Muharrem 503/Ağustos 1109)[84].

---

82. El-'Azimî, 379-380; İbnü'l-Kalânisî, 163 (Gibb, 89-90); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X 475.

83. Fulcherius (195-196) Kral Baudouin'in Cenevizlilere yardım etmeleri için yalvardığını yazmakta, onun Cenevizlilere tekliflerinden bahsetmemektedir. Bkz. H.S. Fink, «Foundation of the Latin States», **A History of the Crusades**, (nşr. K.M. Setton) I., 398; W.B. Stevenson, 86; S. Runciman, II, 69.

84. İbnü'l-Kalânisî, 164-165 (Gibb, 92); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 466-467; S. Runciman, II, 64; M.K. Özergin, 72-73 (tez).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hc. Antakya İle Barış

Evvelâ Trablus, sonra Banyas ve Cebele'nin zaptından sonra Haçlılar, yine 1109 yaz ayları içinde faaliyetlerine devamla Rafeniyye'ye kadar geldiler. Kuzeydeki Haçlı faaliyetlerini yakından takip eden Atabeg Tog-Tegin, onları durdurmak gayesi ile Dimaşk'tan ayrıldı. Haçlılar Rafeniyye çevresindeki yolları tutup, böylece şehri güç duruma düşürmek ve zaptı kolaylaştırmak istemişlerdi. Tog-Tegin ise Hıms civarında ordugâhını kurarak, Haçlıların yolar üzerinde sağlamak istedikleri hakimiyete imkân vermemek istedi. Böyle bir durumda Haçlılar Rafeniyye'nin kuşatmasına dahi girişemediler. İki ordunun bir süre karşılıklı olarak beklemesi, sonunda, bir antlaşma ile neticelendi. Karşılıklı gidip-gelen elçi heyetlerinin temaslarından sonra; 1. Haçlılar el-Bikâ' bölgesi mahsulünün 1/3 nü alacaklar, 2. el-Munaytıra ve İbn Akkar[85] kaleleri Haçlılara verilecek, 3. Masyar, et-Tufan ve el-Akrad kaleleri, Antakya Prensipliğine her yıl muayyen bir vergi ödeyecekler, 4. Bunlara karşılık Haçlılar, el-Bikâ' bölgesi ile çevresindeki üçüncü madde belirtilen kalelere saldırmıyacaklardı.

Bu antlaşmadan sonra Atabeg Tog-Tegin Dimaşk'a döndü. Bütün antlaşma maddeleri lehlerine olmasına rağmen Haçlılar kısa bir süre sonra bu bölgeye tekrar saldırıya geçecekler ve antlaşmayı bozacak'ardır[86].

I. Kudüs Krallığı İle Yapılan Barış Antlaşmasının Yenilenmesi

1111 yılı Temmuz başlarında Kudüs kralı Baudouin kısa bir süre önce yapmış olduğu on yıllık barış antlaşmasını bozarak Dimaşk arazisine taarruza hazırlandı. Kendisine bağlı olan Trablus Kontu Bertrand'a haber gönderen Kral Baudouin, onun ordusu ile bu sefere katılmasını bildirdi. İslâm kaynakları[87], Baudouin'in barışı bozduğunu yazmasının yani sıra W.B. Stevenson[88] gibi bazı Haçlı tarihçileri iki

85. İbn Akkar, Hıms Akkar olarak da tanınır, Trablus'un kuzey kısmındadır (Dussaud, 397, Gibb, 93 dipnot 1).
86. İbnü'l-Kalânisî, 165 (Gibb, 93).
87. İbnü'l-Kalânisî, 174 (Gibb, 113)
88. W.B. Stevenson, 60 (Sıbt Jewett 21, 22) ile İbnü'l-Kalânisi'nin (aynı yer) Baudouin'in Taberiyye'de kamp kurmuş olduğunu yazmasına rağmen Albert (XI, 36) kampın Solome de kurulduğunu yazmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ordunun karşılaşmamış olması ve bu devre hadiselerinin biraz karışık durumda bulunmasını ileri sürerek barışın bozulmamış, sadece yenilenmesi yoluna gidilmiş olduğunu belirtmektedirler. Buna rağmen İbnü'l-Kalânisî[89], Kont Bertrand'ın, Kral Baudouin'inden gelen mektup üzerine Taberiyye'de bulunan Kudüs ordusuna katılmak için Kontun harekete geçmesini hastalığı engellemiştir, demektedir.

Atabeg Tog-Tegin, Kudüs Kralının antlaşmayı bozarak ülkesi toprakları üzerindeki harekâtına karşılık olarak kuvvetleriyle Dimaşk'dan ayrılmış ve Ra's el-Mâ' denen yerde kampını kurmuştur. Ra's el-Mâ'dan el-Lecah'a oradan da es-Sanameyn'e gelen Atabegi, Baudouin de takip etmiştir. Atabeg Tog-Tegin kuvvetlerini birkaç kısma ayırmış ve etrafa dağıtmıştır. Bunlar bütün yolları kontrol altına almışlar ve Haçlı ordusunun bütün ikmâl yollarını kesmişlerdir. Böyle bir durumda pek yapacak bir şey olmadığını anlayan ve karşısında savaşacak bir ordu da bulamıyan Baudouin antlaşmayı yenilemenin gerekli olduğu fikrine varmıştır. Onu bu antlaşmaya sürükleyen bir önemli sebep de Selçuklu ordusunun Haçlılar üzerine harekete geçmiş olduğunu öğrenmiş olmasıdır. Yapılan yeni antlaşmaya göre, eski antlaşma hükümleri tekrar geçerli sayılmış, sadece Baudouin, Cebel Avf, es-Savad ve es-Sabaniyye mahsulünün yarısı ile buraya komşu kazalardan el-Carrah aşiretinin elinde bulunan bölgenin mahsulünü ilâve olarak elde etmiştir. Antlaşmadan sonra (30 Zilhicce 504/1 Temmuz 1111) taraflar merkezlerine dönmüşlerdir[90].

i. 111-1113 Yılı Olayları

ia. Selçuklu Ordusu Haçlılara Karşı Kuzey Suriye'de

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Haçlıların Suriye bölgesindeki hakimiyetlerini kuvvetlendirmek için girişmiş oldukları faaliyetleri önlemek ve Bağdad'a gelen Haleb heyetinin yardım isteğine cevap vermek üzere emirlerine Kuzey Suriye'de toplanmalarını emretti. Açılan cihad'a Musul Emiri Şerafe'd-Din Mevdud, Merega Emiri Ahmedilî, Erbil Emiri Ebu'l-Hayca, Artuklulardan Emir İl-Gazi'nin oğlu Ayaz, Ermen-Şânlılardan Emir Sökmen el-Kutbî, Emir Bozan

89. İbnü'l-Kalânisî, aynı yer.
90. İbnü'l-Kalânisî, 174 (Gibb, 113); W.B. Stevenson, 60.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve iki oğlu, Emir il-Begi ve Emir Zengi katıldılar. Emir Mevdud komutasındaki bu Selçuklu ordusu Harran'da toplandı.

Şeyzar kalesi Emiri Sultan b. 'Ali b. Munkız, Harran'da toplanmış olan bu Selçuklu ordusunu bir mektupla yardıma çağırarak, onlara, içinde bulunduğu müşkül durumu anlattı. Gerçekten de Şeyzar, Tankred komutasındaki Antakya Haçlı birliklerinin ağır tehdidi altında bulunuyordu[91]. Ayrıca Haçlılar Şeyzar yakınlarındaki Tell İbn Ma'şer'de yeni bir de kale inşaatına başlamışlardı. Harran'dan hareket eden Selçuklu ordusu Tankred'in bu tecavüzlerine son vermek üzere 19 Muharrem 505/28 Temmuz 1111 de Tell Başir'i kuşattı. Bir yandan kuşatma devam ederken diğer yandan Hemedan Emiri Porsuk b. Porsuk'un kendilerine katılması bekleniyordu.

Nitekim, Porsuk b. Porsuk, Sultan'ın emrini alınca, o sıralarda nikris hastalığından muzdarip olmasına rağmen, yanındaki bir kısım kuvvetlerle beraber Tell-Başir önlerine geldi. Kuşatma muvaffakiyetle devam etmekte ve Tell-Başir'in düşmesi an meselesi iken Emir Ahmedilî askerini geri çekmiştir. Onun bu hareketine sebep, Kont Joscelin ile gizliden gizliye anlaşmış olmasıdır. Tell-Başir'in düşeceği şehrin savunmasını yüklenmiş olan Joscelinin tarafından anlaşılınca, bu Haçlı lideri tamahkâr bir insan olan Emir Ahmedili'ye adamlarıyla çok miktarda para ile kıymetli hediye yollamış ve bağlılığını sunmuştur[92].

Emir Ahmedili'nin Tell-Başir'den, muhasarayı bırakarak çekilmesi diğer Emirleri de endişeye sevk etmiş, onlar da çok geçmeden kuşatmayı bırakarak Haleb'e doğru ilerlemişlerdir. Haleb civarında yağmaların yapılmasına kızan Haleb Melik'i Rıdvan, bu birlikleri şehir içine sokmadığı gibi kendileriyle görüşmek dahi istememiştir.

Dimaşk'da bulunan Atabeg Tog-Tegin'e gelince, o da diğer emirler gibi Sultan Tapar'dan bu cihada katılması için emir almıştı. Ayrıca sefere katılan emirler de Harran'dan ayrıldıkları bir sırada Tog-Tegin'e mektup yazmışlar ve onun da kendilerine katılmasını istemişlerdir.

Sultan'dan emri alan Tog-Tegin, Dimaşk'daki askerlerinin yanı sıra kendisine bağlı olan, Hıms, Hama, Rafeniyye ve diğer yerlerdeki

---

91. S. Runciman, II, 118.

92. İbnü'l-Kalânisî, 175 (Gibb, 115).

bütün kuvvetleri topladı ve Selçuklu emirleriyle buluşmak üzere Haleb önlerine geldi. Burada diğer emirler tarafından hürmetle karşılandı. İbnü'l-Kalânisî'ye göre, Atabeg, kendisine gösterilen itibara rağmen Selçuklu emirlerinin cihadı ve Suriye savunmasını ciddiye almadıklarını gördü[93].

Haleb önlerinde bulunulduğu bir sırada Emir Sökmen el-Kutbî'nin sefer esnasında da devam eden hastalığı artı. Adamları onun bu durumda sefere devam edemiyeceğini söyleyip Selçuklu ordusundan ayrıldılar. Nitekim, Emir Sökmen ülkesine dönemeden Balis'de öldü. Emir Sökmen'in ölmesi, Armen-Şah emirliği üzerinde gözü olan Emir Ahmedili'nin de geri dönme arzusunu artırdı.

Başından beri sefere ağır hasta olarak katılan Hemedan emiri Porsuk'un da durumu gittikçe fenalaşıyordu. Gerek hastalıklar ve gerekse Tell-Başir'deki olaylar Selçuklu emirleri arasında bir gevşemeye sebep olmuştu. Tog-Tegin büyük çabalar sonunda, bu emirleri harekete geçirdi. 29 Safer/6 Eylül de Ma'arratün-Nü'man önüne gelen Selçuklu ordusu burada konakladı. Burada da Haleb Meliki Rıdvan'ın teşviki ile emirler arasına bir soğukluk girdi. Melik Rıdvan, bazı emirlere haber göndererek, Tog-Tegin'in öldürülmesini ve böylece ülkesinin aralarında pay edilmesini istemişti[94]. Ancak Emir Mevdud'un Tog-Tegin ile yakın dostluğu, diğer taraftan da, İbnü'l-Esîr'e göre[95], Atabeg'in Haçlılar ile yaptığı gizli anlaşma, emirlerin harekete geçmesini önlemiştir. Tog-Tegin, her şeye rağmen kendi ülkesi civarındaki Haçlı faaliyetlerini biraz olsun azaltmak düşüncesiyle, Selçuklu emirlerini Trablus üzerine sevk etmeye çalıştı. Ordunun bütün ihtiyaçlarını kendi topraklarından temin edeceğini vaad eden Tog-Tegin, emirleri iknaya muvaffak olamadı. Nihayet Selçuklu emirleri ortaklaşa bir hareket programını ciddiyetle uygulamaya muvaffak olamıyacaklarını anlayınca teker teker ayrılmaya başladılar. Hasta olan Emir Porsuk'un gitmesini Emir Ahmedili'nin gitmesi takip etti. Geriye Ma'arratü'n-Nu'man kuşatması önünde, sadece Emir Mev-

93. İbnü'l-Kalânisî, 176 (Gibb, 116).

94. İbnü'l-Kalânisî, 177 (Gibb, 117); A. Sevim, «Tog-Tegin», İA, XII, 45.

95. İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiye**'de (17) seferin yarıda kesilmesi ihtimali Tog-Tegin ile Mevdud arasındaki antlaşmazlıktan geldiğini ve Tog-Tegin'in Haçlılarla antlaşma yapmak niyetinde bulunduğunu yazarken, diğer eseri **el-Kâmil**'de (X, 485 vd.) Mevdud ile Tog-Tegin arasındaki dostluktan bahsetmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dud ve Tog-Tegin kaldı. Onlar da bu kuşatmayı daha fazla sürdürmeyip buradan ayrıldılar ve Asi nehri kenarında, el-Celalî'de konakladılar.

Başlangıçta, Selçuklu ordusundan endişeye kapılıp, başlarına nelerin gelebileceğini düşünen Haçlılar, ordunun kendiliğinden dağıldığını görünce karşı harekâta geçmekte gecikmediler. Tankred, Şeyzar önünden çekildikten sonra Efaniye'ye gelmişti. Burada, bir taraftan Selçuklu ordusunun faaliyetlerini izlerken diğer taraftan Kudüs Kralı Baudouin'i durumdan haberdar ederek, ondan yardım talebinde bulundu. Kral, bütün Haçlı liderlerine emirler göndererek kendi ordusuna katılmalarını bildirdi. Kudüs Kralı, yanında patrik Gibelin olduğu halde yola çıkmış ve Krallığa bağlı vassal hükümetlerden, Sayda'dan Eustacke, Trablus'dan Bertrand yolda Baudouin'e katılmışlardır. Kudüs Krallığı ordusuna kuzeyden, Urfa kontu Baudouin, Tell-Başir Senyörü Joscelin de Courtenay ve Seruc hakimi Paganus ile katılmıştır[96]. Tankred ise Antakya ve ona bağlı olan, Tarsus, Maraş, Latakiye gibi yerlerden kuvvetler toplamıştır. Bu arada Kogh Vasil'in yolladığı bir Ermeni birliği de Haçlı ordusuna dahil olmuştur. Bu birleşik ordunun mevcudu 16.000 kişiyi bulmuştur[97]. Bunlar Efamiye'de toplandılar. Şeyzar Emiri Sultan b. 'Ali b. Munkız, İbnü'l-Kalânisî'ye göre, bizzat Mevdud ve Tog-Tegin'in yanına gelmiş, acele kendisine yardım edilmesini istemiştir[98]. Bu yardım isteği üzerine Asi nehrini geçen Musul ve Dimaşk kuvvetleri Şeyzar'a geldiler ve şehrin güney istikametinde konakladılar.

Efamiye'de toplanan Haçlı ordusu Şeyzar'a doğru hareket etti ve Tankred tarafından inşa edilen Tell-İbn Ma'şer kalesinin kuzey kısmında ordugâhını kurdu. Türk kuvvetleri bir meydan muharebesine girişmeden önce tepelere çekilmiş bulunan Haçlıları, atlıları ile yakın bir vuruşmaya girmeden yıpratmaya çalıştılar. Su kaynaklarını kontrol altına alan Türkler buraya yaklaşan Haçlıları ok yağmuruna tuttular. Nihayet Türk birliklerinin normal savaş nizamına girdiğini gören Haçlılar, tepelerden inerek muharebeyi kabul ettiler. İlk hücum-

96. Urfa bölgesinden, Kont Baudouin 200 şövalye 100 yaya, Tell-Beşir Senyörü 100 şövalye, 50 yaya, Seruc hakimi 50 şövalye, 30 yaya'lık kuvvetlerle katılmışlardır (Bkz. I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, 137).

97. S. Runciman, II, 122.

98. İbnü'l-Kalânisî, 177 (Gibb, 118).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

da Haçlı birliklerinin batı kısmındaki kuvvetleri dağıldı. Hatta bu kısımdaki ağırlıkları yağmalandı. Haçlılar yeniden tepelere çekildiler. Üç gün boyunca iki taraf da birbirine taarruz edemedi. 1111 yılının 29 Eylül günü Haçlı ordusu geri çekildi. Zaten kış mevsimi yaklaşıyordu. Emir Mevdud Musul'a, Atabeg Tog-Tegin ise Dimaşk'a döndü. Suriye'deki Müslüman halkın büyük ümitler bağladığı Selçuklu ordusunun Haçlılara karşı giriştiği Suriye seferinden hiçbir kesin netice elde edilemedi[99].

b. Sur'un Haçlılar Tarafından Kuşatılması

Şeyzar önünden çekilen Kudüs Kralı Baudouin, sahile indi ve hemen Sur liman şehrini kuşatmak için hazırlıklara girişti. Kralın bu hazırlıklarını haber alan şehir valisi 'İzzü'l-Mülk Anuş-Tegin, bağlı bulunduğu Mısır Fatimi devletinden kısa bir zaman içinde yardım alamıyacağını bildiğinden, Atabeg Tog-Tegin'e baş vurmuş ve ondan yardım istemiştir. Anuş-Tegin, yazdığı mektupta, gelmekte geciktiği takdirde, şehrin Haçlıların eline düşeceğini belirtiyor ve Atabeg'i kuvvetleriyle Sur'a davet ediyordu. Tog-Tegin, vakit kaybetmeksizin 200 kişiden daha kalabalık bir birliği süratle Sur'a gönderdi. Ayrıca yardıma gönderilmek üzere yeni bir kafile de hazırlanmak üzereydi. Fakat bu yeni kuvvetlerin Sur'a gelmesinden önce Kral Baudouin şehri karadan kuşattı. Sahilde elde edebildiği gemileri Sur'a göndererek şehrin denizden kuşatılmasını sağladı[100]. (25 Cemaziyülevvel 505/29 Kasım 1111)[101]. Taarruza geçen Haçlı ordusu giriştiği bir kaç denemede başarı sağlıyamayınca bu sefer palmiye ve bazı meyve ağaçlarını kullanarak üç büyük kule yaptırdı. Haçlıların Sur kuşatmasıyla meşgul oldukları bir sırada, Atabeg Tog-Tegin kuvvetleriyle Dimaşk'dan ayrılmış ve Banyas'a gitmişti. Burada bir kısım akınlarda bulunan Atabeg, bu davranışıyla Haçlıların dikkatini üzerine çekmeye çalıştı. Böylece Sur'a gönderilmek üzere yola çıkan ikinci kafilenin şehre girmesini sağlamak istiyordu. Fakat Haçlılar Tog-Tegin'in Banyas civarında giriştiği yağma akınlarına aldırmadılar. Bu sefer, Atabeg es-Sevad'daki el-Habis el-Celdek[102] kalesine taarruz etti. Bu müstahkem kaleyi ele geçiren Dimaşk Atabegi kale müdafilerini tamamen öldürt-

---

99. İbnü'l-Kalânisî, 177 (Gibb, 118-119); İbnü'l-Esir, **el-Atabekiye**, 16-17; ayn. mü., **el-Kâmil**, X, 479-480; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, 158 vd; Ebu'l-Ferec (Doğrul), II, 351; Fulcherius, 201-202; Villermus Tyrensis, I, 489-490; W.B. Stevenson, 92-93; S. Runciman, II, 121-123; M.K. Özergin, 83 vd. (tez).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tü. Buradan ayrılan Atabeg, Sur kuşatmasını sürdüren Haçlıların ikmal yollarını kesti ise de, Haçlılar deniz yolunu kullanmaya başladılar. Bir Dimaşk akıncı birliği Sayda limanına taarruz edip limandaki 20 kadar irili-ufaklı gemiyi tahrip etti. Sur kuşatması 1112 yılının 10 Nisanına kadar sürdü. Bu süre zarfında Haçlılar, yaptıkları kuleler ve bu kuleler önüne yerleştirdikleri koç başları ile şehir surlarını defalarca zorladılar. Fakat her defasında şehir garnizonu bu hücumları durdurduğu gibi, birçok kere giriştikleri çıkış hareketleriyle, bu kulelerden ikisini ateşe de verdiler. Dört buçuk ay kadar süren bu muhasaradan bir netice alamayan Kral Baudouin Akka'ya çekildi.

Sur şehrine yardıma giden Türk kuvvetleri Haçlıların kuşatmayı kaldırmasından sonra Dimaşk'a döndü. Tog-Tegin ise Sur üzerinde herhangi bir hak iddiasında bulunmadı. Dimaşk Atabegliğine saygısı ve yakınlığı olan İbnü'l-Kalânisî, Tog-Tegin'in, Sur'a yaptığı yardımın her türlü menfaattan uzak, sadece İslâmlık uğruna olduğunu yazmaktadır[103].

Uzun bir süre Sur'u kuşatan ve bir netice alamayarak Akka'ya çekilen Kral Baudouin, aynı yıl burayı yeniden kuşatmak için hazırlıklara girişti. Böylece hem birinci kuşatmanın başarısızlığını silecek ve hem de Sur gibi liman şehrini ele geçirecekdi. Üstelik 4,5 ay süren ilk muhasara sonunda şehir epey zorlanmış ve Sur savunmasına yardımcı olan kuvvetler şehirden ayrılmışlardı. Kral Baudouin'in yeni bir muhasara için giriştiği hazırlıklar yine Sur Valisi 'İzzü'l-Mülk Anuş-Tegin tarafından öğrenildi. Anuş-Tegin ve şehrin ileri gelenleri durumu görüştüler ve sonunda yine Atabeg Tog-Tegin'den yardım istemeye karar verdiler. İlk müracaatlarında şehri Tog-Tegin'e teslim etmeyi vaad etmelerine rağmen bu sözlerinde durmamışlardı. Tog-Tegin de bu husus üzerine fazla düşmemişti. Fakat Tog-Tegin'in samimiyetle yardımlarına koşmuş olduğunu gören Sur halkı, bu sefer şehri ona teslim etmekte kararlıydı. Nitekim, Atabeg'e gönderilen heyete, Sur'un kendisine teslim edileceğini gösterir evrak verildi. Sur heyeti ilk önce Banyas'a uğradı. Dimaşk'a tabi olan Banyas va-

100. Villermus Tyrensis, I, 491.

101. W.B. Stevenson, (94), tarihi 30 Kasım olarak vermektedir.

102. Taberiyye gölünün doğusunda (Dussaud, 383).

103. İbnü'l-Kalânisî, 178-181 (Gibb, 119-126); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**; Villermus Tyrensis, I, 491-492; W.B. Stevenson 94.

lisi Emir Seyfü'd-Devle Mes'ûd ile görüştü, sonra hep birlikte Dimaşk'a geldiler. Fakat bu sırada Tog-Tegin, Haleb Meliki Rıdvan ile görüşmek üzere Hamâ'ya gitmişti. Emir Mes'ud, Hamâ'dan dönmesi beklenen Atabegin gecikmesi halinde Sur'un Haçlılar eline düşebileceğini belirtmesi üzerine heyet, Atabegin oğlu aynı zamanda Dimaşk'daki vekili olan Böri ile görüştü. Böri, yardımın en kısa zamanda yapılmasına ikna olunca, kendisi de başta olmak üzere Banyas'a gitti. Buradan temin edilen bir miktar kuvvet ilk öncü birliği olarak Sur'a geldi ve şehir Emir Mes'ûd'a teslim edildi. Durumu öğrenen Atabeg Tog-Tegin de, kuvvetli bir Türk birliğini süratle Sur'a gönderdi.

Şimdi şehir Tog-Tegin'in hakimiyeti altına girmişti. Buna rağmen Atabeg, Fatimiler adına okunan hutbeyi kestirmedi. Ayrıca Mısır'a, el-Afdal'a bir elçi heyeti göndererek, Haçlı taarruzuna karşı ve şehir halkının talebi üzerine kendisinin yardımcı kuvvetler göndermiş olduğunu bildirdiği gibi, Mısır'dan gönderilecek kişilere şehri teslim edeceğini açıkladı. Bu sebeple Mısır'ın vakit geçirmeden donanma ile Sur'a gerekli ikmâli yapmasını istedi. Mısır'a giden Dimaşk heyeti Zilhicce 506/Haziran 1113 de geri gelmek üzere Mısır'dan yola çıktı. Heyetin Tog-Tegin'e getirdiği mesajda, Atabeg'in en doğru işi yaptığı ve en kısa zamanda Sur'a yardımın gönderileceği belirtiliyordu. Nitekim Şerefü'd-Devle Bedr b. Ebu'l-Tayyib komutasındaki Mısır donanması malzeme ve yiyecek yüklü olarak Sur'a geldi (Safer 507 sonları/ağustos 1113 başları). Şehirde bulunan Böri'ye, Emir Mes'ûd'a ve bazı ileri gelen kişilere Mısır'dan birçok hediyeler verildi. Donanma Rebiyülevvel 507/Eylül 1113 tarihine kadar Sur limanında kalmıştır.

Sur şehrinin evvela Dimaşk Atabegliğinden sonra da Mısır'dan takviye alması ve içindeki asker sayısının artması, Kudüs Kralının kuşatmadan vazgeçmesine sebep oldu. Baudouin, Sur valisi olan Emir Mes'ûd'a bir elçi yollayarak barış teklifinde bulundu. Mes'ûd bu teklifi yerinde buldu. Her iki taraf arasında yapılan barış antlaşması bir süre için de olsa ticarî yolların emniyetini sağlamış, Sur halkına rahat bir nefes aldırmıştır. Mes'ûd'un valiliği ise ancak 10 Şevval 507/20 Mart 1114 de ölümüne kadar sürecektir[104].

104. El-'Azimî, 380; İbnü'l-Kalânisî, 182-188 (Gibb, 128-130, 142-143) Fulcherius, 203-204; Villermus Tyrensis, I, 491 vd.; S. Runciman, II, 96-97.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

c. Mevdud Ve Tog-Tegin'in 1113 Taberiyye Seferi

506/1113 yılı baharında Kudüs Kralı Baudouin, Dimaşk'a bağlı yerlerden olan el-Besaniyye bölgesine taarruza başladı. Bunun neticesi olarak da Dimaşk'a ulaşan ticarî yolların emniyeti kayboldu ve şehir içinde bilhassa yiyecek sıkıntısı başladı, fiatlar yükseldi. Dimaşk Atabegi, Musul Emiri Mevdud ile Haleb Meliki Rıdvan'a müracat ederek, Kral Baudouin'e karşı kendisine yardım etmelerini istedi. Emir Mevdud, bir yıl evvel giriştiği Urfa ablukasından bir netice alamamıştı[105]. Üstelik kendisini çekemeyen bir grup kişiler onu Sultan Tapar nezdinde kölülemeye çalışmış, Tog-Tegin ile olan dostluğunu, Sultana isyan halinde kullanabileceği bir koz olarak göstermişlerdi. Bu dedikoduları duyan Mevdud, böyle itimatsız bir durumun olmadığını ispatlamak için, karısı ve oğlunu Sultan Tapar yanına göndererek hakkında uydurulanlara inanılmamasını dilemiş, ayrıca Sultanın emrine uyarak Haçlılara karşı sefere çıkacağını da bildirmişti. İşte bu sıralarda Atabeg Tog-Tegin'den gelen yardım isteğine müspet cevap veren Emir Mevdud, Sincar Emiri Temirek b. Arslantaş ile Artukoğullarından Emir Ayaz b. İl-Gazi'yi de yanına alarak Zilkade 506/Mayıs 1113 de Fırat nehrini geçmiş ve Suriye'ye girmiştir.

Musul Emirinin yardımcı kuvvetlerle birlikte Suriye'ye sefere çıktığı haberi Kral Baaudouin'e ulaşınca, Kral telâşlanmış ve Tell-Başir kontu Joscelin'in yardımına ihtiyaç duymuştur. Ayrıca, Baudouin Türk birliklerinin kuvvetini azaltmak için Tog-Tegin'i bunlardan bir sulh antlaşması ile ayırmak istemiştir. Kralın, antlaşma için yaptığı teklifte; Samenin kalesi, ile Cebel Amila'nın Tog-Tegin'e verilmesi buna karşılık el-Habis kalesi ile es-Savad'ın yarısının Kudüs Krallığına bırakılması istenmiştir. Fakat böyle bir antlaşma için geç kalınmıştı. Emir Mevdud Haçlılara karşı Suriye topraklarına çoktan girmişti. Tog-Tegin. Musul, Sincar ve Artuklu askerlerinden mürekkep Selçuklu ordusuna Hıms'ın kuzeyinde bulunan, Merc Selemiyye'de[106] karşıladı. Burada yapılan görüşmeler sonunda, ortaklaşa olarak Kudüs Krallığı üzerine yürünmesine karar verildi. Türk birlikleri 10 Zilhicce/28 Mayıs günü Kadas'a[107] geldi ve burada kısa bir süre kaldıktan sonra, 'Aynü'l-Carr[108] ve Vâdiü't-Teym yolu ile Banyas'a gitti.

Kral Baudouin ise, tek başına Türklere karşı duramıyacağını anladığından Antakya ve Trablus'dan yardım istedi, Tankred ve Roger

105. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 492; Sıbt (Jewett), 25.

kuvvetleri Krala yardıma geldiler. Es-Sennebre'de[109] toplanan Haçlı kuvvetleri buradan el-Kuhvâne'ye ulaştıkları zaman (11 Muharrem 507/28 Haziran 1113), Türk kuvvetlerinin ani baskını ile karşılaştılar. Oysa ki, Türk kuvvetleri Haçlıların varlığından habersiz olarak el-Kuhvâne'ye[110] gelmekteydiler. İlk baskın taarruzu Emir Temirek kuvvetlerince yapıldı. Savaş sahasının hemen kenarında bir çay ve çay üzerinde bir köprü vardı. Atabeg Tog-Tegin kuvvetleri bu köprüyü tuttular. Arka arka yapılan üç taarruz sonunda Haçlılar, yenildiler. Kral esir düştü. Fakat kimliği anlaşılmadığından gerekli ihtimam gösterilmemiş, o da bundan istifade ederek kaçmaya muvaffak olmuştur[111]. Bu muharebede büyük zayiat veren[112]. Haçlı ordusu bütün savaş ağırlıklarını bırakarak, Taberiyye'ye sığındı ve burada dik yamaçlarda ancak tutunabildi. Haçlılar, henüz uğradıkları yenilginin şaşkınlığı içindeydiler. Bunları bir Türk akıncı kolu sığındıkları dik yamaçlarda çevirdi ve 3-4 gün yerlerinden kıpırdatmadı. Bu süre zarfında bir kısım kuvvetler Yafa ve Kudüs çevresinde yağma ve tahribatta bulundular. Selçuklu ordusunun eline bu savaşla büyük miktarda ganimet geçti. Bu ganimetin bir kısmı bir elçi heyetiyle İsfahan'a, Büyük Selçuklu Sultanı Tapar'a, kazandıkları zaferin armağanı olarak gönderildi.

Diğer taraftan Taberiyye'de dik yamaçlara sığınmış olan Haçlılar ovaya inmek cesaret ve gücünü kendilerinde bulamadılar. Onları çeviren Türk kuvvetleri ise arazinin durumu dolayısıyla aleyhlerine olacak bir taarruza geçmediler. Zaten sonbaharın gelmiş olmasıyla sefer sona erdirilip etrafa dağılmış olan birlikler Vâdiü'l-Maktûl'de toplanmaya başladılar. Emir Mevdud, yardımcı kuvvetleri kendi üslerine gönderirken, kendisi Suriye'de kalmayı ve sultan Tapar'ın emrini beklemeyi uygun buldu. Bu zamana kadar Haçlıların hakimiyetini kabul etmiş olan bir kısım Arap kabileleri kazanılan bu zaferden sonra Tog-Tegin'in etrafında toplandılar. Hatta Nâblus mahsulünün vergisini o yıl Atabeg'e yolladılar.

106. Hama'nın güneydoğusunda.
107. Hıms yakınlarında (Gibb, 134).
108. Bugünkü Zahle'nin güney kısmında 15 km. mesafededir.
109. Taberiyye Gölünün güneyinden Dimaşk'a giden yolun 5 km. mesafesindedir (Gibb, 134).
110. Taberiyye Gölünün güneyinde bir ova (Gibb, 134).
111. İbnü'l-Kalânisî, 185 (Gibb, 136); Sıbt (Jewett), 26.
112. 2000 Haçlının hayatını kaybettiği belirtiliyor. Bu kaybın bir kısmına Taberiyye gölünü geçmek isterken boğulanlar da dahildir (İbnü'l-Kalânisî, ayn. yer).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1113 seferi böylece sona erdiği bir sırada, sefer öncesi Atabeg Tur-Tegin'in Melik Rıdvan'dan istediği yardımcı kuvvetler geldi. Hepsi 100 atlı kadardı. Gerek Emir Mevdud'un ve gerekse Atabeg Tog-Tegin'in, yardım etmekte geç kalmasından ve hele sembolik denebilecek bir kuvveti göndermesinden dolayı Melik Rıdvan'a itimadları kalmamıştı. Atabeg ilk iş olarak, Rıdvan adına Dimaşk'da okutmakta olduğu hutbenin kesilmesini emretti (1 Rebiyülevvel 506/16 Ağustos 1113)[113].

Suriye'de kalmaya karar veren Emir Mevdud ve Atabeg Tog-Tegin beraberce 21 Rebiyülevvel/5 Eylül'de Dimaşk'a geldiler.

j. Kudüs Krallığı İle Yapılan İkinci Barış Antlaşması

1113 yılında Emir Mevdud ile Tog-Tegin'in Suriye'de ortaklaşa sürdürdükleri askeri harekât, Haçlıların bölgedeki durumlarını güçleştirmişti. Ayrıca Haçlıların Sur önünde başarıya ulaşamamalarının sebebi de Atabeg Tog-Tegin'in buraya gerekli yardımı sağlamış olmasındandır. Kudüs Kralı, hiç değilse bir süre için Dimaşk Atabeg'i ile iyi geçinmenin gerekli olduğu kanaatine varmış olmalı ki, Tog-Tegin'e gönderdiği bir mektupla barış teklifinde bulunmuştur. Böyle bir teklifi daha önce Tell-Başir Senyörü Joscelin vasıtası ile yapmak istemişse de muvaffak olamamıştı. Bu sıralarda Emir Mevdud'un öldürülmesinden kısa bir süre sonra Melik Rıdvan da ölmüş ve Tog-Tegin, bu son ölüm olayı ile ilgili olarak gitmiş olduğu Haleb'den yeni dönmüştü[114]. Kudüs Kralının bu yeni teklifi, ortaya çıkan yeni şartlar altında Atabeg tarafından kabul edildi. Gerçi her iki taraf daha önce 100 yıllık bir antlaşma yapmışlardı. Fakat, bu antlaşmanın ömrü pek uzun olmamıştı. Eldeki Haçlı kaynaklarının pek değinmediği bu antlaşma hükümleri İbnü'l-Kalânisî'deki kayıttan anlaşıldığına göre, eski antlaşma hükümlerinin hemen hemen aynısı idi. 1113 seferiyle Dimaşk Atabegliğine geçen yerler ve bu yerlerin ödenen vergileri yine Atabegliğe kalacaktı[115].

113. El-'Azimî, 281; İgnü'l-Kalânisî, 183 (Gibb, 132-139); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 495-496; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 163-164; **Bustan**, BEO, VII-VIII, 117; Fulcherius, 205 vd; Villermus Tyrensis, I, 493-494; Ebu'l-Ferec (Doğrul), II, 352.

114. Bkz. s. 83.

115. İbnü'l-Kalânisî, 190 (Gibb, 147).

k. Tog-Tegin'in Rafeniyye'yi Geri Alması

Sultan Tapar 1115 yılında, Emir Porsuk b. Porsuk'un komutasında bir Selçuklu ordusunu, Emir İl-Gazi ve Atabeg Tog-Tegin'i tedip etmek ve sonra da Haçlılar üzerine yürümek ile vazifelendirmiştir[116]. Dimaşk Atabegliğinin Selçuklu Sultanları ve emirleriyle olan münasebeti içinde işlediğimiz bu sefer sonunda, Porsuk'un ağır bir yenilgiye uğramasından istifade eden Haçlılar, Emir Kır-Han'a teslim edilen Rafeniyye'yi zapt etmişlerdi. Atabeg Tog-Tegin, gerek Selçuklu ve gerekse Haçlı ordularının bölgeden çekilmesinden sonra Rafeniyye'nin tekrar ele geçirilmesinin yollarını aradı ve etrafa yerleştirdiği casusları vasıtasıyla bu kalenin, içinde Haçlı askerinin en az sayıda bulunduğu bir zamanı tesbit edip burayı kuşatma yoluna gitti. Bütün faaliyetlerini gizli yürüten Atabeg, Dimaşk'dan çıktıktan sonra yürüyüşlerini geceleri yaptı ve Haçlıları hiç beklemedikleri bir anda sıkıştırdı. Şehir 2 Cemaziyülâhir 509/22 Ekim 1115 Perşembe günü kuşatıldı. İçerden de bir kısım halkın yardım ettiği sanılan Rafeniyye kolayca Haçlıların elinden geri alındı ve Tog-Tegin askeriyle Dimaşk'a döndü[117].

l. Aksonkur Posukî'nin 1116 Yılı Seferi

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Irak'daki önemli merkezlerinden biri olan Musul'a, Kıvâmü'd-Devle Kür-Boğa'nın 494/1101 de ölümünden sonra, sırası ile Musa et-Turkomanî, Şemsü'd-Devle Çığırmış, Çavlı Sakava ve daha sonra da Mevdud tayin edilmişlerdi. Gerek Musa et-Turkomanî ve gerekse çığırmış ayrı ayrı suikastlara kurban gittiler. Çavlı Sakava ise, Sultan'a karşı itaatsizliğinden dolayı azledildi, yerine Mevdud getirildi. Emir Mevdud'un Dimaşk'da öldürülmesinden sonra, 508/1114 de Ak-Sonkur Porsukî Musul valiliğine tayin edildi[118].

Aksongur 1116 yılı yazında Haçlılar üzerine tertip ettiği sefere Tog-Tegin'in yardımcı olması için Dimaşk'a geldi ve Atabeg tarafından hürmetle karşılandı. Bu sıralarda Trablus Kontu Pons, el-Bikâ' ka-

116. M.A. Köymen, II, 29.
117. İbnü'l-Kalânis', 192 (Gibb, 150-151); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 512; İbnü'l-'Adîm, II, 177.
118. Bkz. B. Lewis, «Three biographies from Kamal al-Din», **Melanges Fuat Köprülü**, (1953), 325-344; A. Sevim, «Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb'e göre Emir Aksongur», **AÜDTCFTAD**, IV, 1966, 101-125.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sabasına hücum etmiş, yağma ve akınlarda bulunmuştu. Bu haberin Dimaşk'a ulaşması üzerine her iki Emir süratli bir yürüyüşle el-Bikâ'-ya geldiler. Bölgede konaklayan Haçlılar üzerine vakit kaybetmeden taarruza geçerek, çoğunu kılıçtan geçirdiler. Trablus Kontu ve ancak birkaç adam kaçarak kurtuldu. İbnü'l-Kalânisî'ye göre 3.000 civarında zayiat veren Haçlıların bir kısmı da esir düştü.

Aksongur ve Tog-Tegin muzaffer olarak Dimaşk'a geldiler. Aksongur Dimaşk'da fazla kalmayıp Musul'a döndü[119].

m. Kudüs Krallığı İle Barışın Bozulması

a. Tog-Tegin - İl - Gazi İttifakı

1118 yılının baharında, Müslümanların elinde bulunan Balatunus[120] kalesi, 22 Nisan - 5 Mayıs arasında Latinler tarafından kuşatıldı ve teslim alındı. Arkasından, Tankred'in ölümüyle Antakya Princepsi olan Roger, müttefiki Ermeni Leo ile beraber 'Azâz'ı kuşattılar. Antakya-Tell-Başir arasındaki yol üzerinde ve Haleb'in hemen kuzeyinde bir kasaba olan 'Azâz, Tankred'in ölümünden sonra Müslümanların eline geri geçmişti. Halebliler Tog-Tegin'den yardım istediler, fakat Dimaşk Atabegi Haleb'e yardım edemedi. Halebliler, Emir İl-Gazi'ye baş vurup şehri ona teslim ettiler[121].

Atabeg Tog-Tegin ise Kudüs Kralı Baudouin'in Mısır seferine çıktığı bir sırada Yarmuk bölgesine girdi. Baudouin ise Mısır seferi esnasında hastalanmış ve geri dönerken yolda ölmüştür (7 Nisan 1118 Pazar)[122]. S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihinde, Baudouin'in bir kralın son vazifesi olan, yerine aday göstermek işini yapamadığını yazmaktadır[123]. Böyle bir durum Kudüs'de telaş yaratmış ve toplanan yüksek seviyedeki bir meclis yeni Kudüs Kralını seçme işine giriş-

---

119. İbnü'l-Kalânisî, 197-198 Gibb, (153-155) Haçlı liderinin adını Bertram olarak vermektedir. Sıbt ise, bu olayı Tog-Tegin'in Bağdad ziyaretinin sonunda verdiği gibi ayrıca 510 yılı hadiseleri içinde de bahsetmektedir (Jewett, 39-40); Villermus Tyrensis, I, 503-504; W.B. Stevenson, 101.
120. Latakiyye'nin doğusundaki tepeler üzerine inşa edilmiş bir kaledir (W.B. Stevenson, 102).
121. İbnü'l-Kalânisî, 197 (Gibb, 157).
122. Villermus Tyrensis, I, 515-516; İbnü'l-Kalânisî, 197-198 (Gibb, 157) ölüm tahini sadece Zilhicce ayı içinde vermektedir ki bu 26 Mart - 23 Nisan 1118 tarihlerini kaplıyor.
123. S. Runciman, II, 143.

miştir. Ayrıca ölen Kral Baudouin de Baulogne'lin yerine geçmesi için ağabeyi Eustache'a haber de gönderilmiştir. Kudüs'de Haçlılar kendilerine yeni bir Kral ararlarken, 1118 yılı paskalyasında hac ziyaretinde bulunmak üzere Urfa Kontu Baudouin de Bourg Kudüs'e geldi[124]. Baudouin de Bourg'un Kudüs Kralı olmasıyla Urfa'yı elde edeceğini ümit eden Joscelin de Courtenay'ın ve ona bağlı bir gurup asilzade kendisini desteklediler. Onun Kral olmasını kilise de uygun görünce, I. Baudouin'den boşalan krallık makamına II. Baudouin Kral olarak geçti. Joscelin ise kısa bir süre sonra Urfa Kontluğunu elde etti[125].

Atabeg Tog-Tegin, I. Baudouin'in ölüm haberini iki hafta kadar sonra Deyr civarındaki karargâhında bulunduğu bir sırada aldı. Kudüs'de yeni bir Kralın iş başına gelebilmesi ve Krallığın kuvvetlerini toplayabilmesi için Haçlıların zamana ihtiyaçları vardı. Bu bakımdan Haçlılar Tog-Tegin ile antlaşma yoluna gittiler. Tog-Tegin, Haçlıların zamana ihtiyaçları olduğunu görerek, onlardan daha önce yapılan barış antlaşmasının bir maddesiyle aralarında paylaştıkları Cebel 'Avf, el-Hannana, es-Salt ve el-Gavr mahsulünün tamamını istedi. Tog-Tegin, bu isteği kabul edilmeyince de Teberiyye üzerine taarruza geçti. Burada birçok yeri yağmaladıktan sonra daha güneye inerek Askalon'a ulaştı. Atabegin Kudüs ile aralarındaki barışı bozması ve güneye doğru sürdürdüğü hareket, büyük bir ihtimalle Atabeglikle dostça münasebetleri devam eden Fatımilerin, Tog-Tegin'den yardım istemeleriyle izah edilebilir. Fatımiler, ölen Kral Baudouin'in Mısır'a doğru yürümesi üzerine henüz ellerinde tuttukları Askalon'a 7.000 kişilik bir kuvvet göndermişler ve bu ordunun Tog-Tegin'in emrine göre hareket etmesini kendi komutanlarına bildirmişlerdi. I. Baudouin'in ölmesi, Haçlıları Mısır'dan uzaklaştırmıştı. Buna rağmen Mısır kuvvetleri Askalon'a ulaşmış ve Atabeg ile ortak harekâta hazır vaziyete gelmişti. Fakat, her nedense bu kuvvetler bir taarruza girişmedi ve iki ay gibi bir süreyl Askalon'da bekliyerek geçirdi[126].

---

124. Villermus Tyrensis, (I, 518) Kontluğu içinde bir müşkilatı olmayan Baudouin'in bu sulh ve sükûn devresi içinde Kudüs'e gitmeyi, hem Kudüs Kralı ile görüşmeyi ve hem de hac ziyaretinde bulunmayı arzuladığını yazmaktadır.
125. Fulcherius, 221 vd.; Villermus Tyrensis, I, 517 vd.; S. Runciman, II, 143 vd.; Grousset, I, 531 vd.; I. Demirkent, 151
126 Villermus Tyrensis, I, 523-524; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 543; İbnü'l-Kalânisî, bu hadiseden baysetmemektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Atabeg Tog-Tegin, Askalon'dan ayrılarak Haziran ayı sonlarında Dimaşk'a geldi. Fakat çok geçmeden Haçlılardan bir gurup atlı el-Habîs (Celdeli) kalesini içindeki emirlerle anlaşarak ele geçirdiler. Bununla da yetinmiyerek etrafı yağmalamaya ve tahrip etmeye başladılar. 130 kişiyi geçmiyecek kadar küçük bir gurup olan bu Haçlı birliğinin cezalandırılması vazifesini Atabeg oğlu Böri'ye verdi. Henüz tecrübe kazanmakta olan Böri, teplere çekilen Haçlılar üzerine taarruza geçti. Kendilerini arazinin durumuyla uygun olarak iyi savunan Haçlılar, yaptıkları bir taarruzla Böri emrindeki birliği yendiler. Dimaşk askerinin bir kısmı esir bir kısmı ise öldürüldü, kalanlar Böri ile birlikte Dimaşk'a döndüler[127].

Tog-Tegin, oğlunun yenilmesi ve Haçlıların yeni taarruz hazırlıkları karşısında Haleb'deki Necme'd-Din il-Gazi'ye ve civar beglere mektuplar yollıyarak yardım istedi. İl-Gazi kendi kuvvetlerinin başında Dimaşk'a hareket etmeden önce bazı Türkmen beglerine haber gönderdi ve açılan cihada katılmalarını istedi. Kendisi ise Dimaşk'a gelip Atabeg Tog-Tegin ile görüştü. Bu görüşme sonunda Haçlılar karşısında daha kuvvetli bir ordu ile çıkabilmek için İl-Gazi'nin Mardin'e dönmesine ve Türkmenlerden kuvvet toplamasına karar verildi. Tog-Tegin ve Emir İl-Gazi beraberce Dimaşk'dan ayrılıp (Ramazan/Aralık) yeni kuvvetler temini için Mardin'e gittiler. Burada Türkmen reislerine haberler göndererek, ve bizzat görüşerek bir kısım beyleri cihada katılmaya ikna ettiler. Tog-Tegin Mardin'den Dimaşk'a döndü (Safer 513/Mayıs-Haziran 1119) ve gelecek kuvvetleri beklemeye başladı[128].

b. İl-Gazi ve Tog-Tegin'in 1119 Seferi

Haçlılara karşı kuvvet toplamak üzere Mardin'e gelen İl-Gazi'ye bir çok Türkmen Begleri katıldılar. Bunlar içinde Bitlis ve Erzen Emiri Togan Arslan b. Dimlaç, Usâme b. el-Mubarek b. Şubl el-Kilabî de bulunmaktaydı. Emir İl-Gazi, Tog-Tegin ile önceden anlaştığı gibi, bu kuvvetlerin[129] başında hemen harekete geçti. Fırat'ı geçen bu kuv-

---

127. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 543-544.

128. İbnü'l-Kalânisî, 199-200 (Gibb, 158-159); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, ayn. yer; İbnü'l-'Adîm, II, 186-188.

129. Teşkil edilen ordunun mevcudu 20.000 ile 40.000 arasındadır (İbnü'l-'Adîm, Zubda, II, 189).

vetler, Haleb'in Haçlılar tarafından kuşatıldığı haberini alması üzerine, Haleb'e doğru yöneldi. Bu durumu öğrenen Haçlılar çekilmek zorunda kaldılar. Safer 513/Haziran 1119 da Kinnesrin'de konaklayan İl-Gazi, burada Tog-Tegin'in gelmesini beklemeye başladı. Atabeg Tog-Tegin ise biraz gecikmiş ve ancak 12 Haziran'da Dimaşk'dan hareket edebilmişti.

Haçlılar ise Haleb'e 20-25 km. kadar uzaklıkta bulunan Kinnesrin'de konaklıyan Türk kuvvetlerinden telaşlanmışlardı. Antakya hakimi Roger'in savunmada beklemesine rağmen Antakya Patriki Bernard, Kudüs Kralı II. Baudouin ve Trablus Kontu Pons'dan acele olarak yardım istedi. Fakat Roger, gerek Patrikin gerekse tecrübeli komutanlarının tavsiyesi aksine, yardımcı kuvvetleri beklemeden Antakya'dan çıktı[130]. Antakya Haçlı ordusunun mevcudu 700 atlı 4.000 yayadan ibaretti. Bu birlik Demirkapı'yı geçerek, küçük bir kale olan Tell-Afrin önünde konakladı (20 Haziran). Roger burada arazinin savunmaya uygun olduğunu görmüş ve Kral II. Baudouin'i beklemeye başlamıştır. Emir İl-Gazi, Roger'in bu hatalı hareketini öğrenince vakit kaybetmeden, hatta Atabeg Tog-Tegin'in gelmesini bile beklemeden Antakya kuvvetleri üzerine taarruza hazırlandı. 27 Haziran günü, İl-Gazi kuvvetlerinden bir gurubu, Haçlıların elinde bulunan el-Aşârib kalesini zapta yolladı. Roger ise durumdan haberdar olmuş ve burada bulunan hazinesini almak üzere, gizlice pek uzak olmayan bu kaleye gitmiştir. Hazinesini buradan alan Roger, daha emniyetli gördüğü Antakya yolu üzerinde küçük fakat mustahkem bir kale olan Artak'a götürdü ve tekrar Şermadâ[131] civarındaki ordugâhına döndü. 17 Rebiyülevvel/28 Haziran Cumartesi günü İl-Gazi, Antakya kuvvetleri üzerine taarruza geçti. Haçlı kuvvetleri üç taraftan sarıldı. Roger'in bu çemberi yarmak için giriştiği bütün çabalar müspet netice vermedi. Ancak birinci zorlamada yüzden daha az atlı çemberden geçebildi. İkincide ise, şans ancak birkaç şövalyeye güldü. Bu yarma hareketi başarılı olmayınca Antakya kuvvetleri muharebeyi kabul ederek savaş düzeni aldı. Daha çatışmanın başlarında Roger'in ermeni ve Suriyeliler'in de içlerinde bulundukları 4.000 kişilik yaya kuvvetleri bozuldu. Haçlı ordusu içinde başlayan panik yaygınlaştı ve çok geçmeden Antakya Haçlı kuvvetlerinden geride sadece bir miktar esir kaldı. Başta Kral Baudouin'in eniştesi olan Roger olmak üzere çok

130. Villermus Tyrensis, I, 528; S. Runciman, II, 149.
131. Haleb'in 35 km. kadar batısında (Gibb, 160, Dussaud, 220-221).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kişi öldü. İbnü'l-Kalânisî bu savaşı müslümanların o ana kadar, Haçlılara karşı kazanılan en büyük zaferi olarak gösterirken, Latin kaynakları bu savaşa (Ager Sanguinis) «Kanlı Meydan» adını vermektedirler[132]. Kazanılan bu muharebeden sonra İl-Gazi harekâtına devamla evvela Artâk kalesini kuşattı. Bu kalenin idaresi bir ruhani liderin elinde idi. Bu kişi kaleyi teslim etmek üzere iken, Ermeni asıllı olduğu zannedilen iç kale muhafızı, İl-Gazi'yi yanıltmıştır. Bu muhafız, kendisinin müslümanlardan yana olduğunu fakat oğlunun Antakya'da rehin tutulduğunu söylemiş ve bu yalana inanan İl-Gazi, muhafıza da acıyarak kale önünden ayrılmıştır[133].

İl-Gazi'nin Artak kalesi önlerinden ayrıldığı bir sırada Atabeg Tog-Tegin, Dimaşk askerinin yanı sıra bölgeden topladığı[134] bir kısım kuvvetlerle gelerek İl-Gazi'ye katıldı ve hep beraberce girişilen el-Aşarîb kuşatmasından kısa bir zamanda netice alındı. Kale içindeki Haçlı kuvvetleri, serbest çıkış hakkı verilirse el-Aşarîb'i teslim edeceklerini bildirdiler. İstekleri kabul edildi ve kaledeki Haçlılar çıkıp Antakya'ya gittiler. El-Aşarîb'in fethinden sonra Zerdene kalesi kuşatıldı. Bu kale de eman dileyerek teslim oldu.

Yardıma gelen Türkmen kuvvetleri arka arkaya kazanılan savaşlar sonunda büyük miktarda ganimet elde etmişlerdir. Buna rağmen karşılarında bir Haçlı ordusuda olmayınca, ganimet paylarını artırmak için etrafa dağılmışlardır. İl-Gazi'nin yanında sefere çıktığı zamankine nazaran çok az sayıda kuvvet kalmıştır.

Kudüs Kralı II. Baudouin'e gelince, Roger'in yenildiği ve öldüğü haberini Latakiyye'de iken aldı ve yanında Trablus Kontu Pons olduğu halde hiç vakit kaybetmeden, hatta yol üzerinde rastladığı bir Türk-

132 S. Runciman, II, 150, W.B. Stevenson (140) 70 şövalye ile 500 kadar yayanın esir edildiğini yazmaktadır. Buna göre 25-30 kadar atlı davaşta ölmüş, en fazla zaylatı yaya askerler vermiştir. Fakat onların arasından da hayatlarını kurtaranları düşünürsek Antakya kuvvetlerinin tüm zaylatı 3.000 civarındadır.

133. S. Rusciman, II, 151.

134. Villermus Tyrensis, (I, 528), Dubeys'in İl-Gazi'ye Haleb yakınlarında katıldığını yazıyor. Eğer Dubeys katılmışsa Dimaşk askerinin yanında gelmiş olabilirdi. Buna rağmen Villermus, Tog-Tegin'in savaşın başından itibaren İl-Gazi'nin yanında bulunduğunu yazıyor ki, bu husus bir yanlışlık yerine Türk ordusunun çok fazla sayıda olduğunu göstermek ve böylece Roger'in ağır yenilgisine mazeret aramak için olabilir.

men gurubuna dahi dokunmadan Antakya'ya geldi (1 Ağustos). Roger'den boşalan Princepliğe Bohemund'un oğlu II. Bohemund getirildi. Ancak II. Bohemund henüz on-onbir yaşında bir çocuk olduğundan, II. Baudouin Antakya naibliğini (regent) üzerine almış bu onbir yaşındaki çocukla kızını evlendirmiştir. Antakya'daki idari işleri bu şekilde halleden II. Baudouin yanına aldığı 700 kadar atlı ve birkaç bin kadar yaya asker ile Türk kuvvetlerine karşı intikam seferine çıktı[135].

Emir İl-Gazi ise bu sıralarda, yanında Tog-Tegin ve diğer iki komutan olduğu halde Asi ırmağının doğu kısmında kalan Haçlılar elindeki kaleleri fethe uğraşıyordu. Bunlardan el-Aşarîb ve Zerdene kaleleri ele geçirilmişti. II. Baudouin bu kalelerin yardımına gelemeyince, Türklerin Ma'arratü'n-Nu'man ve Afemiyye kalelerine taarruz edebileceklerini düşünerek 13 Ağustos'da Tell-Danis'e geldi ve karargâhını kurdu. Her iki ordu arasında kısalan mesafe nihayet muharebeye dönüştü. Tog-Tegin sağ kanattaki Trablus Haçlı kuvvetlerini geriletti. Hıms kuvvetleri ileri harekâta girişen ve kaybettiği Zerdana'yı yeniden ele geçirmeyi planlıyan Robert komutasındaki bir Haçlı birliğini pusuya düşürerek, komutanını esir aldı. Buna rağmen merkezdeki II. Baudouin ve Haçlı ordusunun sol kanadı yerlerini muhafaza etmekte idiler. Kralın son olarak giriştiği hücum ise ancak bir kısım Türkmen askerinin geri çekilmesine sebep oldu. Merkezdeki İl-Gazi kuvvetleri ile Tog-Tegin'in emrindeki Dimaşk kuvvetleri muharebeyi başarı ile sürdürdükleri bir sırada, Latin kaynaklarına göre Türk kuvvetleri muntazam bir şekilde Haleb'e, İslâm kaynaklarına göre Haçlı kuvvetleri Hâb kalesine çekildi. Her iki tarafın da kendisinin kazandığını iddia ettiği bu muharebe büyük bir ihtimalle ortada kalmıştı. Haleb'e çekilen Türk kuvvetleri çok sayıda esir getirmişlerdi. Bunların arasında Zerdana Senyörü Robert de vardı. Robert'in serbest bırakılması için 10.000 dinar isteyen İl-Gazi, bu esiri bir müddet sonra Tog-Tegin'e vermiş sonunda ise Robert öldürülmüştü. Bu sefer esnasında İl-Gazi hastalandı. Zaten birleşik Türk kuvvetleri gereğince muharebe etmişti. Kazanılan zaferin şenliği içinde ordular üslerine döndüler[136].

---

135. Villermus Tyrensis, I, 532-533.

136. İbnü'l-Kalânisî, 200-201 (Gibb, 159-161); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 553-559; İbnü'l-'Adîm, **Zübta**, II, 187 vd.; Fulcherius, 227-228; Villermus Tyrensis (I, 531-535) bu son savaşta Haçlıların büyük bir zafer kazandığını belirtirken, Haçlıların 700 kadar yaya ve 100 kadar şövalye kaybettiklerini buna mukabil birleşik Türk kuvvetlerinin 4.000 kişi civarında zayiat verdiklerini yaz-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

c. İl-Gazi ve Tog-Tegin'iin 1120 Seferi

1119 seferini muvaffakiyetle sona erdiren İl-Gazi Mardin'e, Togtegin ise Dimaşk'a dönmüşlerdi. İl-Gazi'nin hastalığı iyiliğe yüz tutmuş olacak ki 1120 yılının baharına kadar Türkmenlerden asker toplamaya çalışmıştır. 1120 yılı baharı gelince yeniden harekete geçti. Urfa civarında bir süre kaldıktan sonra Antakya topraklarına doğru ilerledi (Mayıs ortaları). Onun bu yürüyüşü Patrik Bernard'ın Kudüs'den acele yardım istemesine sebep oldu. Kral II. Baudouin Antakya'ya yardım etmek için Haziran ayı başlarında Kudüs'den kuzeye doğru yola çıktı. Antakya civarına yaklaştığı bir sırada İl-Gazi'nin çevrede bir iki küçük çapta akınından sonra Haleb'e çekilmiş olduğunu öğrendi. Buna sebep, İl-Gazi'nin yanındaki Türkmenlerin seferden, ganimetin azlığı yüzünden memnun kalmamaları ve İl-Gazi'yi terkederek memleketlerine dönmeye başalamalarıydı. İl-Gazi, bu Türkmenlerin bir kısmını cezalandırmayı denedi ise de bu, neticeyi menfi yönde etkiledi. Fakat Atabeg Tog-Tegin kuvvetleriyle bu sıralarda Haleb civarına kadar gelmiş ve İl-Gazi'ye katılmıştı.

Kudüs Kralı ise yanında Kont Joscelin olduğu halde Tell-Danis civarında bulunuyordu. İki Türk Emiri derhal Haçlılar üzerine yürüdü. Fakat iki ordu arasında büyük bir muharebe olmadı ancak bir kısım küçük çapta çarpışmalar sonunda Haçlılar Ma'arrat Mısrın'e çekildiler. Her iki tarafın güçleri aşağı-yukarı eşitti. Sonuçtan kesin olmayan Atabeg Tog-Tegin Haçlıların üzerine fazla gitmemenin doğru olacağını belirtmesi üzerine Türk kuvvetleri Haleb'e, Haçlılar ise Antakya'ya çekildiler. Kısa bir süre sonra Tog-Tegin Dimaşk'a dönmüş, İl-Gazi ise II. Baudouin ile İslâm kaynaklarının bahsetmediği bir antlaşma yapmıştır. Mart 1121 tarihine kadar süreceği belirtilen bu antlaşmada kesin bir hudud çizilmiştir. Bu hududa göre, bir değirmen ile Zerdana kalesi çizilen hudud üzerinde kalmıştır. İl-Gazi, kendisinin ayrılmasından sonra Haçlılar tarafından ele geçirilmesini önlemek için Zerdana kalesini yaktırmıştır[137].

---

maktadır ki, savaşın neticesine göre Türk zayiatı fazla gösterilmiştir. Urfalı Meteos, (Türkce ter. 265) ise Türk zayiatının 5.000 kişi olduğunu söylüyor. Aynı müellif, İl-Gazi'nin yanında bulunan Türkmenlerle birlikte Türk ordusunun mevcudunu 80.000 kişi (264) olarak göstermektedir ki bu rakamlara itibar etmemelidir; W.B. Stevenson, 103-105; S. Runciman, II, 154 vd.

137. İbnü'l-Kalânisî, 202 (Gibb, 162) 1120 seferinden bahsetmekte sadece İl-Gazi ile II. Baudouin arasında barış antlaşması yapıldığını kaydetmektedir; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 568; İbnü'l-'Adîm **Zubda**, II, 195-195; Villermus Tyrensis

n. Sûr'un Haçlılar Eline Geçmesi

Sûr şehri Haçlı tehlikesi karşısında Atabeg Tog-Tegin'den iki defa yardım istemişti. Bu yardım talebi sonunda Atabeg'in Hıms Emiri Mes'ûd Sûr'a vali tayin edildi. Ayrıca Mısır'a bir heyet gönderilerek, istedikleri zaman gönderilecek Fatımi valisine şehri teslim edecekleri Tog-Tegin tarafından bildirildi. Fatımiler Sûr'a istenilen yardımı yollamışlar fakat şehri almak için kimseyi göndermediklerinden Emir Mes'ûd valiliğine devam etmiştir. 1113 yılında olan bu hadiselerden iki yıl sonra Mısır'ın ünlü veziri el-Afdal öldürülmüş ve Fatımilerin Sûr üzerindeki düşünceleri değişmiştir. Şehir halkının vali Mes'ûd'dan memnun olmadıkları bahanesini ileri süren Fatımiler Mes'ûd'un yerine kendi adamlarından birini vali olarak gönderdiler. Mes'ûd'u ise yakalayarak Mısır'a götürdüler (516/1122). Gerçi Mes'ûd bir müddet sonra serbest bırakıldı ise de Sûr şehri Fatimilerin hakimiyetine geçti. Atabeg Tog-Tegin ise bunu büyük bir mesele yapmamış, hatta Sur yeniden Haçlı tehdidi altına düşerse yine yardıma hazır olduğunu bildirmiştir.

Haçlılar, Emir Mes'ûd'un değiştirilmesinden memnun oldular ve yeni Fatımi valisinin zayıflığından da istifade ederek Sûr üzerine yeni bir taarruz hazırlığına giriştiler[138]. Haçlıların bu hazırlık haberleri Sûrluları telaşlandırdı. Bunlar Fatımi Halifesine ve Atabeg'e baş vurarak yardım istediler. Fatımi Halifesi şehrin valilik menşurunu Atabeg Tog-Tegin'e göndererek Sûr'un savunma işini kendi üstünden atmaya çalıştı. Atabeg, Sûr'a yeni idareciler tayin etti ve kendisi de Dimaşk kuvvetlerini savaşa hazırladı.

Haçlılar 1124 yılı Şubat ayı ortalarında Sûr'un doğu cephesine geldiler. Venedik donanması ise, üç tarafı denize bakan şehri kuzeybatı ve güneyden çevirdi[139]. Kuşatma için gerekli malzeme bol miktarda getirilmiş, yeni kuleler inşa edilmişti. Koca koca taşlar dev mancınıklarla şehre atılıyorsa da, Sûr'u savunanlar bu taş bombardıma-

---

(I, 536-537) bu seferi anlatmakta fakat bir antlaşmadan bahsetmemektedir; W.B. Stevenson, 106-107; S. Runciman, II, 158-159; M.K. Özergin, 117-18.

138. Latin kaynakları sahilde islâmın elinde olan Sûr ve Askalon gibi iki limandan önce hangisine taarruz edecekleri hususunda ihtilafa düşen Haçlıların, bu işe kura sonucu tayin ettiklerini ve kuranın Sûr'a çıktığını belirtmektedirler (Villermus Tryrensis, I, 55).

139. İbnü'l-Kalânisî (211 Gibbi, 171) Rebiyülevvel ayı içinde diyorki, bu 18 Nisan - 17 Mayıs tarihleri arasındadır. Buna karşılık Villermus Tyrensis (I, 552), 16 Şubat 1124 tarihini vermektedir.

nına cevap veriyorlar ve tüm güçlerini sonuna kadar harcıyorlardı. Kuşatmanın devam ettiği bir sırada Atabeg Tog-Tegin Banyas'a geldi. Bir taraftan Haçlı kuvvetlerini kendi üzerine çekmeye çalışan Atabeg, diğer taraftan Mısır'a haber gönderip yardım istedi. Fakat Mısır'dan acele beklenen yardım gelmediği gibi şehir yiyecek ve içecek sıkıntısına da düştü. Tog-Tegin sadece kendi kuvvetleriyle bir netice alamıyacağını anlayınca, ağır bombardıman ve Rum ateşi altında kalan Sûr'un teslim şartlarını görüşmek zorunda kaldı. Buna göre isteyenler şehirde kalacak isteyenler şehirden çıkarak başka yerlere göç edebileceklerdi. Antlaşma hükmünün emniyeti ve Sûr halkının bir ihanete kurban gitmemesi için Atabeg Sûr önüne gelip, Haçlı kuvvetlerinin karşısında karargâhını kurdu. Şehrin kapıları açıldı ve Haçlılar Sûr'u teslim aldılar (22 Cemaziyülevvel 518/7 Temmuz 1124)[140]. Kudüs Kralı II. Baudouin'in bayrağı ana kapı üzerine, Trablus Kontu ile Venedik bayrağı ise yan kulelere çekildi. Antlaşma hükmüne göre yağma yapılmadı. Şehirden göçmek isteyenler Haçlı kampı içinden geçerek Sûr'dan ayrıldılar. Sûr'un zaptını gerçekleştiren Haçlı ordusu, Patrik Gormund tarafından idare edilmiş, Trablus Kontu ise her hususta ona yardımcı olmuştu. Haber Şeyzar'da bulunan Kudüs Kralına ulaştırıldı. Venedikliler ise daha önce yaptıkları pazarlık sonucu şehrin üçte birini aldılar[141]. Sûr'un düşmesiyle Askalon'un kuzeyindeki bütün limanlar Haçlılar eline geçti.

o. El - 'Azaz Yenilgisi

509/1115 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın Musul valiliğinden azlettiği Aksongur Porsuki, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud zamanında bir müddet Bağdad şahneliğinde bulunduktan sonra 515/1121 de Musul valiliğine getirilmiş ve Haçlılara karşı savaşmakla vazifelendirilmişti[142].

---

140. Bu tarih üzerinde değişik kayıtlar vardır. İbnü'l-Kalânisî, 212 (Gibb, 172) Cemaziyülevvel /8 Temmuz Sıbt (Jewett, 70) 8 Temmuz; Villermus Tyrensis (II, 21) Sûr zaptına çok geniş yer vermesine rağmen şehrin zapt tarihini 29 Haziran olarak yanlış bir şekilde vermektedir. W.B. Stevenson, (116) 7 Temmuz; Gibb 172) 7 veya 8 Temmuz; S. Runciman, 7 Temmuz olarak belirtmektedirler.

141. El-'Azimî, 393; İbnü'l-Kalânisî, 211 (Gibb, 170-172); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 620-622: Sıbt (Jewett) 70; Meteos (Türkçe ter.) 280; Fulcherius, 255 vd; Villermus Tyrensis, I. 550-556, II, 1-21; S. Runciman, II, 169-171; W.B. Stevenson, 115-116; M.K. Özergin 121-122 (tez).

142. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, ayn. mü., el-Atabekiye, 23-24, 28; İbnü'l-'Adîm, **Bugya**;

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1125 yılının Ocak ayında ise Aksongur Porsukî Haleb'i elde edince Dimaşk Atabegliği Haçlılar karşısında biraz rahatlatmıştır. İl-Gazi'nin ölümünden sonra Haçlılar karşısına çıkabilecek güç ve karakterdeki Belek'in de ölmesi, kuzey Suriye'de bir boşluk yaratmıştır.

Timurtaş b. İl-Gazi ise Haçlılara karşı bu boşluğu doldurabilecek güçte görünmemiştir[143]. Şimdi ise Aksongur Porsukî gibi bir Selçuklu komutanının Haleb'i elde ederek kendisini Tog-Tegin gibi Haçlıların arasında bulması, onu Haçlı meselesine daha fazla önem vermek zorunda bırakmıştır ki bu husus, Dimaşk Atabegliğini yakından ilgilendirmekteydi. Kuzey Suriye'ye hakim olan emir ve atabegler daima gözlerini güneye, bilhassa Dimaşk'a çevirmekteydiler. Onlar kendilerine Suriye'de İslâm birliğini sağlama gibi haklı bir sebep bulmuşlarsa da, bu kişiler her şeyden önce karşılarındaki Haçlılarla mücadele zorunda kalmışlardır. Bu sebepten, Haçlı tehlikesini bertaraf edemedikleri sürece Dimaşk'a inmek ve Atabegliği ele geçirmek bu Selçuklu komutanları için pek kolay bir iş değildi.

Aksongur'un Haçlılara karşı en büyük iki müttefiki Tog-Tegin ile Hıms Emiri Kır-Han idi. Sûr şehrinin Haçlılar tarafından zaptı sırasında Şeyzar taraflarında bulunan Kudüs Kralı II. Baudouin ise, 1125 yılı kışında Kudüs'e dönmemişti. Aksongur Porsukî'nin bu yılın bahar ayında girişmiş olduğu faaliyetten de haberdardı. Aksongur, Tog-Tegin'den yardım istemiş, kendisi de Tell-es-Sultan ve Şeyzar'a uğradıktan sonra Hama'ya gelmişti. Tog-Tegin kuvvetleri ile burada kendisine katıldı ve bu birleşiki ordu, Keferlab üzerine yürüyerek burayı 3 Rebiyülâhir 519/9 Mayıs 1125 de teslim aldı. Kalenin idaresi, bu sefere katılmış olan Hıms emiri Kır-Han'a verildi. Selçuklu ordusu harekâtına devamla kuzeye çıktı ve bir zamanlar İl-Gazi tarafından tahrip edilen fakat sonra Haçlıların eline geçen Zerdana'ya vardı. Fakat buranın fethi için vakit harcanmıyarak Haleb civarındaki el-'Azaz'a gidildi.

II, 375 a-b (Bkz. **Buğyat at-Talab fi Tarih Halab**, nşr. A. Sevim (Ankara 1976), 83; İbnü'l-Cevzî, IX, 235, 249; Sıbt (Jewett) 61-62, İbn Vasıl I, 30; İbnü'l-Kêsîr, XII, 193, Reşide'd-Din, II, 5, 108.

143. Bkz. A. Sevim, «Timurtaş'ın Halep Hakimiyeti», Belleten, XXV, sayı 100, (Ekim 1961), 571 - 581.

Selçuklu ordusunun bütün faaliyetlerini takip eden II. Baudouin, Trablus, Antakya ve Urfa'dan yardım istemiş, kendisini yeterince kuvvetli hissedince de el-'Azâz kuşatmasındaki Türk kuvvetlerinin önüne çıkmıştı.

İki ordu karşılıklı olarak üç gün birbirlerinin hücuma geçmesini beklediler. Gerçi ufak çapta çatışmalar oluyor, bilhassa Türk süvarileri Haçlı ordusunun yan kısımlarını vuruyorsa da ana kuvvetler çatışmadan çekiniyordu. II. Baudouin bir savaş taktiği düzenlemiş ve buna göre de geri çekilmeye başlamıştı. Böyle bir durumda Selçuklu ordusunun atlıları düşman peşine düştüler. Türklerin savaş düzeni bu yüzden bozuldu. Haçlılar aniden geri dönerek evvela peşlerindeki kuvvetleri püskürttüler, sonra da ana kuvvetler ile çetin bir muharebeye girdiler. Savaş neticesinde her iki taraf da çok zayiat verdi, fakat Selçuklu zayiatı daha fazla idi. Esasında Haçlıların da yeniden bir muharebeye girme takatları kalmamıştı. İki ordu arasında bir antlaşma yapıldı. Bu sefer esnasında Selçuklu ordusunun Kefer Tab hariç fethetmiş olduğu yerler geri verildi. Haçlı esirler iade edildi. Cebel Summak ve diğer bazı yerlerin mahsulü eşit olarak iki taraf arasında pay edildi. Ayrıca bu bölge vergisinin Haçlı vergi memurlarınca toplanmasına karar verildi. Böylece 1125 seferi neticelendi ve kuvvetler üslerine döndüler[144].

ö. Merc Es-Sufar Savaşı Ve Rafeniyye'nin Haçlılar Eline Geçmesi

Kral II. Baudouin el-'Azâz önünde kazandığı zaferden sonra hemen Kudüs'e dönmemiş, Eylül ayına kadar kuzey Suriye'de kalmayı tercih etmiştir. Ekim ayı içinde Beyrut civarındaki tepeler üzerine bir kale inşa ettirmek içine girişmiştir. Bu işleri tamamlayan Kudüs Kralı, her savaşta Selçuklu ordusu ile karşısına çıkan Atabeg Tog-Tegin'i cezalandırmak gayesiyle olacak ki, Dimaşk topraklarına girerek yağma ve tahrip akınlarında bulunmuştur. Bu akınlarla yetinmeyen II. Baudouin, 13 Ocak 1126 da yeniden Atabeglik ülkesine bu sefer kuzey kısmından girmiştir. Böylece ciddi bir durum ile karşılaşan

144. El-'Azimi, 395; İbnü'l-Kalânisi, 210 (Gibb, 169-170); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 628; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 227; Yapılan savaşın tarihi kaynaklarda değişik olarak verilmektedir (İbnü'l-'Adîm, 16 Rebiyülâhir/21 Mayıs demekteyse de doğrusu 11 Haziran olmalıdır); Villermus Tyrensis, I, 23; Meteos, 282-284.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tog-Tegin, bir yandan kendi askerini hazırlarken bir yandan büyük vaadler karşılığı civar malallerden ve Türkmen beglerinden yardım istemiştir. Bu yardım talebi üzerine Türkmenlerden 2.000 atlı ile civar köy ve kasabalardan eli silah tutan bir çok kişi geldi. Dimaşk'da hazırlıklar tamamlandı. Böri, naib olarak şehirde bırakıldı ve gelecek yardım kuvvetlerini Tog-Tegin'e göndermekle vazifelendirildi. Yola çıkan Dimaşk ordusu, Merce's-Suffar'da 27 Zilhicce 519/25 Ocak 1126 Pazartesi günü Haçlılarla savaşa tutuştu. Haçlı atlıları kısa zamanda Dimaşk süvarilerini bozdu. Buna ilk anda başarı elde eden Türkmen birliklerinin intizamsız hareket etmeleri ve Haçlı karargâhını yağmalamaya girişmeleri sebep olmuştu. Dağılan Türk süvarileri süratle Dimaşk'a doğru çekilmeye başladılar. Haçlı atlıları ise onları takibe devam etti. Haçlı atlı birliği yayalarına nispetle daha fazlaydı. Dimaşk kuvvetlerinin ağırlığını ise yayalar meydana getiriyordu. Muharebe meydanından atlılar çekilince iş yayalara kaldı. Dimaşk yaya birlikleri sayıları pek fazla olmayan Haçlı kuvvetlerini silip süpürdüler. Tog-Tegin çekilen atlı birliklerinin başında Dimaşk'a salimen döndü. Yeniden toparlanıp, Haçlılar üzerine hücuma geçmeye hazırlanmayı ve geride bıraktığı askerleri ile yardımcı kuvvetleri düşünürken, onlar büyük bir zafer kazanmış ve ganimetlerle yüklü olarak Dimaşk'a dönmüşlerdir.

Savaşı kazandım derken kaybeden II. Baudouin Dimaşk civarından hemen çekilmiştir. Fakat bu savaştan kısa bir süre sonra Mart 1126 da Trablus Kontu Pons, Rafeniyye'yi kuşattı. Yirmi yıldan beri Atabeg Tog-Tegin'in elinde olan bu kale 18 günlük bir kuşatmadan sonra Pons'a teslim oldu. Tog-Tegin ise, birkaç ay evvel Merc es-Suffar'da o tuhaf muharebeyi kazanmış olmasına rağmen, kendini toparlıyamamış ve Rafeniyye'nin yardımına gidememiştir[145].

Kudüs Kralı II. Baudouin ise ancak ertesi yıl Dimaşk toprakları içindeki Vâdi Mûsâ'ya bir akın düzenlemiş, burayı yağmalamış ve bir kısım halkı esir alarak dönmüştür[146].

Bu yağma akını Atabeg Tog-Tegin'in ölümüyle, Dimaşk Atabegliği ile Haçlılar arasındaki son münasebet olmuştur.

---

145. İbnü'l-Kalânisî, 212-216 (Gibb, 174, 177, 160); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 239; Villermus Tyrensis, II, 27-31.
146. İbnü'l-Kalânisî, 218 (Gibb, 182).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

D. *ATABEGLİK ÜZERİNDEKİ SELÇUKLU HAKİMİYETİ VE TOG-TEGİN'İN SELÇUKLU EMİRLERİYLE OLAN MÜNASEBETLERİ*

Dukak b. Tutuş ölümünden (1104) kısa bir süre önce babasının adını verdiği oğlu Tutuş'u kendisine halef göstermişti. Dukak'ın ölümü üzerine de Tog-Tegin küçük yaştaki Tutuş b. Dukak'ı melik ilân edip Dimaşk Melikliğini onun adına idare etmeye başladı. Atabegin Meliklik üzerindeki mutlak hakimiyetini çekemeyen bazı kişiler Dukak'ın kardeşi Ertaş'ın etrafında gizliden gizliye toplanmaya başladılar. Ertaş'ın girişebileceği bir darbe hareketinden çekinen Tog-Tegin, onu Dukak zamanından beri göz hapsinde bulunduğu Ba'albek'ten Dimaşk'a davet ederek küçük yaştaki Tutuş'un yerine melik ilân etti. Ertaş'ın çevresinde bulunan bazı kişiler, Tog-Tegin'in politik bir manevra içinde olduğunu ve ona güvenmemesini telkin ettiler. Neticede Melik Ertaş etrafındakilerin tesirinde kalarak adamlarıyla birlikte Dimaşk'tan kaçtı. Kendisinden önce melik ilân edilen Tutuş b. Dukak ise aniden öldü. Dimaşk'ta Selçuklu hanedanından melik ilân edilebilecek bir aday kalmadı. Neticede Dimaşk merkez olmak üzere güney Suriye bölgesi bir Selçuklu emiri olan Tog-Tegin'in eline geçti[147].

a. Dimaşk Elçi Heyetinin Sultan Tapar'ı Ziyareti

Tog-Tegin idaresindeki Dimaşk Atabegliğinin karşılaştığı en büyük güçlük, bölgeye gelip yerleşen Haçlılara karşı sürdürülmesi gereken mücadele idi. Bu mücadelede muvaffak olabilmek ise Selçuklu Sultanlarından yardım almakla mümkün görülmekteydi. Suriye'de hakimiyetlerini sürdüren emirlikler için de durum pek farklı değildi. Nitekim Tog-Tegin gibi Haçlılardan şikayet edip yardım isteyen Trablus Emiri İbn 'Ammar da Selçuklu Sultanının himayesine sığınmıştı. 500/1107 yılında gerek Tog-Tegin'in ve gerekse İbn 'Ammâr'ın yardım taleplerine karşı büyük Selçuklu Sultanı Tapar, emirlerinden Çavlı Sakava'ı vazifelendirdi ve bu iş dolayısıyle ona er-Rahba ve civarını ıkta etti. Ayrıca yazılan emirnâmeler ile de emir Seyfü'd-Devle Sadaka b. Mezyed ile Musul Emiri Çökürmüş'ün, Çavlı'ya yardımları istendi. Fakat bu son iki emir Çavlı'nın kuvvetlenmesine razı olmadıklarından yardım emrine ilgi göstermediler. Emir Çökürmüş'ün bu

147. Bu husus hk. geniş bilgi için «Dimaşk Atabegliğinin Kuruluşu» kısmına bkz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

itaatsizliği Sultan tarafından cezalandırıldı ve üzerine Emir Çavlı gönderildi. Ancak Çökürmüş'ün oğlu ve adamları Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'dan yardım istediler. Kılıç Arslan'ın yardıma gelmesi ve Çavlı ile mücadeleye girişmesi[148], Suriye'de Haçlılara karşı beklenen yardımın gelmesini engelledi.

Trablus Emiri, bilhassa Antakya'dan düzenlenen Haçlı akınlarından müşkül durumlara düştü. Sultana yazmış olduğu mektuplardan bir netice çıkmadığını görünce bizzat Sultanın yanına gitmeyi kararlaştırdı. Bu ziyaretle Tog-Tegin'e baş vuran İbn 'Ammar, meseleyi görüşmek üzere Dimaşk'dan Emir Abak'ın gönderilmesini de rica etti. Tog-Tegin'in izniyle hareket eden Emir Abak, İbn 'Ammâr ile yolda karşılaştı. Beraberce Dimaşk'a geldiler. İbn 'Ammâr yanına Sultan'a takdim edilmek üzere çok kıymetli hediyelerle 500 kadar muhafız birliği almıştı. Bunlar şehir dışında Bâbu'l-Hadîd (Demirkapı) önündeki çayırda konakladılar. Tog-Tegin, bazı kişilerin Sultana kendi aleyhinde bulunduklarını duymuş olduğundan, hem bu asılsız suçlamaları önlemek hem de Haçlılara karşı kuvvet kazanmak için oğlu Böri'yi, İbn 'Ammâr ile Bağdad'da bulunan Sultanın yanına göndermeye karar verdi. Dimaşk heyetine başkanlık eden Böri'nin yanına vezir olarak, sefaret işlerinde tecrübe sahibi olan Ebu Necm Hibbat Allâh b. Muhammed b. Bedî' tayin edildi.

Trablus emiri İbn 'Ammâr ve Emir Böri 8 Ramazan 501/21 Nisan 1108 de Dimaşk'dan yola çıktılar. Bağdad'a varan bu kafile merasimle karşılandı. Sultan Tapar hem İbn 'Ammâr'a ve hem de Böri'ye beklenmiyen bir ilgi gösterdi. İbn 'Ammâr, bir Sultan gibi hürmet gördü. Böri babası Tog-Tegin'in bağlılığını arzettiği bu ziyaretini tamamlayıp, Sultan ve Halifenin verdiği hilatları alıp Bağdad'dan ayrıldı ve 30 Zilhicce/ 10 Ağustos'da Dimaşk'a döndü. İbn 'Ammâr ise bir müddet daha Bağdad'da kaldı[149].

b. Tog-Tegin'in Sultanı Ziyaret Teşebbüsü

1108 yılında Böri'nin başkanlığındaki Dimaşk heyetinin Sultan'ı ziyaret etmesindeki sebeplerden biri mevcut Haçlı tehlikesine karşı yardım istenmesi, diğeri ise Tog-Tegin'in Sultan'a olan bağlılığını ar-

148. Geniş bilgi için bkz. O. Turan, **«Selçuklular Zamanında Türkiye»**, 108.
149. El-'Azimî, 378-379; İbnü'l-Kalânisî, 160-161 (Gibb, 83-86); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 452-453.

zetmesiydi. Böylece Tog-Tegin Sultan tarafından Dimaşk ve civarına tayinini sağlıyabilir ve ancak gönülden olan bağlılığını hukukîleştirebilirdi. Fakat Sultan'ın etrafındaki bazı kişilerin, Dimaşk'ı elde edebilmek için Tog-Tegin'in aleyhinde bulunmaları, onu kendi başına buyruk, Sultan'a itaatsiz bir kişi olarak gösterdikleri haberi Tog-Tegin'i huzursuz kılıyordu.

503/1109 yılı sonbaharında Bağdad'a gelen Sultan Tapar kendisine yapılan şikâyetleri dikkate alarak, Suriye'ye Haçlılara karşı bir ordu göndermeye karar verdi. Bununla ilgili olarak gönderilen emirnâmeler arasında Tog-Tegin'e de Suriye bölgesine gönderilecek orduya katılması ve rehberlik etmesi bildirildi. Tog-Tegin'in, Sultan Tapar'dan böyle bir emri alması onun, Sultan'ın hizmetinde olduğunu göstermekteydi. Ancak Suriye'ye gönderilmek istenen Selçuklu ordusu ortaya çıkan bazı engeller yüzünden gelemedi. Tog-Tegin ise bu durum karşısında bizzat Bağdad'a gidip, Sultan'a ve Halifeye Haçlı tehlikesinin ehemmiyetini anlatmayı, Müslüman halkın içinde bulunduğu müşkül durumu dile getirmeyi ve bu arada bağlılığını arzetmeyi uygun gördü.

Kararını gerçekleştirmek üzere, yanına İbn 'Ammâr'ı[150] da alan Tog-Tegin, saf kan arap atları, Mısır kumaşları gibi kıymetli hediyelerle yola çıktı. Böri, Dimaşk'a naib olarak bırakıldı. Bağdad'a doğru ilerleyen kafile Vâdiyü'l-Miyâh'a[151] gelince Sultan'ın Suriye bölgesini emirlerinden birine tevdi edeceği haberi geldi. Asılsız olduğu anlaşılan bu haber, bütün iyi niyetleriyle Sultan'a giden Tog-Tegin'i endişeye düşürdü. Tedbiri elden bırakmak istemeyen Tog-Tegin, kendi yerine adamlarından birini, İbn 'Ammâr'ın yanında bütün hediyelerle birlikte, Sultan'a yolladı. İbnü'l-Kalânisî, Sultan'ın İbn 'Ammâr'ın gelişine memnun olduğunu Tog-Tegin'in ise yarı yoldan dönmüş olduğunu teessüfle karşıladığını yazıyor. Buna rağmen Sultan'ın, Tog-Tegin hakkında düşüncelerinin asılsızlığı ortaya çıkmış ve durum Dimaşk'a bildirilmiştir[152].

150. İbn 'Ammâr, Böri'den sonra Bağdad'da bir süre kalmış, sonra Dimaşk'a dönmüştü. Onun Sultan'ı ziyareti esnasında Trablus halkı Fatımi veziri el-Afdal'a şehri teslim etmişlerdi. İbn 'Ammâr ise kendine ait bir yer olan Cebele'ye gidip yerleşti
151. Dimaşk'ın doğusundaki Suriye çölünde bir vadidir.
152. İbnü'l-Kalânisî, 165-166 (Gibb, 93-95).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

c. Selçuklu Ordusunun Urfa Kuşatmasına Tog-Tegin'in Yardımı

Büyük Selçuklu Sultanı Tapar, son yıllardaki gelişmelerle önemini artıran Haçlı hareketini durdurmanın zamanı gelmiş olmasını anlamasına rağmen 1109 yılında hazırlanan seferi iç istikrarsızlıklar sebebiyle tatbike koyamamıştı. Fakat ertesi yıl (1110), Müslüman halk tarafından da desteklenmesiyle kaçınılmaz bir hâl alan cihadı yeniden ilân etti. Bu vesile ile de Ermen-Şâhlar'dan Emir Sökmen el-Kutbî, Musul'dan Emir Şerefe'd-Din Mevdud, Artuklular'dan Necme'd-Din İl-Gazi'nin hazırlıklarını tamamlayıp sefere çıkmaları emredilmiştir. Selçuklu ordusu Ceziret Beni Numeyr'de bir araya geldi. Sökmen, Mevdud ve İl-Gazi gibi kuvvetli emirler, ilk hedef olarak Urfa'yı seçtiler. Urfa (Şevval) Mayıs ayının başlarında kuşatıldı.

Böyle bir durumda, Urfa Kontu Baudouin de Bourg (1110-1118), Joscelin de Courtenay'ı Kral II. Baudouin'e göndererek acele yardım talebinde bulundu. Kral bu sıralarda Beyrut kuşatması ile meşguldu ve zapdedinceye kadar da buradan ayrılmadı. Sonra, müslümanlarla işbirliği ettiği gerekçesiyle pek güvenmediği Antakya'daki Tankred'e uğramıyarak Haziran sonlarında Urfa önlerine ulaştı[153]. Bu sırada Urfa'ya Kohg Vasil'e ait bir Ermeni birliği ile Birecik'den de kuvvetler yardıma gelmişti. Kudüs Kralının Urfa'ya gelmesiyle, Tankred hakkında şikayetçi olanlar artmıştı. Fakat ne olursa olsun o da Antakya kuvvetleriyle Haçlı birliğine katılmak zorunda idi. Nitekim Tankred de gelince, Urfa Kontu Baudouin de Bourg'u anlaşmazlığın sebebi olarak suçladı. Esasında bu sürtüşmelere sebep, Urfa yakınlarında bulunan bir küçük bölgenin Antakya'ya mı yoksa Urfa'ya mı ait olması idi. Kralın araya girmesi bu sürtüşmeyi sona erdirdi.

Atabeg Tog-Tegin'e gelince, Emir Mevdud'dan gelen haber üzerine bu sefere katıldı. Dimaşk birlikleri ilk önce Hıms'ın kuzey doğusundaki Salamîye'ye geldi. Burada birçok gönüllü Suriye'li Dimaşk kuvvetlerine katıldı. Atabeg Tog-Tegin, Urfa'ya giden II. Baudouin'in emrindeki Haçlı ordusunun Fırat nehrini geçtiği haberini alması üzerine, er-Rakka bölgesindeki Ca'ber kalesi yakınlarına gelerek. nehri buradan geçti. Fakat Urfa'ya fazla sokulmayarak yeni gelişmeleri beklemeye başladı.

Haçlı ordusu Urfa'ya vardığı sıralarda Selçuklu birlikleri kuşatmakta oldukları Urfa önlerinden Harran'a doğru çekilmişlerdi. Kral

153. Bkz. I. Demirkent, 1277 dip not 522.

II. Baudouin Cezire bölgesinde bir harekâte girişmek istemişse de, Antakya'ya Melik Rıdvan'ın, Kudüs'e ise bir Fatımi birliğinin taarruz için hazırlandıkları haberinin gelmesi üzerine bu projeden vazgeçilmiş, üstelik Fırat'ın sadece doğu tarafının savunulmasına karar verilmiştir. Tankred Antakya'nın tehlike altına düşmesini önlemek üzere Sümeysat'a çekilmiştir. Haçlılar kuvvetlerini Urfa ve Seruc gibi kalelerde topladılar ve bunun haricinde hiçbir kısmın savunmasına girmemeyi kararlaştırdılar. Buraları iyice tahkim edip, bol miktarda yiyecek ile takviye ettikten sonra Kral II. Baudouin Urfa'dan ayrılıp güneye doğru inmeye başladı. Fırat'ı geçerken Selçuklu birlikleri Haçlıların çekildiğini öğrenmiş ve ancak nehri geçiş esnasında bir kısım Haçlıyı telef etmiş ve bir miktar savaş malzemesi ele geçirmiştir.

Urfa bir süre daha kuşatılmış fakat bir netice elde edilemiyeceği anlaşıldığından muhasara kaldırılmıştır. Er-Rakka'da konaklayıp durumu dışarıdan takip eden Tog-Tegin ise Haçlı ordusunun güneye inmesi ve Tankred'in Haleb civarında taarruza geçmiş olması sebebiyle süratle Dimaşk'a döndü. Sadece bir miktar askerini Urfa'ya yardımcı olarak gönderdi[154].

Selçuklu ordusunun 1110 Urfa kuşatmasından bir netice elde edilememiştir. Fakat konumuzu yakından ilgilendiren kısım ise, Emir Mevdud'un Tog-Tegin ile olan münasebetidir. Onun çağırması üzerine harekete geçen Tog-Tegin her ne kadar Selçuklu ana kuvvetlerine katılmakta ağır davranmış ise de Emir Mevdud ile yakın bir anlaşma içerisine girmiştir.

ç. Melik Rıdvan - Atabeg Tog-Tegin İttifakı

Melik Rıdvan b. Tutuş'un hakimiyeti altındaki merkez Haleb ve civarı, bilhassa Antakya'dan düzenlenen Haçlı hücumu altında idi. 1110 Urfa kuşatması sırasında kuvvetleri ile Antakya'dan Urfa'ya gelmiş olan Tankred, ülkesinin Melik Rıdvan tarafından düzenlenen akınlara maruz kaldığını duyunca Sümeysat'a çekilmişti. Haçlı ordusunun Urfa'dan güneye inmesiyle Antakya'ya dönen Tankred ilk iş olarak

154. El-'Azimî, 377; İbnü'l-Kalânisî, 169-170 (Gibb, 101-105); İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 154-156; **Ana. Syr. Ch.**, 82; Mateos 'Türkçe ter.) 238 vd.; Villermus Tyrensis, I, 484 vd.; Grousset, I, 453; W.B. Stevenson, 87 vd.; C. Cahen, **La Syrie du Nord**, 258; S. Runciman, II, 115-118; I. Demirkent, 121 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Haleb melikliği topraklarına saldırdı. Nakire kalesini ele geçiren Tankred, Haleb'e 30 km. kadar mesafedeki Aşarîb'e yürüdü ve şehri zaptetti. Melik Rıdvan hiçbir dostundan yardım göremeyince büyük bir miktar parayı[155] Tankred'e yıllık vergi olarak ödemeyi kabul ederek onu Haleb önlerinden ancak böyle uzaklaştırabildi. Haleb Meliki Rıdvan bu güç durumdan kurtulabilmek için kendisine müttefik aramaya başlamış ve Atabeg Tog-Tegin'i Haleb'e davet ederek, onunla işbirliği yapmak istemiştir. Onun bu teklifi Tog-Tegin'e de uygun gelince, Melik Rıdvan ile aralarında bir antlaşma yapıldı. Buna göre, herhangi bir Haçlı tehlikesi karşısında iki taraf birbirine para ve asker yardımı yapacaktı... Ayrıca Dimaşk'da okunan hutbeye Melik Rıdvan'ın adı da eklenecekti. Fakat bu antlaşma hükümleri ileride Melik Rıdvan tarafından yerine getirilmiyecektir[156].

d. Emir Mevdud'un Dimaşk'da Öldürülmesi

Dimaşk melikliği-Haçlı münasebetleri içinde incelediğimiz 1113 Taberiyye seferi sonunda, Emir Mevdud kendisine yardımcı, kuvvetleri üslerine göndermiş ve Sultan Tapar'ın yeni emrini beklemek ve kışı geçirmek üzere Atabeg Tog-Tegin ile birlikte Dimaşk'a gelmişti (21 Rebiyülevvel 507/5 Eylül 1113)[157].

Atabeg Tog-Tegin, misafiri olan Emir Mevdud'a gereken hürmeti göstermiş ve el-Meydanü'l-Ahdâr'daki bir konağı kendisine tahsis etmişti. Emir Mevdud bir süre sonra Bâbü'l-Hadîd (Demirkapı) önündeki ovada konaklamaya başladı. Her Cuma günü şehre gelen Emir Mevdud, Atabeg Toğ-Tegin ile birlikte Cuma camiine giderdi. Fakat bir seferinde etrafları muhafızlarla çevrili olmasına rağmen, cami avlusunda halkın arasından sıyrılan bir kişi Emir Mevdud'a yaklaşarak onu iki yerinden hançerledi. Muhafızlar kim olduğu anlaşılmayan bu adamı hemen orada öldürdüler. Emir Mevdud ise, bütün ihtimama rağmen kurtulamıyarak birkaç saat sonra öldü. Cenazesi aynı gün ikindi namazından sonra törenle kaldırılıp Bâbü'l-Feradis'deki Melik Dukak türbesine gömüldü.

1113 seferine katılan Sincar Emiri Temirek de Emir Mevdud'un yanında Dimaşk'a gelmişti. Bu kişi Mevdud'a ait eşya ve parayı ala-

---

155. 20.000 dinar ve 10 safkan arap atı (İbnü'l-Kalânisî, 170, Gibb, 105-106).
156. İbnü'l-'Adîm, Zubda, II, 163.
157. Bkz. s. 47.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rak Sultan Tapar'a götürdü. Mevdud'un cesedi 1114 yılı Mart ayına kadar Dimaşk'da kaldı. Sonra emirin oğlu ve karısı Mevdud'un cesedini Bağdad'a naklettiler ve Ebu Hanife mezarı yanına defnettiler. Daha sonra ise buradan da alınarak İsfahan'a gönderildi.

Emir Mevdud'un öldürülmesi üzerine değişik rivâyetler mevcuttur. Bunlardan biri Batinilerin öldürdüğüdür. Diğeri ise bu suikastta Rıdvan'ın rolü olmuştur[158]. Fakat, Tog-Tegin'in bu olayın tertipçisi olduğu üzerindeki suçlamalar ağırlık kazanmaktadır[159].

Bu hadise, Dimaşk Atabegliği ile Selçuklu emirleri arasındaki münasebetin belki de en önemlilerinden biri olmuştur. Netice itibariyle, sadece kuvvetli bir Selçuklu emiri öldürülmemiş ortaya çıkan rivâyetler Dimaşk Atabegi ile Sultan Tapar arasında bir gerginliğe sebep olmuştur.

e. Melik Rıdvan'ın Ölümü ve Haleb-Dimaşk Arasındaki Yeni Gelişmeler

Melik Rıdvan 1112 yılı başlarında Atabeg Tog-Tegin ile bir ittifak yapmıştı. Buna göre, Melik Rıdvan'ın adı Dimaşk'da hutbede okunacak ve taraflar birbirlerine Haçlılara karşı askerî yardımda bulunacaklardı. Tog-Tegin, Kudüs Kralı I. Baudouin'in Dimaşk Atabegliği ülkesini istilâ etmesi karşısında, Haleb'den yardım istemişti. Melik Rıdvan ise -1113 seferi olarak Haçlı münasebetleri içinde işlediğimiz harekâtın sonunda- ancak 100 atlı göndermişti. Bu kadar küçük sayıda bir birliğin gönderilmesi gerek Tog-Tegin'i gerekse sefere katılan Emir Mevdud'u üzmüş, Tog-Tegin de daha önce Rıdvan ile yapmış olduğu antlaşmayı bozarak hutbeden Rıdvan'ın adını çıkartmıştı. (Ağustos 1113). Bu hadiseyi takip eden günlerde (10 Ağustos) Suriye Selçuklularının Haleb şubesi meliki Fahrü'l-Müluk Rıdvan, yakalandığı bir hastalığın neticesinde öldü. Yerine oğlu Alp-Arslan el-Ahras, Haleb Meliki seçildi. Bu 16 yaşındaki genç melik, Haleb'de idarî işleri bir düzene koyabilmek için yakınlarının tavsiyesine uyarak, Dimaşk Atabegi Tog-Tegin'i yardıma çağırdı. Fakat Tog-Tegin bu

---

158. Ebu'l-Ferec (Doğrul), II, 352.

159. El-'Azimî, 281; İbnü'l-Kalânisî, 187-188 (Gibb, 139-142); İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, 495; Sibt (Jewett), 25-26; Bar Hebreaus (Türkçe ter.) II, 352; Fulcherius, 209; Villermus Tyrensis, I, 493-495; A. Sevim, «Tuğ-Tegin», **İA**, XII, 45; M.K. Özergin, 97, (tez).

işe, daha fazla ağırlığını koyabilmek için Melik Alp-Arslan'ın bizzat Dimaşk'a gelip davetini kendi merkezinde yapmaya zorladı. Nihayet Haleb'li genç melik 15 Ramazan 507/23 Şubat 1114 de Dimaşk'a geldi. Atabeg Tog-Tegin, Melik Alp-Arslan'ı iki konak yeri ileri bir mevkide, hürmetle karşıladı. Bir sultan gibi itibar gören Melik Alp-Arslan, şehre girerek Melik Dukak'ın tahtına oturdu. Hutbede, Büyük Selçuklu Sultanının adından sonra Melik Alp-Arslan'ın adı okundu. Adına para basılması kabul edildi.

Başta Melik Alp-Arslan olmak üzere Haleb heyeti bir müddet Dimaşk'da kaldıktan sonra, Tog-Tegin de yanlarında olmak üzere Haleb'e doğru yola çıktı (1 Şevval/11 Mart). Haleb'e gelen Atabeg Tog-Tegin, Haleb'de yeni tayinler yaptı. Bu arada Emir Gümüş-Tegin el-Ba'albekî'yi Haleb ordusu başkumandanlığına getirdi. Onun bu idarî işleri ele almasından kuşkuya düşenler genç meliğe tesir ederek, onu, Tog-Tegin aleyhine çevirdiler. Bu muhaliflerin isteği üzerine, Melik Alp-Arslan, başta Tog-Tegin taraftarı veziri Ebu'l-Fadl olmak üzere Emir Gümüş-Tegin ve bir çok kişiyi yakalatıp hapsettirdi. Ancak Gümüş-Tegin, Atabegin ricası üzerine bağışlanmıştır. Bu hadiseler Tog-Tegin'in daha fazla Haleb'de kalmasını önlemiş ve Atabeg Dimaşk'a dönmüştür[160].

Atabeg Tog-Tegin'in Dimaşk'a dönmesi Haleb'de hiçbir şeyi halletmemiştir. Nitekim hükümet idaresini eline geçiren Emir Lu'lu', Melik Alp-Arslan'ın aleyhine dönmesinden korkarak onu öldürttü (Rebiyülâhir 508/Eylül 1114)[161]. Yerine Melik Rıdvan'ın altı yaşındaki oğlu Sultan-Şah, melik ilân edildi. Melikliğin bütün idaresi halkın kendisinden memnun olmadığı Emir Lu'lu'nun eline geçti. Halebliler Atabeg Tog-Tegin'e yeniden baş vurdularsa da Atabeg Haleb ile uğraşacak müsait bir zaman bulamadı. Bundan sonra Haleb'de yeni değişiklikler olacak yeni melikler iktidara çıkacak fakat hükümet düzeni sağlanamayacaktır. Nihayet Artukoğulları Haleb'e müdahale edecekler ancak 'İmâde'd-Din Zengi'nin hakimiyeti[162] ile Haleb halkı aradığı huzura erişebilecektir.

---

160. İbnü'l-Kalânisî, 189-190 (Gibb, 144-147); İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 163, 169-171.

161. İbnü'l-Kalânisî, 191 (Gibb, 148-149); İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 172.

162. El-'Azimî, 400; İbnü'l-Kalânisî, 218; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 649-650; ayn. mü., **el-Atabekiye**, 38; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 244; ayn. mü., Bugya, VI, 210 b-213 a; Ebu Şame, I, 77; İbn Vasıl, I, 38-39; İbn Hallıkân, I, 51; Ebu'l-Fidâ', II, 250-251; Mateos (Türkçe ter.) 286-287.

f. Tog-Tegin - İl-Gazi İttifakı

Musul Emiri Mevdud'un Dimaşk'da 1113 yılında öldürülmesinden sonra Büyük Selçuklu Sultanı Tapar, Ak-Songur Porsukî'yi Musul ve civarına vali tayin etmiş ve onu Haçlılara karşı vazifelendirmişti. 507/1114 yılında Sultan Tapar, oğlu Mes'ûd'u bir kuvvetin başında Musul'a göndermiş ve bölgedeki emirlerine, Haçlılara karşı açılan sefere katılmak üzere Ak-Songur'un emrinde toplanmalarını emretmişti. Musul'dan yanında Sultan'ın oğlu Mes'ûd olduğu halde harekete geçen Ak-Songur, Ceziret İbn Ömer'e gelmiş ve burayı Emir Mevdud'un naibinden teslim aldıktan sonra yanında Emir Zengi b. Ak-Songur, Sincar Emiri Temirek'in de bulunduğu 15.000 kişilik bir ordu ile Mardin'e geçmiştir. Mardin'de bulunan Emir İl-Gazi, bu sefere katılmak için kendisine yapılan teklife, ancak 300 atlı ve oğlu Ayaz'ı göndermekle cevap vermiştir[163]. Ak-Songur ise İl-Gazi'nin bizzat kendisinin gelmeyip, oğlu Ayaz emrinde küçük bir kuvvet göndermesini kabul etmiyerek, Urfa, Sümeysat ve Suruç civarında giriştiği faaliyetten sonra[164] Ayaz'ı hapsetmiştir. Ayrıca Ak-Songur, Emir il-Gazi'nin hakimiyeti altındaki Mardin yörelerini yağmalatmış, Dara'yı kuşatmıştı. Ak-Songur'un bu davranışı karşısında Emir İl-Gazi hem öcünü almak ve hem de oğlu Ayaz'ı kurtarmak üzere Hısn Keyfa'ya geldi. Buranın emiri ve aynı zamanda yeğeni olan Rükne'd-Din Davud b. Sökmen ve diğer yeğeni Belek'i yanına alan İl-Gazi, Dara civarında[165] konaklamış olan Ak-Songur ve Mes'ûd'un üzerine yürüdü (507/1115)[166]. Gafil avlanan Ak-Songur ağır bir yenilgiye uğrayarak bütün savaş ağırlıklarını da geride bırakarak kaçmıştı. Ayaz ise esaretten kurtarıldı.

İl-Gazi bu cüretkâr hareketinin Sultan Tapar tarafından cezasız bırakılmıyacağını bildiğinden ve hatta Sultan tarafından bir mektupla tehdid edildiğinden, Atabeg Tog-Tegin ile anlaşmak yoluna gitti. Çünkü Emir Mevdud'un Dimaşk'da öldürülmesinin suçu, kesin olmasa bile, Tog-Tegin'in üzerinde kalmıştı. Atabeg bu bakımdan Sultan'dan çekiniyordu. Dimaşk'a gelen İl-Gazi, kendisi gibi büyük Sultan'ın

---

163. A. Sevim, «Artukoğlu İl-Gazi», **Belleten**, XXVI sayı, 104, 666, dipnot 34.
164. I. Demirkent, 146-149.
165. A. Sevim **(ayn. yer)** Dara yakınlarındaki Kourdis'de demektedir.
166. M.K. Özergin (103. dipnot 107) Kaynaklarda «508, Zilhicce sonu» olarak kayıtlı olan bu muharebe tarihinin daha önceki ve sonraki hadiselerin tarihleri göz önüne alınırsa 507 yılının son günleri, Haziran ayının ilk haftası olmalıdır demektedir

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hışmından korkan Tog-Tegin ile anlaşmakta güçlük çekmedi. Her ikisi, Selçuklu kuvvetlerine karşı koyamıyacaklarını bildiklerinden, Haçlılarla ittifak etmek zorunda kaldılar. Villermus Tyrensis, Tog-Tegin'in, Kudüs krallığı ile Antakya princepsliğine kıymetli hediyeler ve rehineler göndererek geçici bir antlaşmanın yapılmasını istediğini belirtmekte ve devamla, Antakya hakimi Roger'in Selçuklu tehlikesine karşı Kral I. Baudouin'den yardım istediğini, ayrıca Tog-Tegin'e haber göndererek ittifakın yapılması için kendi yanına çağırdığını yazmaktadır[167]. Antakya princepsliği ile Buharetü'l-Kades'de yapılan ittifaktan sonra İl-Gazi Türkmenlerden yeni kuvvetler toplamak üzere Mardin'e doğru yola çıktı. Fakat Rüsten denilen yerde, Hıms hakimi Kırhan b. Karaca'nın hücumuna uğradı ve yakalanarak hapsedildi.

Kırhan b. Karaca esirini teslim etmek üzere Sultan'ın göndereceği adamları beklediğini belirten haberi Sultan Tapar'a gönderdi. İl-Gazi'nin yakalandığı haberini alan ve henüz Dimaşk'a dönmüş olan Tog-Tegin ise süratle Hıms önüne gelip Kırhan'dan, Emir İl-Gazi'nin serbest bırakılmasını istedi. Sultandan gelecek askerî güce güvenen Kırhan, İl-Gazi'nin serbest bırakılmasını reddederken, Tog-Tegin'in çekilmemesi halinde İl-Gazi'yi öldüreceğini bildirdi. Tog-Tegin fazla ısrar etmenin hem kendisi ve hem de İl-Gazi için iyi olmayacağını düşünerek Hıms önünden ayrıldı.

Fakat Sultan Tapar'dan beklenen birliğin gelmekte gecikmesi ve Hıms içindeki bazı kişilerin şehri Atabeg'e teslim etme tehlikesinin baş göstermesi üzerine Kırhan, İl-Gazi ile anlaşma yoluna gitti. Buna göre İl-Gazi'nin serbest bırakılmasına karşılık oğlu Ayaz rehin olarak Kırhan'ın yanında kalacak, ayrıca İl-Gazi, Tog-Tegin'in Hıms'a taarruzuna engel olacaktı. Serbest bırakılan İl-Gazi, ilk fırsatta kuzeyden topladığı Türkmenler ile birlikte oğlu Ayaz'ı kurtarmak üzere Hıms'a geri döndü ve şehri kuşattı. Hıms kuşatmasını sürdürdüğü bir sırada Sultan Tapar'ın, Emir Porsuk komutasında gönderdiği ordunun yaklaşmakta olduğu haberini alan İl-Gazi, muhasarayı kaldırarak Hıms'dan ayrıldı.

Sultan Tapar'ın, Emir Mevdud'un öldürülmesinden Atabeg Tog-Tegin'i mesul tutması ve Ak-Songur Porsukî'yi İl-Gazi'ye tercih edip onu Musul'a tayin ettikten sonra Haçlılara karşı vazifelendirmesi, bu iki emiri Selçuklu hakimiyetine açıktan açığa karşı tavır almasına

167. Villermus Tyrensis, II, 501.

sebep oldu. Böyle bir hâl muhakkak ki Sultan Tapar tarafından hoş görülemezdi. Nitekim bunların tedip edilmelerine ve Haçlılara karşı yeni bir sefere Hemedan Emiri Porsuk b. Porsuk vazifelendirildi. Porsuk b. Porsuk Ramazan 508/Şubat 1115 de hazırlıklara girişmiş ve kendisine Emir Cuyuş, ve Emir Kün-Togdi beyler katılmışlardır.

Selçuklu ordusu 1115 yılı Mayıs ayı sonlarında Fırat nehrini geçerek Haleb'e doğru yöneldi. Ordunun Haleb'e gitmesine sebep, Melik Rıdvan'dan sonra oğlu Sultan-Şah zamanında idarî işleri eline geçiren Lu'lu' el-Hâdim'in Sultan'a mektup yazarak şehri kendisine teslim edeceğini bildirmesiydi. Lu'lu'dan bu şekilde haber alan Sultan Tapar da Porsuk b. Porsuk komutasındaki ordunun ilk önce Haleb'i teslim almasını istemiş ve bu hususu bir mektupla bildirmişti. Selçuklu ordusu Balis'de iken Lu'lu'ya ve Haleb ordu komutanı Şemsü'l-Havâs'a Sultan'ın mektubunu gönderen Porsuk b. Porsuk, şehrin kendisine teslimini istedi. Fakat Lu'lu' ve Şemsü'l-Havâs Sultan'a verdikleri sözden dönerek, Atabeg Tog-Tegin ve Emir İl-Gazi'den yardım istediler. Tog-Tegin'e şehri teslim edeceğini bildiren bu kişiler, karşılığında Dimaşk ülkesinden herhangi bir yerin kendilerine ıkta edilmesini istediler. Teklifi uygun gören Tog-Tegin ile İl-Gazi, 2.000 atlıyı hemen Haleb'e gönderip, şehrin Porsuk b. Porsuk'a karşı savunmasını sağladılar.

Emir Porsuk, Haleb'e yardımcı kuvvetlerin gönderilmiş olduğu haberini Ma'arra'ya ulaştığı zaman aldı ve Tog-Tegin'i cezalandırmak üzere Dimaşk Atabegliğine bağlı Hama üzerine yürüdü. Zapdedilen şehir üçgün yağma edildi ve idaresi Sultan'ın emriyle Kırhan b. Karaca'ya verildi. Hama'yı elde eden Kırhan, bir süre önce rehin olarak aldığı İl-Gazi'nin oğlu Ayaz'ı, Emir Porsuk'a teslim etti. Selçuklu ordusu Hama'dan güneye geçerek Rafeniyye'yi kuşattı. Burayı da teslim alan Porsuk yanındaki bazı emirlerin huzursuzluklarına rağmen bu kalenin idaresini yine Kırhan'a verdi.

Emir Porsuk komutasındaki Selçuklu ordusunun Dimaşk Atabegliği toprakları üzerindeki bu icraatı Tog-Tegin'i endişelendirmişti. Nitekim çok geçmeden Atabeg Tog-Tegin, Emir İl-Gazi ve Halebli komutan Şemsü'l-Havâs ile birlikte Antakya princepsi Roger de Salerne'ye[168] giderek yardım istediler. Sultan Tapar tarafından Suriye'ye

166. Roger, 1104 yılından sonra Baudouin du Bourg'un esaretten dönüşüne kadar Urfa'yı idare etmiş olan Richard de Salerne'in oğlu ve Tankred'in yeğenidir (bkz. I. Demirkent, 143 dipnot 587).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gönderilen Selçuklu ordusunun bir vazifesinin de Haçlılara karşı mücadele olduğunu bilen Roger, bu iki büyük Türk emiriyle anlaşmada tereddüt etmedi. Ayrıca durumu Kudüs'e bildirerek, Selçuklu tehlikesine karşı Kral I. Baudouin'in de yardımını istedi. Bu yardım talebi üzerine Kudüs Kralı yanına vassalı Trablus Kontu Pons'u da alarak Antakya'ya geldi.

Antakya'da toplanan Haçlı ordusu ile Atabeg Tog-Tegin ve Emir İl-Gazi kuvvetleri, Selçuklu ordusuna karşı taarruza geçmeyi göze alamadı. Esasında ne Atabeg Tog-Tegin ne de İl-Gazi, Sultan'ın kuvvetlerine karşı savaşmaya isteksiz olup bulaştıkları bu beladan en hafif bir şekilde kurtulmanın yollarını aramaktaydılar. Bu birleşik ordu Emir Porsuk'un herhangi bir taarruzuna karşı bir tedbir olarak Efamiye kalesi önüne gelip karargâhlarını kurdu. İki ordu karşı karşıya gelmişti. Fakat biri diğerine taarruz edecek gücü kendinde göremedi. Bu şekilde iki ay beklendi. Sonunda Selçuklu ordusu kuzeye doğru harekete geçti. Birleşik kuvvetler ise Emir Porsuk'un Suriye'den çekilip gideceğini düşünerek hemen dağıldılar. Sultan'ın kuvvetlerine karşı bir savaşa girmek zorunda kalmadıklarına memnun olan Emir İl-Gazi, Mardin'e Atabeg Tog-Tegin ise Dimaşk'a döndü.

Efamiye yakınlarından çekilen Selçuklu ordusu Suriye'den hemen ayrılmadı. Müttefiklerin merkezlerine çekildiği haberini alan Emir Porsuk ilk iş olarak Kefr-Tab'ı kuşattı. Oldukça şiddetli taarruzlar sonunda burayı fethetti. Kale içindeki Haçlıları öldürttü. Daha sonra Efamiye önüne gelen Emir Porsuk iyi tahkim edilmiş olan bu kaleyi ele geçiremedi ve Ma'arratü'n-Nu'man'a gitti. Selçuklu ordusunun harekâtı günü gününe Haleb Emiri Lu'lu' tarafından Antakya princepsi Rober'a iletiliyordu. Roger, tehlikenin henüz geçmemiş olduğu Efamiye'den ayrılmış olan Krala bildirdi. Kral, bir Kudüs birliğini acele olarak Roger'e yolladı. Selçuklu ordusu ise Ma'arratü'n-Nu'man'dan Haleb'e doğru yola çıkmıştı. Önden giden ordu ağırlıkları Cebelü's-Semak'a geldiğinde Roger hücuma geçti. Selçuklu ordusunun savaş ağırlıklarını yağmaladı, ordu hizmetkârlarının bir kısmını öldürdü, bir kısmını esir aldı. Guruplar halinde ilerleyen asıl Selçuklu kuvvetleri aynı yerde, Roger tarafından pusuya düşürüldü. Emir Porsuk arazi durumunu gayet iyi kullanan Antakya princepsine karşı hücuma geçmek istedi ise de, bunun doğru olmayacağı adamları tarafından kendisine ikaz edildi. Nihayet epey yıpratılmış bir vaziyette olan Selçuklu kuvvetleri en-Nakra'ya çekildi. Yeni bir Haçlı takibine uğraya-

cağından endişelenen Emir Porsuk elindeki esirleri öldürttü. Bunlar arasında İl-Gazi'nin oğlu Ayaz da vardı[169].

g. Tog-Tegin'in Sultan Tapar'ı Ziyareti

Sultan Tapar'ın Emir İl-Gazi ve Tog-Tegin'in tedip edilmeleri için, Emir Porsuk komutasında göndermiş olduğu Selçuklu ordusu, Tog-Tegin'in elindeki Rama'yı ve bir kaç Haçlı kalesini ele geçirdikten sonra dönmüştü. Emir Porsuk bu emirlerle, birlikte onların Haçlılara katılması sonunda karşı karşıya gelememiş, hatta dönerken Antakya princepsi Roger'in hücumuna uğrayarak epey zayiat vermişti. Böyle bir durum karşısında Büyük Selçuklu Sultanının bu asi emirlerini cezalandırması ve Suriye bölgesi hakkında yeni kararlar alması oldukça tabii idi. Biraz da istemiyerek içine girmiş olduğu hadiselerden pişmanlık duyan Tog-Tegin Sultan'ın Suriye'ye yeni bir ordu göndermesinden önce onu ziyarete karar verdi.

Sultan Tapar mutadı olduğu üzere Receb 509/1115 sonbaharında Bağdad'a gelmişti. Bağdad'da etrafına toplanan emirlerle görüşen Sultan Tapar, Suriye'de yeni iktidar elde etmeye çalışan bazı kişilerin tesirinde kalmış ve Tog-Tegin aleyhine dönmüştü. İbnü'l-Kaalânisî'ye göre, Atabegin Bağdad'daki dostları durumu Dimaşk'a bildirdiler[170].

Bağdad'dan gelen bu haberler, Atabegin yakın dostları tarafından endişe ile karşılanıyor, Bağdad'da tevkif edilir düşüncesiyle, Tog-Tegin'i caydırmaya çalışıyorlardı. Fakat Tog-Tegin, hakkında çıkarılan rivâyetleri Sultan huzurunda açıklamaya imkan bulacağı, Sultana bağlılığını arzedip özür dileyebileceği düşüncesiyle, dostlarının laflarını dinlemedi. Bağdad'a gidecek kafile hazırlandı, mücevherler, mısır kumaşları ve seçme safkan arap atları Sultana hediye olarak alındı. Kafile 25 Zilkade 509/9 Nisan 1116 da bir muhafız birliği refakatinde Dimaşk'dan ayrıldı. Bağdad'a yaklaşan Tog-Tegin'i, Sultanın adamları ve ileri gelen kişiler karşılamaya çıktılar. Atabeg Tog-Tegin, Bağdad'da Selçuklu Sultanına olan bağlılığını, hakkında çıkarılanların doğru olmadığını ispatlamak imkânına sahip oldu. Bağdad'da yeni dostlar edinen Tog-Tegin Sultanın teveccühünü de kazandı.

---

169. İbnü'l-Kalânisî, 191 (Gibb, 149-150); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** X, 501 vd; İbnü'l-'Adîm, **Zubda,** II, 174-175; Mateos, 253-254, 257-258; Villermus Tyrensis, II, 500-501; W.B. Stevenson 99-100; S. Runciman, II, 130-131; A. Sevim, **dyn. eser,** 666-670; M.K. Özergin, 102 vd. (tez).
170. İbnü'l-Kalânisî, 193 (Gibb, 151-152).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Atabeg Tog-Tegin Bağdad'da kaldığı süre zarfında[171] Sultan'ın yakın adamlarıyla ve ileri gelen kişilerle temasda bulundu. Sonra Dimaşk'a dönmek üzere Sultan'dan izin istedi.

Sultan Tapar, Atabeg Tog-Tegin'in özrünü kabul etmiş, onun Haçlılarla yaptığı mücadeleden memnun kalmıştır[172]. Atabeg'e hilatlar, hediyeler veren Sultan, Suriye bölgesi valiliğini de ona verdi. Ayrıca Atabeg'e bölgede askerî ve malî haklar tanıdı. Tog-Tegin'in Suriye valiliğini belirten menşur, devrin münşeatta en ünlü hattatı olan Tuğra-i Ebû İsma'îl el-Hüseyn el-İsfahanî tarafından kaleme alınmıştır.

İbnü'l-Kalânisî tarafından metni verilen menşur; «Bu menşur es Sultan el-Mu'azzam Gıyâsü'd-Dünya ve'd-din emri ile el-Emir el-Isfahsalâr el-Ecel el-Kebir Zahîre'd-Din Atabeg'e yazılmıştır, diye başlamakta ve «onun sadakati ehliyeti ve islâmlığı müdafaaya kabiliyeti görüldüğünden ve Sultanın işlerini yapmaya ehil olduğundan onu bu makama ve bu ikrama ve işlerin idaresine en layik gördük, eş-Şam'ın emirliğini ve eş-Şam'a bağlı bütün yerlerin, kalelerin idaresini ona verdik. Bundan başka ayrıca askerî işleri malî işleri ve hukukî işleri, valilere müteallik diğer bütün vazifeleri ona tevdi ettik. Bunlar onun dostluğuna ve samimiyetine inandığımız içindir. Allah bizi bu kararlarımızda isabet edenlerden kılsın» demektedir. Menşurun devamında Atabeg'e mutad nasihatlar verilmekte, İslâm dinine, halka ve adalete bağlılığı işlenmektedir. Para basmada ve hutbede adet olan yolda devam etmesi sağlık edilmekte ve bu menşur içinde Kur'an'dan

---

171. Atabeg Tog-Tegin'in yanında birçok emir olduğu halde Sultan sarayında belki huzura girmek için beklerken, Sultana şikâyetini arzetmeye gelmiş görünen bir adam ağlayarak Tog-Tegin'in yanında oturan Emir Ahmedil'e yaklaşmıştır. Emire bir kağıt uzatan bu adam, aniden hançerini çekmiş fakat emir adamı devirerek, hücumundan kendisini korumuştur. Emirin yanındaki muhafızlar bu adamla meşgul olurken bir diğer kişi fırsattan istifade ile emire yine hançerle hücum etmiş ve bir darbe vurmuştur. Bu sefer muhafızlar bu adamı da tesirsiz hale getirirken üçüncü bir kişi peyda olmuş, o da emiri yeniden hançerlemiştir. Emir Ahmedil aldığı yaralardan kurtulamıyarak ölmüştür (1 Muharrem 501/16 Mayıs 1116). Emir Ahmedil'in öldürülmesi, Tog-Tegin ve yanındakilerde, suikastin asıl hedefinin Tog-Tegin olduğu zannını verdi. Fakat sonradan suikastçilerin Batinî'ler olduğu ve hedeflerinde yanılmamış oldukları anlaşıldı.

172. İbnü'l-Kalânisî (193-194) «özrü kabul edildi, yaptıkları öğüldü, icraatı teşvik edildi, gönlü tatyib kılındı, korkusu giderildi ve dostluk tekid edildi» demektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bazı ayetler[173] verilmektedir. Menşur «510 yılı Muharreminde (16 Mayıs/14 Haziran 1116) yazıldı» kaydı ile son bulmaktadır[174].

Bu menşuru alan Atabeg Tog-Tegin 16 Rebiyülevvel 510/29 Temmuz 1116 Pazartesi günü Dimaşk'a geldi. Bundan böyle Sultanın eş-Şam valisi olan Atabeg Tog-Tegin bu menşur ile gerek kendini ve gerekse kendinden sonra gelecek oğullarının Suriye'deki hakimiyetini meşrulaştırmıştır[175].

E. ATABEG TOG-TEGİN ZAMANINDA BATINÎ FAALİYETLERİ

a. Batınîliğin Kısa Bir Tanımı

İsmâ'îlliler olarak da bilinen Batınîler Şî'a'nın müfrit kolu olan bir İslâm fırkasıdır. Hz. 'Ali soyundan altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın 148/765 yılında ölmesinden sonra, yerine büyük oğlu olması dolayısıyle İsmâ'îl'in geçmesi gerekirken imamlığın küçük oğul Mûsâ'ya verilmesi Şiîler içinde mutediller ve müfritler arasındaki ihtilafın patlamasına sebep olmuştu. İsmâ'îl'in yakın arkadaşlarından Ebu'l-Hattâb (ölm. 158/775) daha sonraları İsmâ'îlliler fırkası şeklinde gelişecek olan bir akide tasarlamış ve bu fırkanın ihtilalci teşkilâtının temellerini atmıştır. Bunlar İsmâ'îl'in ölümünden sonra oğlu Muhammed'in etrafında toplanmışlar ve hareketin başına da Ebu'l-Hattâb'dan sonra Meymûn el-Kaddâh ve oğlu 'Abdu'l-lâh'ı getirmişlerdir. Çok geçmeden bu fırkaya gerek teşkilât ve gerekse fikir olgunluğu bakımından ilk rafizilere nazaran daha tekâmül etmiş yeni ihtilalciler katıldılar. Sünni İslâmiyet ile pek az yakınlığı olan bu İsmâ'îlliler fırkasının fikirlerinin pek çoğu Orta Doğu'nun eski dinlerinden ve bilhassa yeni Eflatuncu felsefeden alınmıştı. Dışardan gelen bu fikirlerin büyük bir kısmı Batınî Te'vil (Ta'vil al-Bâtın) yolu ile idhal edilmiştir ki, bu İsmâ'îliye fırkasının kendine has bir esası olup, Batınî tabirinin çıkmasına sebep olmuş ve kendileri çoğu kere bu isimle tanınmışlardır.

Bu fırkanın kuruluşundan ilk bir buçuk asır zarfında İsmâ'îlî imamları kendilerini gizli tutmuşlardır. Fırkanın teşkilâtı bir çeşit propogan-

---

173. Kur'an, V, 37; VIII, 28, 60, 62, 63; XVII, 36; XXII, 77; LIII, 41.
174. İbnü'l-Kalânisî 195-197; M.K. Özergin, 110-111.
175. Atabeg Tog-tegin bir kısım Selçuklu emirleriyle Haçlılara karşı beraberce sefere çıkmıştır. Bu seferler Dimaşk Atabegliği-Haçlı münasebetleri içinde anlatılmıştır.

dacılar (dâ'î) tarafından idare edilmiştir. Bunlar birbirlerinden uzak, değişik bölgelerde faaliyetlerini sürdürmüşler ve ilk İsmâ'îlî merkezlerini kurmuşlardır. En çok muvaffak oldukları yerler ise müfrit Şiîliğin daha önceki şekliyle taraftar bulduğu Güney Irak, Basra körfezi ve İran gibi bölgeler idi. Bunlar, zulüm ve istibdad ile dolu olan yeryüzünü, adalet ve hakkaniyetle dolduracaklarını söylüyor, bilhassa şehirlerin işsiz güçsüz halkını mevcut nizama, dine ve ictimaî hayata karşı ayaklandırıyorlardı. Rivâyete göre, fırka salikleri, vecd içinde cennet hayaleri görmek ve bu şekilde ölümü cesaret ile karşılamak için haşhaş kullanıyorlardı. Haşhaş yedirilen fedaîler kendilerine verilen dinî vazifenin başarı ile yerine getirilmesinden sonra, ölünce kendilerini bekleyen ebedi saadetin önceden tadına bakmak üzere cennet bahçelerine sokuluyorlardı.

Bu fırkanın açık tarihi 583/1090 yılında Hasan Sabbah'ın Alamut kalesini zaptetmesiyle başlar. Bölgedeki Selçuklu fütühatının doğurduğu sosyal ve siyasî dalgalanmalar, ihtilalci bir propoganda güden Batınîler için müsait bir zemin hazırlamış ve İsmâ'îlliler kendi fikirlerini genişletmek üzere Türk hakimiyeti altındaki yerlere kendi taraftarlarını süratle göndermişlerdir.

XII. yüzyılda Batınîler faaliyetlerini Suriye bölgesine yönelttiler. Zaten kısa bir süredir burada hakimiyetini genişletmiş olan Selçukluların Melik ve komutanları arasındaki mücadeleler Suriye'de siyasî bütünlüğü parçalayıcı nitelikte idi. Ayrıca Haçlıların Suriye'ye girmeleri Batınîler için kaçınılmaz fırsatlar doğurmuştu. Hele Suriye ahalisi içinde öteden beri mevcut olan müfrit akidelere temayüllü kişilerin bulunması Batınîlerin işlerini kolaylaştırmaktaydı. Kısa bir hazırlık devresinden sonra hem Suriye'deki Türklere ve hem de Haçlılara karşı bir tedhiş harbine giriştiler[176].

b. Banyas'ın Batınîlere Verilmesi

Merkezleri Alamut'da olmasına rağmen Suriye içlerinde dahi faaliyetlerini sürdürmeye başlıyan Batınîlerin bir ajanı, Ebû Tahir Haleb'de öldürülmüş, Behram adlı diğer bir Batınî de ona halef olmuştu. Aslen İran'lı olan bu kişi, 1101 yılında Bağdad'da idam edilen el-

176. Fazla bilgi için bkz. B. Lewis, **The Assassins;** ayn. müel. «The Sources for the History of the Assassins», **Speculum,** XXVII (1952), 475-589, ayn. müel. «İsmaililer6, **İA,** V/2, 1120-1124; A.A. Fyzee, «Materials for an İsmaili Bibliography», **JBBRAS,** NS (1935), 59-65.

Asadabadî'nin yeğeni oluyordu. Bir müddet kendisini ve kaldığı yerleri gizli tutan Behram, şehir-şehir dolaşmış ve hiç kimse de onun kim olduğunu anlıyamamıştı[177]. 26 Kasım 1126 da Musul'da Ak-Songur Porsukî'nin öldürülmesinde Behram'ın eli olduğu şüphesiz görülmekteydi[178]. Behram Haleb'de Ebû Tahîr'in yerine geçince Batınî hareketlerinin ağırlığını güney Suriye'ye kaydırmıştır.

1126 yılında Dimaşk Atabegi Tog-Tegin'in Batınîlerle işbirliği yapmış olduğuna dair kesin kayıtlar mevcuttur. İbnü'l-Kalânisî'ye göre, Ocak 1126 da Hıms, el-Akabâ, Kasrü'l-Haccâc ve eş-Şâğur[179] gibi yerlerden yaya ve atlı olarak gelen bir Batınî güruhu Tog-Tegin birlikleriyle beraber Haçlılara karşı başarısız bir hücumda da bulunmuşlardır.

1126 yılının sonlarına doğru Haleb'de gizli bir şekilde faaliyetlerde bulunan Behram, artık saklanmaya lüzum hissetmemiş olacak ki, Halep emiri Necme'd-dîn İl-Gazi b. Artuk'dan aldığı bir tavsiye mektubu ile Dimaşk'a gelmiştir. Dimaşk'da iyi karşılanan bu Batınî reisi, Tog-Tegin'den güney Suriye'de etkili olabilmesi için ısrarla, bir kale'nin bu bölgede kendisine verilmesini istemiştir. Atabeg Tog-Tegin de Behram'a Kudüs Latin Krallığı hududundaki Banyas kalesini bırakmıştır. Verilen bu kalenin yanı sıra, kaynaklarda saray gibi tasvir edilen, Dimaşk şehri içindeki bir bina da yine Batınîlere verilmiş ve burası bir Batınî karargâhı olarak kullanılmıştır. İbnü'l-Kalânisî, Batınîlere bu imtiyazların verilmesinden sorumlu olarak vezir el-Mezdegânî'yi görmekte ve onun tahtın arkasında şeytanca tesirini yürütebilmesi için böyle bir yola baş vurmuş olduğunu yazmaktadır[180]. Yine İbnü'l-Kalânisî, Tog-Tegin'in ülkedeki Batınî faaliyetlerini asla tasvip etmediğini, buna rağmen onlara sağladığı imkanların bir taktik olduğunu, Batınîlere son darbeyi vurabilmek için böyle bir yola girdiğini ilâve etmektedir. Diğer tarihciler ise, her ne kadar vezir el-Mezdegânî'nin haince davranışını kabul ediyorlarsa da esas sorumlunun Haleb'de iken Behram ile iyi dostluk kuran İl-Gazi'nin olduğunu belirtmektedirler[181].

---

177. İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 532-533.
178. B. Lewis, 104-105.
179. Bu son üç yer Dimaşk'ın güneyinde civar mahallerdir.
180. İbnü'l-Kalânisî, 221 (Gibb, 187-188).
181. Bkz. B. Lewis, 106.

Banyas'ı elde eden Behram, kaleyi yeniden inşa ettirmiş ve istihkâmlarını kuvvetlendirmiştir. Suriye içinde tutunabileceği bir kaleyi elde ettikten sonra çevrede askerî faalaiyetlere ve propogandaya girişmiştir. Bu maksatla her yöne misyonerlerini göndermiş, cahil halk arasında taraftar bulmaya çalışmıştır. Batınîlerin köy ve kasabalara baskınlar yapmış olmaları bir çok küçük yerleşme merkezlerinin ellerine geçmiş olması ihtimalini doğurur. Ne var ki Batınîlerin başlangıçta elde etmiş oldukları başarılar uzun sürmemiştir. Hasbayya bölgesindeki Vadi et-Teym'de yerleşmiş Durzî, Nuseyrî ve diğer rafizî guruplar bulunmakta idi. Bölgenin reislerinden biri olan Barak İbn Candal Batınîlerce yakalanmış ve hile ile öldürülmüştür. Bu hadiseden kısa bir müddet sonra Behram ve kuvvetleri Vadiyi işgal etmişlerdir. Öldürülen Barak'ın kardeşi Dahhak b. Candal ve Barak'ın intikamı ile yanan arkadaşları mükemmel bir mukavemet göstermişler ve hatta sonunda Batınîleri ağır bir şekilde yenilgiye de uğratmışlardır. Bu vuruşmada hayatını kaybeden Behram'ın yerine yine aslen İranlı olan İsmâ'îl geçmiştir. İsmâ'îl, Banyas kalesinden Behram'ın daha önce takip etmiş olduğu siyaseti ve faaliyetleri aynen yürütmeğe çalışmıştır. Dimaşk Atabegliğinin veziri el-Mezdegânî, Behram'a gösterdiği kolaylık ve yaptığı yardımları İsmâ'îl'e de sağlamıştır[182].

Tog-Tegin'in 1128 yılında ölmesi ve yerine oğlu Börî'nin geçmesi, vezir el-Mezdegânî'nin daha rahat hareket etmesine sebep olmuştur. Bunun neticesinde de Batınîler Dimaşk'da daha fazla güç kazanmaya başlamışlardır. Fakat bu durum uzun sürmemiş, patlama noktasına, yine Böri zamanında erişmiştir.

F. İÇ OLAYLAR

a. Tog-Tegin'in Hastalanması Ve Emir Sökmen'in Dimaşk'a Davet Edilmesi

Dimaşk Meliki Dukak'ın Atabegi olarak vazife gördüğü sıralarda Tog-Tegin'e arız olan bir hastalık bazı zamanlar onun sıhhi durumunu oldukça ağırlaştırıyordu. Melik Dukak'ın ölümünden sonra melikliğe getirilen Tutuş ve Ertaş zamanında da zaman zaman bu hastalık etkisini sürdürdü.

---

182. B. Lewis, 106.

Melik Ertaş'ın Atabeg'den çekinerek Dimaşk'dan Emir Ay-Tegin ile birlikte kaçması ve bebek yaştaki Tutuş b. Dukak'ın aniden ölmesi Atabeg Tog-Tegin'e tek başına bir hakimiyet devri açmıştı. Fakat hastalığı bu hakimiyet devrinin ilk zamanlarını kendisine zehir etmiş, sancılar içinde kıvrandırmıştı. İşte bu hastalığın çok şiddetli seyrettiği bir sırada, Atabeg hayatından ümidini kesmiş ailesini ve ülkesini birden sahipsiz bırakmamak için Emir Sökmen'e[183] bir mektup yazarak, ağır hasta olduğunu, ölümünden sonra Dimaşk'a onun hakim olmasını istemiştir.

Emir Sökmen ise bu sıralarda Haçlı taarruzlarına maruz kalan Trablus Emiri Fahrü'd-Devle b. 'Ammâr'ın yardımına gitmek üzere hazırlanmaktaydı. Dimaşk'dan gelen bu davet Emir Sökmen'e daha cazip gelmiş, Trablus'a yardıma gitmekten vazgeçerek Dimaşk'a doğru yola çıkmıştır.

Tog-Tegin'in yakın adamları ve hükümet idarecileri, Atabeg'in Dimaşk'ı Emir Sökmen'e vasiyet ettiğini ve bu emirin de şehri teslim almak üzere yola çıktığını öğrenince büyük endişe duymuşlar ve Tog-Tegin'e «vaktiyle Atsız'ın yardıma çağırdığı Sultan Tutuş tarafından öldürüldüğünü» hatırlatarak şehri teslim etmemenin daha doğru olacağını tavsiye etmişlerdir. Dimaşk şehri böylesine tedirgin ve heyecan içinde iken Emir Sökmen, el-Karyeteyn'e[184] gelmiş ve konaklamıştı. Emir Sökmen burada ağır bir şekilde difteriye yakalandı. Adamları ona, Hısn Keyfa'ya dönmeyi tavsiye etmişlerse de, Sökmen onları dinlememiş yoluna devam etmek istemiştir. Fakat hastalığı artmış ve Safer 498/Ekim 1104 de el-Karyeteyn civarında ölmüştür[185].

Emir Sökmen'i davet etmesinden adamlarının ikazları sonucu pişmanlık duyan Atabeg, bu ölüm hadisesiyle içinde bulunduğu müşkül durumdan kolayca kurtulmuştur.

---

183. Emir Sökmen hakkında bilgi için bkz. A. Sevim, «Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri, **Belleten**, XXVI, sayı 103, 501-520; Ayn. mü., «Sökmen», **İA**, XI, 763-766.
184. Dimaşk'ın kuzeydoğusunda, Tedmur yolu üzerindedir (Dussaud, 282).
185. İbnü'l-Kalânisi, 143-147(Gibb, 65); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 389-392; A. Sevim, «Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri», **Belleten**, XXVI, sayı 103, 520-521; ayn. mü., «Sökmen», **İA**, XI, 765; M.K. Özergin, 57-58 (tez).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

b. Meyyafârikîn Bölgesinin I. Kılıç Arslan'a Bağlanması

Meyyafarıkîn bölgesi, Melik Dukak'ın zamanında Dimaşk melikğine tabi idi. Dukak 1098 yılında bu bölgeye gitmiş, buranın valiliğini emir İl-Taş'dan alarak veziri Ziyae'd-Din Muhammed'e vermişti[186]. Muhammed, Dukak'ın ölümünden sonra Türkiye Selçuklu Sultanlarından I. Kılıç Arslan'ı Meyyafârikîn'e davet etti. Anlaşıldığına göre, Ziyae'd-Din Muhammed, Dimaşk'da hakimiyetini sağlamlaştırmaya çalışan Atabeg Tog-Tegin'e bağlı olmaktansa son zamanlarda, bilhassa, Berkyaruk ile Tapar arasındaki saltanat mücadelesinden istifade edip, güney doğu Anadolu'ya sefer hazırlıkları içinde bulunan I. Kılıç Arslan'a tabi olmayı daha uygun görmüştür. I. Kılıç Arslan, Muhammed'in bu daveti üzerine Meyyafârikîn'e gelmiş ve bölgeyi Muhammed'den teslim almıştır (17 Cemaziyülevvel 498/4 Şubat 1105). Sultan bu hizmetine karşılık Ziyae'd-Din Muhammed'i kendi vezirliğine getirdi. Elbistan'ı ona ıkta etti. Bazı doğu Anadolu emirleri de I. Kılıç Arslan'a tabiyeti kabul ettiler. Meyyafârikîn valiliğine Sultan'ın Atabegi Humâr-Taş getirildi[187].

c. Gümüş-Tegin Olayı Ve Böri'nin Ba'albek Valiliğine Getirilmesi

Gümüş-Tegin et-Tacî, Sultan Tutuş'un azatlı kölelerinden olup, Melik Dukak zamanında Ba'albek valisi idi. Kendisi Melik Dukak'ın emri ile kardeşi Ertaş'ı Ba'albek kalesinde göz altında bulundurmaktaydı. Dukak'ın ölümünden sonra, yerine oğlu Tutuş, melik ilân edilmişse de bütün hükümet işleri Atabeg Tog-Tegin'in eline geçmişti. Tog-Tegin, Ba'albek'de bulunan Ertaş'ın bir darbe hareketine girişebileceğinden endişe duyarak onu Dimaşk'a getirtmiş ve melik ilân etmişti. Böylece göz önünde tuttuğu Ertaş'dan gelecek bir tehlikeyi önlemiş oluyordu. Melik Ertaş'ın Dimaşk'dan kaçması ve kuvvet toplamaya çalışması gibi faaliyetlere Ba'albek valisi Gümüş-Tegin'in de adı karışmıştı. Yakalandığı hastalıktan kurtulan Atabeg Tog-Tegin, ülkesinde kendisine muarız olacakları bertaraf etmek üzere 1 Şaban 498/18 isan 1105 de Dimaşk'dan hareketle Ba'albek'e geldi ve şehri kuşattı. Emir Gümüş-Tegin herhangi bir direnişe geçmeden, Tog-Tegin'e baş vurarak, onun hizmetinde ona bağlı olduğunu söyleyerek, aleyhinde söylenenleri yalanladı. Atabeg belki de meseleyi fazla bü-

186. Bkz. s. 18.
187. O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye, 108.**

yütmek istemeyişinden Gümüş-Tegin'i affederek yine, Ba'albek valiliğinde bıraktı ve Haçlılar elinde bulunan Rafeniyye üzerine gitti[188].

Tog-Tegin'in ordusu ile gelip Ba'albek'i kuşatması karşısında itaatini arzeden Emir Gümüş-Tegin, pek hoşlanmadığı anlaşılan Atabeg aleyhine çalışmalarına bir müddet sonra yeniden başladı. Tek başına Dimaşk Atabegi ile başa çıkamayacağını bildiğinden bir yandan Haçlılarla dostluk kurmaya çalışıyor bir yandan da kardeşi Bay-Tegin et-Tacî'yi Selçuklu Sultanına göndermeye hazırlanarak onu Atabeg Tog-Tegin, aleyhine kışkırtmaya çalışıyordu. Atabeg Tog-Tegin ise tam bu sıralarda yanında Trablus Emiri İbn 'Ammâr ile beraber Sultanı ziyaret için Bağdad'a gidiyordu. Emir Gümüş-Tegin'in bu faaliyetlerini haber alan Tog-Tegin, Bağdad'dan da gelen haberler üzerine Sultanı ziyaretten vazgeçti ve ilk iş olarak Ba'albek'den Sultana gitmek için yola çıkan Bay-Tegin'in peşine asker gönderdi. Geçme ihtimali olan yollar ve geçitlerin tutulmasını ve Bay-Tegin'in yakalanarak yanına getirilmesini emretti. Bu sıralarda Vâdi'l-Miyak'da olan Tog-Tegin bir taraftan da Dimaşk'a haber gönderip oğlu Böri'nin Ba'albek'i kuşatmasını isterken kendisi de Ba'albek'e doğru yola koyuldu. Böri, babasından aldığı emir üzerine hiç vakit kaybetmeden Ba'albek'e geldi ve kaleyi kuşattı. Emir Gümüş-Tegin'e bir mektup yollayan Böri, onu baş eğmeye ve kaleyi teslim etmeye davet etti, fakat hiçbir cevap alamadı. Emir Bay-Tegin'in peşine gönderilen birlikler bu kişiyi yakalayamadılar. Onun Sultana, aleyhinde bulunacağını bildiğinden bu işe iyice sinirlenen Atabeg nihayet Ba'albek önüne geldi. Kale her taraftan kuşatıldı. Etrafa mancınıklar kuruldu. Ba'albek halkından ve ücretli askerlerinden bir kısmı Atabeg Tog-Tegin tarafına geçtiler. Yanındaki bir kısım kuvvetlerle Ba'albek'i savunan Gümüş-Tegin, 35 gündür süren bu kuşatmaya daha fazla dayanamıyacağını anlamış bazı şartlarla şehri teslim etmeyi kabul etmiştir. Gümüş-Tegin'in isteği, kendi emniyetinin sağlanmasını ve Ba'albek'e karşılık başka bir kalenin kendisine ıkta edilmesini müzakere edeceği güvenilir bir komutanın kendi yanına gönderilmesi idi. Tog-Tegin, emirlerinden Bal-Taş'ı gönderdi ve yapılan müzakereler sonunda Ba'albek Atabege teslim edildi (22 Ramazan 503/14 Nisan 1110). Gümüş-Tegin'e Serhad kalesi karşılık olarak verildi. Ba'albek kalesini oğlu Böri'ye ıkta eden Tog-Tegin, şehre yeni idareciler tayin etti ve kaledeki asker gü-

188. İbnü'l-Kalânisî, 148 (Gibb, 68-69).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

cünü artırdı. Atabeg şehir halkının ödediği toprak vergisinin bir kısmını kaldırıp, Dimaşk'a döndü[189].

ç. Emir Sabar'ın Atabeglik Hizmetine Girmesi

Sabar, ünlü bir Türkmen emiri olup, Sultan Berkyaruk'un komutanlarından Emir Ayaz'ın maiyetinde vazife görmüştü. Emir Ayaz'ın 13 Cemaziyülâhir 498/2 Mart 1105 de öldürülmesiyle, Haleb'e gelen Sabar, burada melik Rıdvan'ın hizmetine girdi. Fakat Rıdvan ile beraber Antakya Princepsi Tankred'e karşı giriştikleri bir savaşı kaybettikten sonra (3 Şaban 498/20 Nisan 1105), melik Rıdvan'ın yanından ayrılarak, Tog-Tegin'in yanına geldi. Atabeg Tog-Tegin bu Türkmen emirini gayet iyi karşıladı, ikramlarda bulunarak kendisine Vâdî Mûcâ, Mo'ab, eş-Şerât, el-Cibâl ve el-Baalka' bölgelerini ikta etti.

El-Isphahbad Sabar Atabeg hizmetinde Haçlılara karşı çarpışmış fakat çoğu kere bu Türkmen emirinin şansı yaver gitmemiştir. Giriştiği muharebelerin bir çoğunda mağlup olmuştu. Her şeye rağmen Atabeg tarafından iyi tutulmaya çalışılan[190] bu emir, 501/1107 de Atabegliğin hizmetinden çıkarak Irak'a gitti[191].

d. El-İsfahanî'nin Vezirliği

Ebu Necm Hibbadu'l-Lâh b. Muhammed b. Bedî' el-Isfahanî, Tutuş'un müstevfisi olarak vazife görmüş ve onun ölümünden sonra oğlu Melik Rıdvan'ın Haleb'de vezirliğini yapmıştı. 502/1108 yılında ise Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ı Bağdad'da ziyaret eden Dimaşk heyetinde, Emir Böri'nin yanında vazife almıştı. Bu Bağdad ziyaretinin sonunda onun devlet işlerinden anladığını gören Atabeg Tog-Tegin, el-Isfahanî'yi vezir tayin etti. Fakat hakkında çıkarılan dedikodular sonunda Tog-Tegin, el-İsfahanî'nin vezirliğine kısa bir süre sonra son verdi. El-İsfahanî bir süre hapsedildikten sonra öldürüldü ve bütün mallarına el kondu[192].

---

189. El-'Aizmî, 290; İbnü'l-Kalânisî, 166-167 (Gibb, 96-98).
190. İbnü'l-Kalânisî, 158-159 (Gibb, 81-82).
191. İbnü'l-Kalânisî, 148 (Gibb, 69-70); İbnü'l-Esîr, (**el-Kâmil**, X) bu emirin adını Sabave olarak vermektedir: İbnü'l-'Adım, **Zubda**, II, 150-151; M.K. Özergin, 60 (tez).
192. İbnü'l-Kalânisî, 163.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

e. Safvatü'l-Mülk Hatun'un Ölümü

Tacü'd-Devle Tutuş'un zevcesi olan Safvatü'l-Mulk Hatun, Melik Dukak'ın öz annesi idi. Tutuş'un ölümünden ve Dukak'ın Dimaşk'da melikliğini ilân etmesinden sonra Atabeg Tog-Tegin ile evlendi. Bu hatun Oğlu Dukak'ın ölümünden hemen önce onunla konuşarak yerine küçük yaştaki Tutuş'u aday göstermesini ve Tog-Tegin'i devlet işleriyle vazifelendirilmesini sağlamıştı. Tutuş'un kısa süren melikliğinden sonra, Ba'albek'den getirilen ve melik ilân edilen Ertaş'ın zamanında ise saray içinde bazı dedikodulara sebep olmuştu. Melik Ertaş'ın annesi kendisinden şüphelenmeye başlamış ve 13 yaşlarındaki oğluna bu kadından uzak durmasını tavsiye etmişti. Nihayet Ertaş'ın annesi ve bazı yakın adamları Tog-Tegin'e ve Safvatü'l-Mülk Hatun'a karşı cephe aldılar. Melik Ertaş, Dimaşk'dan kuvvetler toplamak üzere çekilip gitti.

Dimaşk iç kalesindeki sarayda çok işe adı karışan bu Hatun 30 Cemaziyülevvel 513/7 Eylül 1119 Pazar günü bir hastalık sonucu öldü. Dimaşk'da el-Meydan el-Ahtar'da inşa edilen türbeye gömüldü[194].

f. Tedmur'un İtaat Altına Alınması

Tedmur, Dimaşk Atabegliğine bağlı olarak Tog-Tegin'in bir yeğeninin idaresi altında idi. Fakat şehirde çıkan bir ayaklanma sonucu Atabeg'in yeğeni öldürülmüş ve isyancılar şehir idaresini ele geçirmişlerdi. Atabeg Tog-Tegin Haçlılarla yaptığı Mercü's-Suffar savaşından döndükten kısa bir süre sonra ülkesi içindeki isyancıların cezalanması işine girişti ve ordusu ile Tedmur'a geldi. İsyancılar şehir kapılarını kapıyarak Dimaşk ordusunu Tedmur'a sokmak istemediler, fakat şehir kısa bir kuşatmadan sonra teslim alındı (12 Rebiyülâhir 520/7 Mayıs 1126). Tedmur'a Emir Böri'nin oğlu Şihabe'd-Din Mahmud naib olarak tayin edildi. Şehir idarecilerini de güvendiği adamlarla değiştiren Atabeg Tog-Tegin Dimaşk'a döndü[195].

g. Tog-Tegin'in Ölümü

Zahire'd-Din Tog-Tegin 520/1126 yazında Emir Ak-Songur el-Porsukî ile beraber Haçlılara karşı çıktığı sefer sonunda hastalanmıştı.

---

194. İbnü'l-Kalânisî, 201.
195. İbnü'l- Kalânisî, 214-215 (Gibb, 178).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Onun bu rahatsızlığı bir buçuk yıl devam etti. Bu süre zarfında Tog-Tegin kendisini yoracak icraata girmemiş ve Dimaşk'da dinlenmeye çalışmıştı. Fakat durumu gittikçe ağırlaşıyordu. Son günlerinin yaklaştığını anlayan Atabeg, oğlu Böri'yi, emirlerini, saray yetkililerini ve güvendiği bilgin kişileri huzurunda topladı. Onlara hayatının sonuna geldiğini söyledikten sonra, devamla, «hükümetin idarî işlerinde almış olduğu hükümler, ileride benim ölümünden sonra da geçerli olacaktır. En büyük oğlum Tacü'l-Mülûk benden sonra yerime geçecektir. Göstereceği idarenin doğru olacağına itimadım tamdır. Askerin ve emirlerin gönlünü hoş tutacak, ilim adamlarına ve halka davranışta benim yolumu seçecektir. Eğer benim bu emirlerimi kabul eder ve bütün herkeze aynı adaleti tatbik ederse ve onlara iyi bir idare şekli verir ve onları korku ve endişeden uzak tutarsa kendisinden bekleneni vermiş olur...», demiş ve hazır bulunanların önünde Böri'den bu emirlerinden dışarı çıkmayacağına dair söz almıştır.

Bu vasiyetten sonra sadece iki hafta yaşayan Atabeg Zahire'd-Din Tog-Tegin 8 Safer 522/11 Şubat 1128 Cumartesi günü ölmüştür[196].

196 İbnü'l-Kalânisî, 218-219 (Gibb, 183-184).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. TÂCÜ'L-MÜLÛK BÖRİ DEVRİ

(522-526/1128-1132)

A. BÖRİ'NİN İLK ZAMANLARI

Atabeg Tog-Tegin, oğlu Böri'ye gençliğinden itibaren atabegliğin çeşitli merkezlerinde değişik vazifeler vererek onun idarî ve askerî işlerde tecrübe kazanmasına çalışmıştı. Böri ilk olarak 494/1101 yılında Cebele'nin Dimaşk Melikliğine bağlanmasıyla Melik Dukak tarafından buranın muhafızlığına tayin edildi. Fakat Cebele halkının bazı şikâyetleri, buranın eski sahibi ve Trablus hakimi İbn 'Ammâr'ın buraya asker yollamasına sebep oldu. Böri, İbn 'Ammâr'ın gönderdiği kuvvetlere yenildi ve esir düştü. Buna rağmen Trablus'a getirilen Böri'ye, İbn 'Ammâr çok iyi davrandığı gibi onu Dimaşk'a yolladı. Ayrıca, Cebele'nin Haçlılar eline düşme tehlikesine karşı buraya müdahele etmek zorunda kaldığını bir mektupla Tog-Tegin'e bildiren İbn 'Ammâr, bu davranışıyla Atabeg'den özür de diliyordu. Dimaşk'da bilhassa babası Tog-Tegin'in sefere çıktığı sıralarda şehrin naiblik vazifesi Böri'ye verilmekteydi. 501/1108 yılında ise Dimaşk Atabegliğini temsilen elçi olarak Bağdad'a gitti ve Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın huzuruna çıktı. Bu ziyaret esnasında, ona sefaret işlerinde tecrübeli bir kişi olan Atabeglik veziri Ebu Necm Hibbat Allâh b. Muhammed b. Bedî yol gösterdi. 503/1110 yılında Atabeg Tog-Tegin, Emir Gümüş-Tegin'in itaatsız davranışları sonunda idaresini onun elinden aldığı Ba'albek'i oğlu Böri'ye ıkta etti. Ba'albek gibi ehemmiyetli bir şehrin idarî, askerî ve malî işlerini yürüten Böri, Haçlılara karşı da bir-iki sefere çıkmıştır. El-Habîs (Celdeli) kalesi içindeki bazı kişilerle anlaşarak burayı ele geçiren küçük bir gurup Haçlıya yenilmesi ve Cebele'nin idaresinde gösterdiği muvaffakiyetsizlik, onun tecrübe sahibi olmasında belki de faydalı olmuştu. Çünkü Tog-Tegin'in ölümüyle, Atabegliği dört sene kadar iyi bir şekilde idare eden Böri, babasının Sultan Tapar'dan aldığı bir men-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şur ile kendi soyunda sağladığı hakimiyette, tek varis idi. Kendisinden sonra «Böriler» de denen Dimaşk Atabegliği, onun zamanında (1123-1132) bilhassa Batınîlerin tenkili ile siyasî ve ictimaî huzura kavuştu.

Börî zamanında Dimaşk'ı tehdit ve meşgul eden üç ana mesele göze çarpmaktadır. Bunlar; Kuzeyde Musul'a atabeg olarak tayin edilen 'İmâde-d-Dîn Zengi'nin Suriye'de İslâm Birliğini kendi hakimiyeti altında toplamaya çalışması, Merkezi Alamut'ta olmasına rağmen bütün Suriye'de olduğu gibi merkez Dimaşk'da dahi faaliyetlerini sürdüren Batınîler ve sonuncu olarak da, Atabegliği hemen-hemen her taraftan çevirmiş olan Haçlılardı.

B. BÖRİ - ATABEG ZENGİ MÜNASEBETLERİ

a. Musul Atabegliği

Dimaşk Atabegliğinin kuzeyde komşusu bulunan Musul Atabegliği, 'İmâde'd-Dîn Zengi b. Ak-Songur tarafından 521/1127 de Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un (511-525/1118-1131) Zengi'yi Musul'a atabeg olarak tayin etmesiyle kurulmuştu. Sultan Melikşah (465-485/1072-1092) tarafından Haleb'e vali olarak bırakılan (479/1086) Zengi'nin babası Ak-Songur, Tutuş tarafından 487/1094 de öldürülünce Zengi, Musul emirleri tarafından büyütülmüş ve eğitilmişti. Askerlik sahasında gösterdiği kabiliyet neticesinde ilk önce Vasıt'ın (517/1124) takiben de Sultan Mahmud'un emriyle Basra'nın (518/1125) iktasını elde etti. Daha sonra Irak Selçuklu Sultanlığının, halifelik üzerindeki otoritesini temin için Sultan Mahmud'un Bağdad'ı kuşatması sırasında gösterdiği askerî maharet onun Rebiyülevvel 520/Nisan 1126 da Bağdad şahneliğine tayin edilmesini sağladı. Musul Emiri Ak-Songur Porsuki'nin Batınîler tarafından öldürülmesi ve yerine geçen oğlu 'İzze'd-Dîn Mes'ûd'un çok kısa bir zaman sonra aniden ölmesi, Zengi'ye Musul Atabeği olma imkânını verdi.

İbnü'l-Esîr, Ebû Şâme, İbnü'l-'Adîm gibi İslâm tarihçileri, Zengi'nin Suriye'deki bütün Müslüman şehirleri kendi hakimiyeti altında birleştirmek niyetinde olduğunu söylemektedirler.

Eserlerini Zengi'nin ölümünden kısa bir süre sonra yazmış olan bu tarihçiler Zengi'nin Suriye'de İslâm Birliğini kurma faaliyetini an-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

latırken onun Urfa Kontu I. Joscelin ile yapmış olduğu antlaşmayı da zikrederler[197].

Dimaşk Atabegliğinin kuzeyde böyle bir komşuya sahip olması, onları Haçlı tehlikesinden daha fazla bir endişeye haklı olarak sevketti. Zaten Suriye'de vazife alan her kuvvetli Türk komutanının gayesi bölgede «İslâm Birliği»ni sağlamak için uğraşmak olmuştu. Haçlılara karşı durabilmek için bu birlik zaruri idi. Tog-Tegin de aynı gayeyi gütmemiş miydi? Fakat o âna kadar bu birliği kimse gerçekleştirememişti.

Zengi'nin fetih için göz diktiği en başta gelen şehir Dimaşk idi. Tog-Tegin'in ölümü Musul Atabegine gereken fırsatın doğmuş olduğu kanaatını verdi ve onu Dimaşk üzerine hemen harekete geçirmeye teşvik etti. Fakat bu hareket, Büyük Sultan Sancar'ın emriyle Irak Sultanı Mahmud'un, Zengi'nin yerine, Hille Emiri Dübeys b. Sadaka'yı tayin etmek istemesi ve Zengi'nin Sultan Mahmud huzuruna gidip bu tayini durdurması üzerine, biraz da olsa gecikti.

b. Atabeg Zengi'nin Hamâ'yı Zaptı

Musul'da ve Haleb'de hakimiyetini kuvvetlendiren Zengi, Tâcü'l-Mülûk Böri'ye haber yollayarak ondan Haçlılara karşı açılan cihada yardım etmesini istedi. Bu şekil yardım istemeler elbette yeni değildi. Fakat Zengi'nin bundaki maksadı Dimaşk'ı hile ile zayıf düşürmek sonra hücuma geçmekti. Böri, başlangıçta Zengi'nin yardım isteğini endişe ile karşıladı. Fakat ondan kendi ülkesine ve askerine zarar gelmiyeceği üzerine yeminle garanti aldıktan sonra, yardım göndermeye karar verdi. Emirlerinden Şemsü'l-Ümera el-Havâs komutasında 500 atlı ile bir çok emir ve komutanlarını Dimaşk'dan yollayan Böri, aynı zamanda Hamâ'ya henüz yerleşmiş ve şehrin idaresi ile vazifelendirilmiş olan oğlu Bahâ'e'd-Din Sevinç'e de haber yollıyarak birlikleriyle Haleb'e gidip oradaki kuvvetlere katılmasını emretti. Musul Atabegi 'İmâde'd-Din Zengi Haleb'e gelen Sevinç'i iyi bir şekilde karşıladı, misafir etti. Fakat üç gün sonra hem Sevinç'i ve hem de Dimaşk Atabeğliğine bağlı emir ve askerleri tutuklayan

---

197. İbnü'l-Esîr, el-**Kâmil**, X, 643-647; ayn. mü., **el-Atabekiya**, 37; İbnü'l-'Adîm, **Bugya**, VI, 208 a; Ebû Şâme, I, 77; İbn Vâsıl, I, 36; **Ana, Syr. Chl.**; II. kısım; 273; Mateos (Türkçe ter.) 286; J.B. Segal, Edessa, (Oxford 1970) 344; W.B. Stevenson, 124; C. Alptekin, **The Reing of Zangi**, 80, 81.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Zengi onları Haleb iç kalesine hapsetti. Dimaşk'a ait bütün çadırlar, techizat ve eşyalar Musul Atabegliği askerlerince yağmalandı.

Bu şekilde bir hile ile Böri'yi zayıf düşüren Atabeg Zengi vakit kaybetmeden Dimaşk Atabegliği ülkesine girdi ve hiç bir güçlükle karşılaşmadan Hamâ'yı 18 Şevval 524/24 Eylül 1130 da zaptetti[198].

c. Hıms'ın Atabeg Zengi Tarafından Kuşatılması

Hamâ'nın zaptında askeri ile Zengi'ye yardım eden Hıms Emiri Kırhan b. Karaca[199], Böri'ye ihanet etmiş ve onun hizmetinde olmak yerine Zengi'nin hizmetine girmeyi menfaatına uygun görmüştür. Zengi'nin, Böri'ye karşı hazırlamış olduğu hilede Kırhan'ın payı büyüktü. Bütün bu hizmetlerine karşılık Zengi'den yeni zaptedilen Hamâ'nın idaresinin kendisine, verilmesini istemekte bir sakınca görmeyen Kırhân, ayarıca Zengi'ye büyük miktarda para da teklif etti. Zengi, Kırhân'ın bu isteğini kabul etmiş, hatta öğle namazında adını Hamâ emiri olarak ilân ettirmiştir. Fakat aynı günün akşamı Kırhân yakalatıldı ve yerine Zengi'nin hizmetine yeni giren Dimaşk Atabegliği emirlerinden Şemsü'l-Ümera el-Havâs tayin edildi[200]. Kırhân sadece hapsedilmekle bırakılmıyarak Zengi tarafından Hıms şehrini teslim etmeye de zorlandı. Askeri ile süratle Hıms önüne gelen Zengi, buradan Kırhân'a şehir içindeki oğlu ve komutanlarına bir mektup yazmasını emretmiş ve Hıms kapılarını Zengi'ye açmalarını istemişti. Mamafi mektubun baskı altında yazdırılmış olduğu anlaşılınca kapılar açılmamış şehir içinde savunma hazırlıkları başlamıştır. Atabeg Zengi, Hıms'ı kırk gün kadar kuşattı. Şehire gelen her türlü yardım yollarını kesti. Fakat kış mevsiminin yaklaşması, kuşatmanın bir netice elde edemeden kaldırılmasına sebep oldu. Zengi, askeri ve bütün

---

198. İbnü'l-Kalânisî, 227 (Gibb, 200-201); el-'Azimî, 402; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 662; ayn. mü., **el-Atabekiye** 38; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 245; ayn. mü., **Bugya**, VI, 208 b; Ebû Şâme, I, 77; Ebu'l-Fidâ', III, 3; İbn Vâsıl, I, 51-42; İbn Kesîr; XII, 199; İbn Kâdî Şuhbe, 94; S.W. Stevenson, 126.

199. İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 243 ve İbn Vâsıl, I, 71 bu adı «Hâtırhân» olarak kaydederken el-'Azimî (403) ve Kadı 'İmâde'd-Din (121) «Hayır-hân» demektedir.

200. Hamâ halkı el-Havâs'ın valiliğinden memnun kalmamış ve onu atabeğe şikâyet etmişlerdir. Atabeg Zengi Dimaşk kuşatmasından (529/1135) dönerken Hamâ'ya uğramış bu valiyi değiştirmiş (bkz. İbnü'l-Kalânisî, 249, Gibb, 236), yerine Selaha'd-Din Yağı-Basan'ı getirmiştir (C. Alptekin, **ayn. eser**, 89).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

esirleriyle birlikte Zilhicce 524/Kasım 1130 da Haleb'e döndü. Hıms'ın kuşatılması sırasında Böri, Kudüs krallığı ile uğraşmakta olduğundan bu şehire hiç bir yardımda bulunamamıştı. Böri, oğlu Sevinç'i ve adamlarını serbest bırakması için Zengi'ye baş vurdu. Zengi kendisine 50.000 dinar ödenirse esirleri Dimaşk'a yollıyacağını bildirdi. Bu sıralarda Dimaşk Atabegliği hizmetinde bulunmuş, Böri'nin sayılı komutanlarından Seyfü'd-Devle Savâr b. Ay-Tegin[201], Zengi'nin saffına geçmiş ve Dimaşk'lı esirlerin korunmasıyla vazifelendirilmişti. Sevinç ve diğer emirlerin esir olarak tutulması Zengi'yi Böri tarafından yapılabilecek herhangi bir baskına karşı da korumaktaydı[202].

ç. Dübeys B. Sadaka'nın Yakalanması

'İmâde'd-Dîn Zengi'nin Haleb'e dönmesi ve Haçlılarla uğraşması esnasında Böri, Bâtınîlerin bir suikastine uğradı ve ağır bir şekilde yaralandı[203]. Bu rahatsızlığı sürerken Irak'da Halife el-Mustarşid ile Hille Emiri Dübeys b. Sadaka arasındaki anlaşmazlık devam etmekte idi. İşte bu sıralarda Böri'nin azatlı kölesi, Serhâd valisi Fahrü'd-Devle Gümüş-Tegin[204] ölmüş ve dul kalan karısı Dübeys'e haber gönderip ona evlenme teklif etmişti. Dübeys bu teklifi memnuniyetle karşıladı. Irak yerine Suriye'de faaliyette bulunması ve kendisini sıkı bir şekilde takip eden halifeden böylece uzaklaşması, Dübeys'e uygun da düşmekteydi. Ne yazık ki, Dübeys'e doğan şans fazla uzun sürmedi. Onun Suriye'de, Serhad'a uzanan yolları ve su kuyularını bilen bir rehberinin olmayışı onun ve adamlarının yollarını şaşırmasına sebeb oldu. Dübeys'in susuzluktan perişan olan adamları sağa-sola dağıldı, bir kısmı ise hayatlarını kaybettiler. Geri kalanlar ise Dübeys ile birlikte Guta'nın[205] doğusundaki Benu Kılat'da bir bedevî kampına sığındılar. İbnü'l-Kalânisî, Böri'nin, Maktum Köyünden Dübeys'in köy civarında olduğuna dair haber almış olduğunu yazmaktadır[206]. Böri, bu haber üzerine bir süvari müfrezesini Dübeys'i yakalamak üzere Dimaşk'dan yolladı. Bu giden kuvvetler Dübeys'i 6 Şaban 525/6 Tem-

---

201. İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 245.
202. İbnü'l-Kalânisî, 277-229 (Gibb, ter. 200-202); el-'Azimî, 402-403; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 662-663; ayn. mü., **el-Atabekiye**, 38; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 245-246; ayn. mü., **Bugya**, VI, 208 b; Ebû Şâme, I, 77-78; Abu'l-Fidâ', III, 3; İbn Vâsıl, I, 41-42 İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'l-Nihâye** (Kahire 1932), XII, 199; İbn Kadı Şuhbe, **el-Kavâkib ed-Durriye fi es-Sira en-Nuriye**, (Beyrut 1971), 94;
204. İbnü'l-Kalânisî, 231 (Gibb ter. 205).
205. Guta, Dimaşk yakınında münbit bir bölgedir.
206. İbnü'l-Kalânisî, 230 (Gibb, 204).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

muz 1131 pazartesi günü yakalayarak Böri'nin huzuruna getirdiler. Böri, Dübeys'e gayet iyi davrandı fakat yine de Dimaşk iç kalesinde hapsetti. Böri, halife el-Mustarşid billâh'a haber yollayıp, Dübeys'i yakalamış olduğunu ve ne yapması gerektiğini sordu. Halife ise, Dübeys'i Bağdad'dan yollayacağı adamlarına teslim etmesini ve bu zamana kadar iyi tedbir alıp onun kaçmasına imkân vermemesini istemiştir[207].

Musul Atabegi 'İmâde'd-Dîn Zengi Dübeys'in, Böri'nin elinde esir olduğunu ve onu halife el-Mustarşid billâh'a teslim edeceğini öğrenince, Böri'ye haber gönderip, eğer Dübeys'i kendisine teslim ederse, oğlu Sevinç ve emirlerini serbest bırakacağını ayrıca 50.000 dinar[208] da ödeyeceğini teklif etti. Daha önce halifeye söz vermiş olmasına rağmen Zengi'nin reddedilemiyecek kadar cazip tekliflerle gelmesi Böri'nin halifeye verdiği sözden dönmesine sebep olmuştur. Zengi ile arasındaki bu anlaşmada çok dikkatli davranan Böri, onun oğlu Sevinç ile diğer esir emirlerini Kâra'ya[209] göndermesini ve Dimaşk askerine teslim edildikten sonra Dübeys'in Musul askerine teslim edileceğini, bildirdi. İstenilen yerine getirilmiş, 8 Zilhicce 525/2 Ekim 1131 günü esirler karşılıklı olarak değiştirildiler. Büyük bir korku içinde başına gelecekleri düşünen Dübeys'e, Zengi Sultan Sancar'ın emri ile olsa gerek[210] çok iyi davranmış, ona para ve silâh vermiş sonra da serbest bırakmıştır[211].

Bu arada halifelik kâtiplerinden Sedîdü'd-Devle İbn el-Enbârî ile Ebû Bişr el-Cezrî, halife el-Mustarşid billâh'ın elçileri olarak yanlarında bir miktar kuvvetle birlikte Bağdad'dan Dimaşk'a doğru yola

---

207. İbnü'l-Kalânisî, 230-231 (Gibb, 204-205).
208. İbnü'l-'Adîm, Zubda, II, 249 (100.000 dinar demektedir).
209. Dimaşk-Hıms yolu üzerinde, Nabad'ın kuzey kısmında bir kasaba.
210. İbnü'l-Azrak (164 a) Zengi'nin Dübeys'i Sultan Sancar'ın emri ile serbest bırakmış olduğunu yazmaktadır. Bu hususa başka kaynaklarda rastlanmamıştır. M. Altay Köymen (**Büyük Selçuklu İmparatorluğu, II., İkinci İmparatorluk Devri**, 172-173) bu hususa geniş yer vermekte ve «Zengi'nin bu meseleye nüfuz mücadelesi mahiyeti verdiğini, Sultanın bir mümessili olan kendisinin şeklen sultan namına elinde bulundurduğu nüfuzun ne de olsa halifenin nüfuzundan üstün olduğunu ispat etmek istediği görülüyor» demektedir. Ayr. Sultan Sancar'ın Dübeys'i Halifeye karşı bir koz olarak kullandığı da göz önünde tutulması gereken bir husustur.
211. İbnü'l-Kalânisî, 230-231 (Gibb, 205); Sıbt (Jewett) 83; İbn Vâsıl, I, 45; Kadı 'İmâde'd-Dîn, 122; Bar Hebraeus (Budge's trans.), I, 205.

çıkmışlardı. Yolda Böri'nin Dübeys'i Zengi'ye teslim etmiş olduğu haberini almışlarsa da, yollarına devamla Dimaşk'a gelmişlerdir.

Böri, Bağdad'dan gelen heyeti çok iyi karşıladı ve özrünü beyan etti. Heyet üyelerine büyük miktarda hediyeler vererek onları tekrar Bağdad'a uğurladı[212]. Heyet er-Rahba yakınlarında Fırat nehrini geçerken Zengi'nin adamlarının hücumuna uğramış, malları müsadere edilip kendileri bir müddet hapsedilmiştir[213].

C. BÖRİ ZAMANINDA DİMAŞK ATABEGLİĞİ - HAÇLI MÜNASEBETLERİ

a. Suriye'de Siyasî Durum

Böri'nin başa geçtiği ilk yıllarda Suriye'de siyasî durum yeni gelişmeler göstermekteydi. 521/1127 de Zengi'nin Atabeg olup Musul'a ve takiben Haleb'e hakim olmasıyla Dimaşk Atabegliği kuzeyde yeni bir rakiple karşılaşırken bir taraftan da Haçlılar Suriye'de bütün Akdeniz sahilini ve limanları kendi denetimleri altına almışlardı. Böylece haçlılar Akdeniz yoluyla takviye aldıkları gibi ayrıca Müslümanların deniz yoluyla ticaretini de önlemekte idiler. Haleb, Hama, Hıms ve Dimask biraz iç kısımlarda kaldıklarından henüz müslümanların elinde idi. Dimaşk'dan Rahba ve Rakka'ya uzanan iki yolun dışında bütün ticaret yolları kesilmişti. Bu iki yolun güvenliği de Bedevîlerce sık-sık ortadan kaldırılmaktaydı. Hıms, Musul atabegliğinin olduğu gibi Antakya Princepsliğinin de hücumları altında bulunmaktaydı. Arada Musul Atabegliğinin bulunması Urfa kontluğunun Atabegliğe direk tesirini önlemesine rağmen, Urfa'dan Rakka ve hatta Habur'da Ra'sü'l-'Ayn'e gönderilen birlikler, Dimaşk'ın ticaret hayatını büyük ölçüde etkilemekteydi. Atabegliği güneyde çepe-çevre sarmış olan Kudüs Krallığının gözü ise merkez Dimaşk üzerine dikilmişti. Aynı

---

212. İbnü'l-Kalânisî, 230 (Gibb, 206); el-Bundarî, 156, (Türkçe ter. 147); İbnü'l-Azrak, 163 b; Sıbt (Jewett) 83; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** X, 669; ayn. mü., **el-Atabekiye,** 42-43; İbn Kadı Şuhbe, 122; Ebû Şâme, I, 79; İbn Vâsıl, I, 45; Zahire'd-Dîn **Selçuknâme,** (Tahran 1934), 54; İbn Tanrıbirdi, **en-Nucûm ez-Zâhira fi Mulûk Mısr ve'l-Kâhire,** (nşr. W. Poper, Los Angles 1957), III. kısım 2, 10.

213. 'İmâde'd-Dîn Zengi'nin bir koruyucusu olarak görünen İbnü'l-Esîr, **(El-Kâmil,** X, 668-669) Zengi'nin bu davranışını İbnü'l-Enbarî'nin Dimaşk'da Zengi aleyhine konuşmuş olmasına bağlamaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ihtiras kuzeyde, Suriye'de İslâm Birliğini kendi hakimiyeti altında sağlamak arzusunda olan 'İmade'd-Din Zengi'de de olunca, merkez Dimaşk iki ateş arasında kaldı. Müslümanların gönlü Kudüs'ün fethi hayalinde, Kudüs'deki Haçlıların dikkati ise Dimaşk'ın zaptında idi. Şubat 1128 de Tog-Tegin'in ölümü ve yerine oğlu Böri'nin geçişi Haçlılara bir harekât imkânı hazırladı. Fakat Dimaşk'dan önce ilk hedefler civar yerler oldu. 1128 yılının Nisan ayında Baudouin, Askalon civarındaki Müslümanlara ait bölgeyi harap etti, yine aynı yıl Sayda civarında bir kale Patrik tarafından kuşatıldı.

b. Haçlıların Dimaşk'ı Zapt Teşebbüsü

Dimaşk'ın Batınîlerden temizlenmesi neticesinde Banyas'ın bir Batınî olan İsmâ'îl tarafından Haçlılara teslim edilmesi[214] Haçlılar üzerinde Dimaşk'ın zaptı fikrini kuvvetlendirmişti. Kral Baudouin'in yapmış olduğu savaş hazırlıklarının derecesi - Latin kaynaklarında da belirtilmediği üzere - bilinmemekle beraber Tog-Tegin'in ölümü ile bir an önce Dimaşk üzerine yürümede sabırsız olduğu da düşünülebilinir. Haçlı hakimiyeti altındaki her bölgeye haber gönderen Kral, Trablus'dan Pons'un, Antakya'dan Bohemund'un ve Urfa'dan I. Joscelin'in yardımlarını sağlamıştır. Latin tarihçilerinden Villermus Tyrensis, Haçlı liderlerinin aralarında toplantı yaptıklarını ve sonunda Dimaşk üzerine yürümeye karar verdiklerini yazmaktadır[215]. Haçlı liderleri Dimaşk önünde kazanılacak bir muharebe ile veya kuşatma yoluyla bu şehri zapt edebileceklerini planlamışlar ve bu planlarını gerçekleştirmek üzere Banyas'dan Dimaşk'a doğru harekete geçmişlerdir. Cisrü'l-Haşab'da[216] ve Midan'da kamp kuran Haçlılar (Zilkade 523/Ekim-Kasım 1125), buradan ihtiyaçları olan gerekli erzağı temin için gruplar halinde çevreye dağıldılar[217]. Villermus Tyrensis, erzak için ordugâhdan ayrılan bin kişilik bir şövalye gurubunun başında Taberiyye Lordu Guillaume de Bures'in bulunduğunu yazmaktadır[218].

---

214. Bkz. s. 97.
215. Villermus Tyrensis, II, 40 (ayrıca bu tarihçi yanılarak Böri yerine Tog-Tegin'i göstermektedir).
216. Dimaşk'ın 10 km. kadar güney-batısında, Darayya yakınlarındadır (Gibb, 196; ayrıca bkz. N. Elisseeff, II, 34, not 3).
217. İbnü'l-Kalânisî, (255 Gibb, 195) Haçlı ordusunun atlı ve yaya olmak üzere 60.000 kişi olduğundan, İbnü'l-Esîr, (el-Kâmil, X, 657) ise 1.000 atlı ve çok miktarda yaya olduğundan bahsetmektedir.
218. Villermus Tyrensis, II, 41.

Tâcü'l-Mülûk Böri, Haçlıların Banyas'dan Dimaşk'a doğru hareket ettikleri haberini alınca, vakit kaybetmeden hazırlıklara girişmiş, büyük miktarda silah, teçhizat ve yiyecek toplamaya başlamıştır. Ayrıca elçiler vasıtasıyla gönderdiği mektuplarla Türkmen emirlerinden asleri yardım istemiştir[219]. Her taraftan gelen yardım kuvvetleri Dimaşk civarında kamplarda toplandılar. Dimaşk askeri, şehir dışındaki yardımcı Türk kuvvetleriyle birleşti. Bu kuvvetler arasında sadece, Murra b. Rabî'a adlı bir Arap emiri de adamlarıyla bulunmaktaydı.

İbnü'l-Kalânisî, bu kuvvetlerin guruplara ayrılarak Haçlılar üzerine gittiğini, onları hücuma teşvik ettiklerini, buna rağmen Haçlılardan hiçbir karşı hareket görmeyince bunun sebebini araştırdıklarını ve neticede Haçlı kuvvetlerinin büyük bir kısmının uzun bir kuşatmaya girişebilmeleri için yiyecek tedarik etmeye, Havran'a gittiklerinin öğrenildiğini ve Tâcü'l-Mülûk Böri'nin Dimaşk içinde beklenmedik bir tehlikeye karşı bıraktığı Türk asıllı askerlerini dahi vakit kaybetmeden Haçlılar üzerine yolladığını yazmakta, ayrıca Hamâ askerini de Emir Seyfü'd-Devle Savar komutasında, bu ana birliğe kattığını ilâve etmektedir[220].

Büyük bir çoğunluğu Türk olan bu islâm askerî birliği Havran'dan dönmekte olan Gullaume de Bures komutasındaki bir Haçlı kuvvetini kıstırmış ve ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Ağır zayiat veren Haçlılardan bir kısmı kaçarak ancak canlarını kurtarabildiler. Bunlar arasında bir gurup şövalye ve Guillaume da bulunmaktaydı.

Bu galibiyet Dimaşk'da büyük bir sevinç yarattı ve çok miktarda savaş ağırlığı da ele geçti. Villermus Tyrensis, Haçlı kuvvetlerinin bir kolunun yenildiğini, geri kalan kuvvetlerin kış mevsiminin gelmesi dolayısıyla Dimaşk'ı kuşatmadan vazgeçtiklerini yazmaktadır[221].

Tâcü'l-Mülûk Böri, Haçlıların kendi merkezi Dimaşk'ı kuşatmalarını ve belki de zaptetmelerini başarı ile önlemiştir. Fakat Haçlılara, Batınî reislerinden İsmâ'îl'in teslim ettiği Banyas'ı geri alamamıştır.

---

219. İbnü'l-Esîr, **ayn. yer,** gelen yardımın 8.000 atlı olduğunu söylüyor.
220. İbnü'l-Kalânisî, 225, 226, (Gibb, 196-197).
221. İbnü'l-Kalânisî, 226 (Gibb, 196-200); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** X, 657-658; Villermus Tyrensis, II, 40 42; W.B. Stevenson, 128; N. Elisseeff, **Nûr ad-Din,** (Şam 1967), II, 341.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ç. BÖRİ ZAMANINDA BATINÎ FAALİYETLERİ VE İÇ OLAYLAR

a. Dimaşk'da Batınî Tenkili

1128 yılında babasının ölümüyle onun yerine geçen Böri, başlangıçta babasının veziri el-Mezdegânî'yi vezarette bıraktığı gibi ayrıca ona ihsanlarda da bulunmuştu[222]. Fakat bu kişinin Batınîlerle iş birliği halinde olması ve Dimaşk'daki Batınî faaliyetlerinin artması, üstelik bunların Haçlılar ile gizli görüşmelerde bulunmaları, Böri'nin harekete geçmesini gerekli kılmıştı. Haçlı-Batınî anlaşmasına göre: Dimaşk içindeki Batınîler, şehri zapta gelecek Haçlılara kapıları açacaklar, bu hizmetlerine karşılık da, Haçlılar onlara Sûr (Tyre) şehrini verecekleydi[223]. Sûr, bir liman şehri olması dolayısıyla Batınîlerce büyük bir değere sahipti. Dimaşk içindeki Batınîlerle Haçlılar arasındaki anlaşma tamamlanmış ve 30 Ramazan 523/13 Eylül 1129 Cuma günü harekete geçilmesi kararlaştırılmıştı. Dimaşk şahnesi Yûsuf b. Fîrûz ve şehir Re'isi Mufarric İbn el-Hasan İbn es-Sufî'nin destek olmasıyla Böri, büyük bir güç kazanmış ve Batınîlerin Haçlılarla yaptığı işbirliği ortaya çıkarılmıştı. Böyle bir durum karşısında hiç vakit kaybetmiyen Böri, 17 Ramazan 523/4 Eylül 1129 Çarşamba günü iç kalede yaptığı toplantıda huzura çıkan vezir el-Mezdegânî'yi, emirlerinin ve ileri gelen saray erkânının gözleri önünde öldürttü. Gövdesinden ayrılan vezirin başı iç kaledeki Demir Kapı'ya «Bâbü'l-Hadîd» asıldı. Vezirin öldürüldüğü haberi Dimaşk sokaklarına bir anda yayıldı. Şehirde korkunç bir Batınî katliamı başladı. Halk her gördüğü yerde, ellerine geçirdikleri her türlü silâh ve araçla Batınîleri öldürdü. Ele sağ geçenler arasında vezir el-Mezdegânî'nin adamlarından Sazî adında biri de bulunmaktaydı. Bu kişi, vezirden sonra en çok nefreti üzerinde toplamıştı. Şazî başta olmak üzere yakalanan bütün Batınîler Dimaşk surlarında çarmıha gerildiler. El-Mezdegânî'nin cesedi öldürülmesinden bir kaç gün sonra yakıldı. Şehirdeki bu Batınî tenkili o günün akşamına kadar devam etti. Ertesi gün başta kargâhları olmak üzere Dimaşk sokakları bunlardan temizlendi. Bazı kaynaklar öldürülen Batınîlerin sayısının 6.000 ile 20.000 arasında ver-

222. İbnü'l-Kalânisi (220-221 - Gibb, 186-187) Ebû Tahir b. Sa'd el-Mezdegânî'yi vezirlikte bıraktığı gibi kendisine vekil olarak tayin eden Böri, en büyük cömertliği ona göstermiş ve kendi yıllık irâdının ondabirini vezirinin gelirine ilâve ettirmiştir, demektedir.

223. W.B. Stevenson, 127; M. Sobernhem, «Böri», İA, II, 740.

mektedirler. Batınîlere karşı cesaretle mücadele eden Re'is Mufarric İbn el-Hasan İbn es-Sufî'ye «Muhyie'd-Din» unvanı verildi ve el-Mezdegânî'nin yerine vezir tayin edildi[224].

b. Banyas'ın İsmâ'îl Tarafından Haçlılara Terki

Dimaşk'da cereyan eden Batınî tenkilinin haberi Banyas'a ulaşınca, İsmâ'îl kendi durumunu tehlikede görmeye başladı ve sıranın Banyas'a da gelme ihtimalini düşünerek Banyas kalesini Haçlılara bıraktı. Kendisi de bir kaç adamıyla onlara sığındı. Fakat çok geçmeden hastalanan İsmâ'îl, Muharrem 524/Aralık sonu 1129 yılı başlarında öldü ve Banyas'a gömüldü[225].

c. Böri'nin Batınîlerin Suikastına Uğraması

Böri, Batınîlerin intikam için harekete geçmelerinden endişelenerek tedbirler almış, zırh giymiş ve etrafında ağır zırhlı muhafızlar bulundurmuştur. Fakat Alamut'tan gönderilen iki İranlı Batınî fedaisi Türk kıyafetinde asker olarak Dimaşk kuvvetleri arasına katılmayı başarmışlardır. Epey bir süre sabırla bekleyip sonunda Böri'nin Horasanlı askerlerden kurduğu muhafız birliği içine de girmeye muvaffak olan bu iki Batınî 5 Cumada 525/7 Mayıs 1131 Perşembe günü, bir fırsattan istifade etmişler ve Böri'yi hançerlemişlerdir. Fedailer hemen orada muhafızlar tarafından öldürülmüşlerse de boynundan ve böğründen iki yara alan Böri, bir yıl kadar kâh iyi kâh kötü olarak yaşamış, fakat sonunda aldığı bu yaralardan kurtulamayarak 21 Recep 526/6 Haziran 1132 pazartesi günü ölmüştür.

İntikamlarını almalarında göstermiş oldukları cesaret ve muvaffakiyete rağmen Batınîler, Dimaşk'da bir daha eski güçlerini asla elde edememişlerdir. Hayatıyla ödemesine rağmen, Böri sayesinde Dimaşk bu sapıklardan kurtulmuştur[226].

---

224. İbnü'l-Kalânisî, 224-226 (Gibb, 192-194); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 656-656; M. Sobernheim, «Böri», II, **İA**, 740; R.L. Nicholson, **«The Growth of the A History of The Crusades** (nşr. M. Setton) Latin States», 539; M. Elisseeff, II, 339-340.
225. İbnü'l-Kalânisî, 226 (Gibb, 194).
226. İbnü'l-Kalânisî, 229-230, 233-234 (Gibb, 203-204, 208-209); Reşîde'd-Dîn, **Câmi et-Tevârih**, (kısmen nşr. A. Ateş, Ankara 1960), 145; B. Lewis, **The Assassins**, 107.

ç. İsmâ'îl'in Aday Gösterilmesi Ve Böri'nin Ölümü

Tâcü'l-Mülûk Böri, babası Tog-Tegin'in kendisini atabegliğe aday olarak gösterdiği zaman yapmış olduğu merasimin hemen hemen aynını, oğlu İsmâ'îl için 26 Cemaziyülâhir 575/28 Mayıs 1131 de yapmıştır. Böri, Batınîlerin suikastı ile almış olduğu yaraların azdığını ve bu yaralardan kurtulamıyacağını, huzuruna topladığı emirlere, ileri gelen saray mensuplarına ve ayândan önemli kişilere söylemiş ve oğlu Ebu'l-Feth İsmâ'îl'i kendisine halef göstermişti. Hazır bulunanların kendisinden sonra İsmâ'îl'e bağlı kalacaklarını belirtmeleri üzerine, İsmâ'îl halef olarak ilân edilmiştir. Giydirilen muhteşem bir hilât içinde, İsmâ'îl, emirlerin, Horasanlı askerlerin ve ileri gelen devlet memurlarının arasından, büyük bir merasimle, iç kaledeki ikâmetgâhına gitmiştir.

İsmâ'îl'in halef olarak gösterilmesinden bir süre sonra, 21 Recep 526/6 Haziran 1132 de Tâcü'l-Mülûk Böri ölmüştür[227].

227. İbnü'l-Kalânisî, 239-241, (Gibb, 207-209); el-'Azimî, 405; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 679-6880; Sıbt (Jewett) 87, 89; Ebu'l-Fidâ', **el-Muhtasar**, III, 6-7; B. Lewis, 107; W.B. Stevenson, 128 (İbn Hallikân, I, 274, 21 Recep 526 Pazartesi demektedir ki, Pazartesi 7 Hazirana gelmektedir).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. ŞEMSÜ'L - MÜLÛK İSMÂ'ÎL DEVRİ (1132 - 1135)

A. İÇ OLAYLAR

a. İsmâ'îl'in Kardeşi Muhammed İle Mücadelesi

Böri'nin ölümüyle yerine geçen Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl, babası zamanında fethedilmiş ve onun adına komutanlarınca idare edilmiş, el-Lavba ve er-Ra's[228] kalelerini, kardeşi Ba'albek hakimi Şemsü'd-Devle Muhammed, güvendiği komutanların yanı sıra, seçdiği iki kişiyi buralara vali olarak yollamış ve eski dizdarlarını, kaleleri kendi adamlarına terk etmeleri için zorlamıştı. Bu iki kalenin alınmasının kendi hakimiyetine karşı gelme olduğunu mektupla kardeşine bildiren İsmâ'îl, bu işi dostlukla halletmenin daha iyi olacağını belirtmiş ve kalelerin kendi adına eski dizdarlara iade edilip onlarca idare edilmesini istemiştir.

Şemsü'd-Devle Muhammed ise, İsmâ'îl'in bu teklifini reddetmiştir. Bunun üzerine İsmâ'îl vakit kaybetmeden adı geçen iki kaleyi geri almak için hazırlıklara girişti ve Zilkade 526/Eylül 1132 de Dimaşk'da askeri ile sanki başka bir sefere çıkıyormuş gibi, kuzeye yöneldi. Fakat aniden dönüp el-Labva'ya geldi. El-Labva valsi ve kale komutanlarının, kaleyi İsmâ'îl'e teslim etmekten başka yapabilecekleri birşeyleri yoktu. İsmâ'îl, kaleye bir birlik ile güvendiği bir komutanını bırakmış ve er-Ra's kalesi üzerine yürümüştür. Bu kale valisi de kaleyi İsmâ'îl'e teslim etmiş ve İsmâ'îl buraya yeni bir vali tayin etmiştir[229].

Dimaşk hakimi İsmâ'îl, el-Labva ve er-Ra's kalelerini geri aldıktan sonra, kardeşi Şemsü'd-Devle Muhammed'in giriştiği bu hareketini cezasız bırakmak istememiş ve Ba'albek üzerine yürümüştür.

---

228. El-Labva ve er-Ra's (Er-Ra's Ba'albek) her ikisi de Ba'albek'in kuzeyinde, Bikâ' bölgesindedir (Gibb, 212).
229. İbnü'l-Kalânisi, 235 (Gibb, 213-214).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İsmâ'îl'in kendi üzerine Ba'albek'e geldiğini öğrenen Muhammed, derhal hazırlıklara girişti. Bilhassa Bikâ' bölgesi köylülerinden büyük yardım gördü. Ba'albek içindeki muharip askerler Dimaşk kuvvetlerini şehir dışında karşıladılarsa da, bu çatışmayı kaybettiler ve birçoğu telef oldu. Ba'albek'in dış mahalleleri genel bir hücumla İsmâ'îl'e ait kuvvetlerce ele geçirildi. Muhammed ise iç kaleye çekildi. İç kale önünde mancınıklar kuran Dimaşk kuvvetlerine fazla dayanamıyacağını anlayan Muhammed, İsmâ'îl'den eman diledi ve ona daima itaat edeceğine, onun hakimiyetini tanıyacağına dair söz verdi. Bunun üzerine kardeşlik duygularıyla olanları unutan İsmâ'îl, yine Muhammed'i Ba'albek'de bırakarak Muharrem 526/Kasım 1132 de muzaffer olarak Dimaşk'a döndü[230].

B. İSMÂ'ÎL ZAMANINDA DİMAŞK ATABEGLİĞİ - HAÇLI MÜNASEBETLERİ

a. Haçlı Tarafında Siyasî Durum

Tâcü'l-Mülûk Böri'nin zamanında Haçlıların Dimaşk'ı kuşatmaları ve hezimete uğrayarak geri çekilmelerinden hemen sonra, Antakya Princepsi II. Bohemund öldü[231]. II. Bohemund'un ölümü, Antakya içinde karışıklıklara sebep olmuş ve princepslik bir süre lidersiz kalmıştır. Bohemund, daha küçük yaşta olan kızı Constance'ı kendisine halef göstermişti, fakat karısı, aynı zamanda Kudüs Kralı II. Baudoin'in kızı olan Alice, kocası Bohemund'un yerine geçmeyi arzulamış, hatta Musul Atabegi Zengi'ye evlenme teklif ederek kendisine yardım etmesini istemişti. Antakya'daki bu karışıklıkları düzeltmek ve bu arada Zengi'nin tehdidini bertaraf etmek gayesiyle Kudüs Kralı II. Baudouin, Antakya'ya geldi. Buradaki karışıklığı biraz düzeltmeye çalışan kral, Kudüs'e dönmüş ve burada çok geçmeden ölmüştür[232]. Yirmi yıl Urfa'da, on iki yıl Kudüs'de bir Lâtin Devletini kurmakla ömür geçiren Baudouin, Müslümanlara karaşı, Haçlı kuvvetlerini bir safta toplamak için uğraşmış, ölümüyle kuzey ve güney Suriye'de Haçlı ha-

---

230. İbnü'l-Kalânisî, 231-232 (Gibb, 214-215); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 680-681.

231. W.B. Stevenson (s. 129, not 1) Bohemund'un ölümüyle ilgili kaynaklardaki —bilhassa Lâtin kaynaklarındaki bilgileri değerlendirmekte— ve ölüm tarihinin 1130 yılının başlarında olduğunu belirtmektedir.

232. Villermus Tyrensis, II, 47 vd; W.B. Stevenson, 130; S. Runciman, II, 184.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kimiyeti öneminden çok şey kaybetmiştir. Kral II. Baudouin'in isteği üzerine yerine Kudüs Krallığına damadı Fulk[233] getirildi.

Haçlı tarafında liderlerin ölümü birbirini takip etti. Baudouin'in ölümünden kısa bir süre sonra da Urfa kontu I. Joscelin (1131) ölmüş, yerine II. Joscelin geçmiştir. Bu ölümlerin yanı sıra, bilhassa Antakya'da Alice'in sebep olduğu anlaşmazlıklar Müslümanların işine yaramış, Dimaşk hakimi İsmâ'îl de bundan payını almak için harekete geçti.

1132 yılının sonlarında, Kudüs Kralı Fulk, itaatsızlığı yüzünden Yafa'da vassal olan Lord Hugue de Puiset ile muharebeye bile girişmek zorunda kaldı[234]. İşte bu fırsatı Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl iyi değerlendirip Banyas önlerine geldi.

b. Banyas'ın Haçlılardan Geri Alınması

Banyas, Tog-Tegin zamanında, onun tarafından bir Batınî reisi olan Behram adlı birine verilmiş, Behram'ın ölümüyle kale bir diğer Batınî reisi olan İsmâ'îl'in eline geçmişti. Böri zamanında, Dimaşk'daki Batınî tenkili hadisesinde endişeye kapılan İsmâ'îl kaleyi Haçlılara terketmişti ki, böylece Banyas, Haçlıların eline geçmişti.

Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl'e bazı Dimaşk'lı tacirler Beyrut Lordunun mallarını müsadere ettiğini ve külliyetli miktarda paralarını ellerinden aldığını söylediler. Bu şikayet üzerine, İsmâ'îl, Haçlılardan müsadere edilen mal ve paranın tacirlere iade edilmesini istedi, fakat hiçbir cevap alamadı. Bu, İsmâ'îl için iyi bir fırsattı. Haçlılar arasında çıkan anlaşmazlıklar, birçok Haçlı liderinin peşpeşe ölümü, İsmâ'îl'e hiç değilse kaybedilen toprakları geri alma imkânını sağladı. İbnü'l-Kalânisî, «İsmâ'îl'in nereye gideceğini hiç kimseye söylemeden, hırsla hazırlıklara girişmiş olduğunu» da belirtmektedir[235].

Muharrem ayının sonlarında Dimaşk'dan ayrılan İsmâ'îl, 1 Safer 527/11 Aralık 1132 Pazar günü Banyas önüne geldi. Banyas, Haçlılar-

---

233. İngiliz Kralı II. Henri'nin büyük babasıdır.
234. S. Runciman, (II, 190-192) Fulk'un eşi Melisende'yi saraya yakın olan Hugue'dan kıskandığını ve ayrıca Hugue'un kral Fulk'a bir suikast hazırlamakla itham edildiğini yazmaktadır. Mamafih Hugue çok geçmeden, kral Fulk tarafından gönderildiği de söylenen bir şövalye tarafından öldürülmüştür. (Villermus Tyrensis, II., 74-75).
235. İbnü'l-Kalânisî, 236-237 (Gibb, 216).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ca kuvvetli bir askerî birlikte takviye edilmiş ve burada kuvvetli bir garnizon kurulmuştu. Banyas'ın, Ürdün vadisi baş kısmında kurulup Taberiyye ile el-Hule'ye kadar hakim olması, ona ayrı bir kıymet kazanadırmaktaydı. Banyas surları önüne gelen İsmâ'îl, surlardaki Haçlı kuvvetlerini ok yağmuruna tutturmuş, tahkim edilmiş kuleleri surlara yanaştırmış, bir yandan da lağımcılar yardımıyla duvarlarda gedikler açtırmıştır. Bu şekilde şehre giren Dimaşk askerine karşı koyamıyan Haçlılar iç kaleye çekildiler. Banyas içine giren Dimaşk askeri kapıları açınca ana kuvvetler de Banyas'a girdiler. İç kaleye çekilenler, direnmenin hiçbir yarar sağlamıyacağını görünce teslim olmuşlardır. Banyas'in birkaç gün içinde düşmesi, çevredeki Haçlıları şaşırtmış ve hatta endişeye dahi düşürmüştü. Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl, İbrahim b. Turgut'u şehir valiliğine getirerek[236] yine muzaffer olarak 5 Safer 527/15 Aralık 1132 Perşembe[237] günü halkın gösterileri arasında, esirleriyle birlikte, Dimaşk'a dönmüştür[238].

Kudüs Kralı Fulk, Banyas'ın Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl tarafından zapdedilmesine karşı harekete geçememiş, Ba'rin'in Türkler tarafından kuşatılmış olduğu haberini almış ve kuzeye gitmek zorunda kalmıştır. Türkmenlere yenilen ve onların önünden kaçan Trablus kontu Pons, Ba'rin kalesine sığınmış, Türkmenler de Ba'rin'i kuşatmışlardı. Fakat bu kuşatma uzun sürmemiş, Kudüs kralının bölgeye gelmesiyle de kaldırılmıştı[239].

---

236. İbnü'l-Kalânisî, 263 (Gibb, 245).

237. İbnü'l-Kalânisî, (237) 6 Safer Perşembe günü diyor. Halbuki 6 Safer Cuma gününe 5 Safer Perşembeye gelmektedir. Günlerde yanlışlığın daha az olması ihtimalini düşünerek 5 Safer Perşembe günü alınmıştır.

238. İbnü'l-Kalânisî, 236-237 (Gibb, 215-218); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** X, 684-685; İbnü'l-'Adîm, **Bugya,** (nşr. A. Sevim, **Kemal al-Din İbn al-'Adim, Bugyat at-Talab fî Tarih Haleb** — Selçuklularla İlgili hâl tercümeleri, T.T.K. Ankara 1976), s. 222-223; Metin, III. 69 b — 70 a; Villermus Tyrensis, (II, 74-74) Banyas'ın alınması Yafa Sahibi Hugue ile Kral Fulk arasında anlaşmazlığın çıktığı sıralarda olduğunu belirtiyor; Ebu'l-Fidâ', **el-Muhtasar,** III, 7; W.B. Stevenson, 130-131; Runciman, II, 183-192.

239. Villermus Tyrensis (I, 56) hataya düşerek, bu Türkmen kuvvetlerinin Musul Atabegi 'İmâde'd-Din Zengi'ye ait olduğunu söylemektedir. Halbuki Zengi bu sıralarda Abbasi halifeliği ile düşmüş olduğu problemleri çözmekle meşgul olup, onun Ba'rin'e gelmesi 1133 yılında olmuştur. İbnü'l-Kalânisî, 240 (Gibb, 221-222); Bu Türkmenlerin kimler olduğu tespit edilememiştir. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** XI, 7-8, bu Türkmenlerin sadece Cezire'den geldiklerini yazmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

c. Haçlıların Kuzeydeki Meşguliyetleri

Kuzeyde, Haçlılar Atabeg Zengi'nin halifelik ile olan anlaşmazlığından istifade edip, Urfa kontu Joscelin'in Zengi'nin Haleb'deki emiri Savar ile olan mücadelesinde, Joselin'e yardıma gittiler (527/-1133). Kudüs kralı Fulk da Haleb yakınlarına kadar geldi. Fulk'a Haleb kuvvetleriyle Kınnesrin'de karşı çıkan Emir Savar bir netice alamamış ve epeyce zayiat vererek Haleb'e geri dönmüştü. Haçlılar kuzeydeki faaliyetlerini, Ma'arratü'n-Nu'mân'ın kuzeyinde bulunan el-Mukâvama ile Nakira'ya kadar ilerlettiler. Haleb naibi Savar küçük kuvvetleriyle, tekrar Haçlılar üzerine yürüdü. Haçlı kuvvetlerinin bir kolunu yendi. Fakat bu sefer de Urfa'dan Haleb üzerine yeni Haçlı kuvvetleri geldi. Savar ile Emir Hasan el-Ba'albekî, Balat şimal'de bu yeni Haçlı kuvvetlerini de yenerek Haleb'e döndüler[240].

Haçlıların kuzeyde, Musul Atabegliği toprakları üzerinde girişmiş olduğu muharebeler, Haçlıların dikkatini bir süre için de olsa Dimaşk Atabegliği üzerinden çekmiş ve Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl de bundan yararlanma yollarını aramıştır. Nitekim Musul Atabeginin daha önce zaptetmiş olduğu Hamâ'nın İsmâ'îl tarafından geri alınması ve Şeyzar'ın kuşatılması bu devreye rastlar[241].

ç. Havran'ın Haçlılar Tarafından İstilâsı

Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl'in bölgede girişmiş olduğu faaliyetler Haçlıların dikatinin tekrar Dimaşk Atabegliği üzerinde toplamasına sebep oldu. Kudüs Kralı Fulk 1134 yılında Havran'ı istila etti. İbnü'l-Kalânisî, bu istilânın Dimaşk ile Kudüs arasındaki mütareke şartlarına uymadığını ve tesis edilmiş olan dostça münasebetleri yıkmış olduğunu yazmaktadır[242] Şemsü'l-Mülûk Haçlıların Havran'da girişmiş olduğu bu

---

240. El-'Azimî, 404, İbnü'l-Kalânisî, 239-241 (Gibb, 220-233; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 482; Sıbt (Jewett), 200; İbnü'l-'Adîm, Zubda, II, 247-252; Villermus Tyrensis, II, 57-58; W.B. Stevenson, 132.

241. Bkz. s. 104.

242. İbnü'l-Kalânisî, 242-243 (Gibb, 226) Haçlılarla-Dimaşk Atabegliği geçici bir süre için aralarında bir anlaşma yapmışlardır. Kaynaklarda şartları tamamiyle belli olmayan bu anlaşmanın, bir maddesi, Dimaşk Atabegliği'nin Banyas'ı ele geçirdiği esnada aldığı esirleri iade etmesidir — ki bu esirler arasında Renier de Brus'un karısı da bulunmaktaydı — İkinci maddesinin ise, her iki tarafın karşılıklı olarak birbirlerinin ülkelerine saldırıda

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

istilâ hareketine karşı, hemen kuvvetleriyle oraya geldi ve iki ordu arasında küçük çapta birkaç çarpışma oldu. İsmâ'îl, Haçlıların kendi ordugâhlarını çevirme tehlikesinden de kurtulmak için yürüyüşe geçerek Akkâ, Nazaret ve Taberiyye üzerine hücumlar düzenledi. Büyük çapta hasara sebep olan bu akınlar sonunda oldukça yüklü ganimet de ele geçirildi. Bu husus Haçlıların Havran'daki askeri kamplarını dağıtmalarına sebep olmuş ve İsmâ'îl de Zilhicce/Ekim-Kasımda Dimaşk'a dönmüştür[243].

C. İSMÂ'ÎL - ATABEG ZENGİ MÜNASEBETLER

a. Hama'nın Geri Alınması

Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl'in kuzey komşusu Musul Atabegliği ile olan ilk münasebeti, Tâcü'l-Mülûk Böri zamanında, Zengi tarafından zaptedilen Hama'nın geri alınmasıyla başlamıştır.

İsmâ'îl kardeşi Muhammed'le olan anlaşmazlığını hallettikten ve Haçlıların elinden 527/1132 de Banyas'ı aldıktan sonra Hama üzerine gitmeye karar vermiş ve bu kararını oldukça gizli tutarak, hazırlıklara girişmişti. Musul Atabegi Zengi'nin, Abbası Halifesi el-Mustarşid Billâh ile savaş halinde olduğunu ve halifenin Musul'u kuşattığını[244], duyan İsmâ'îl bu durumu değerlendirmiş ve 2 Şevval 527/6 Ağustos 1133 de Hama önüne gelmiştir. Hama valisi, Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl'in hazırlıklarından ve elde ettiği bilgilerden onun Hama'yı zapt için geleceğini anlamış ve hazırlıklarını tamamlamıştı. İsmâ'îl'in emirleri Hama'nın, iyi bir şekilde tahkim edilmiş olduğunu, bu yüzden Hama'yı alma teşebbüsünden vazgeçmesinin iyi olacağını söylemelerine rağmen, İsmâ'îl fikrinden vazgeçmemiştir. Hama, İsmâ'îl'in kuvvetleri karşısında, Ramazan bayramının birinci günü başlayan hücuma dayanmış ise de, ikinci günkü hücuma dayanamamıştır. Hama

---

bulunmaları olması gerekir. I. husus Villermus Tyrensis tarafından (I, 76-77) geniş bir şekilde ele alınmıştır. Villermus iki yıl Dimaşk'da esir kalan bu kadının, masumiyetini koruyamadığının anlaşılması üzerine kocası Renier tarafından terkedildiğini, onun da ölümüne kadar rahibelik ettiğini yazmaktadır.

243. İbnü'l-Kalânisî, **ayn. yer**; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 11-12; (Ayrıca Franklarla yapılan antlaşmanın İsmâ'îl'in Dimaşk'a dönmesinden sonra olduğunu veyahut yeni bir antlaşmanın yapıldığı düşünülebilir. W.B. Stevenson, 132.

244. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 2, 3; ayn. yazar, **el-Atabekiye**, 47-48, İbnü'l-'Adîm, **Bugya**, VI, 206 a, 216 b; İbnü'l-Cevzî, **Kitâb el-Muntazam fi Tarih el-Mülûk ve'l-Umem**, (Haydarabad 1938-41), X, 30; Ebû Şâme, I, 79.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

halkı, İsmâ'îl'den canlarının bağışlanmasaını istemiş ve Dimaşk hakimi de bu isteği kabul etmiştir. Vali ve askerî kuvvetler ise İsmâ'îl'in hayatlarını bağışlayacağına dair garanti vermesinden sonra iç kaleden çıkarak teslim olmuşlardır[245].

Ç. DİĞER FETİHLER VE İÇ OLAYLARIN DEVAMI

a. Diğer Fetihler

aa. Şeyzar'ın Kuşatılması ve Şakîf Tirun'un Fethi

Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl, Hama'yı Musul Atabegi Zengi'nin elinden geri aldıktan ve güvenilir bir adamını Hama'ya vali olarak bıraktıktan sonra, Asi ırmağı üzerindeki Şeyzar'a geldi. Zaptedilmesi güç görünen Şeyzar önlerinde kamp kuran İsmâ'îl, Şeyzar civarını harabeye çevirmiş ve olacakları beklemeye başlamıştır. İsmâ'îl'in bu bekleyişi uzun sürmemiş Munkiz ailesinden olan Şeyzar Emiri, İsmâ'îl'e büyük miktarda para vererek Dimaşk'a (Zilkade 527/Eylül 1133) dönmesini sağlamıştır[246].

Şakîf Tirun (Tyron), Dimaşk'ın batısında, Sayda ve Beyrut'un kıyı kemerine hakim dağlar üzerinde bir kaledir. Bu kalede, Teym vadisi reislerinden Dahhâk b. Candal et-Temimî kendi bağımsızlığını ilân etmişti. Dahhâk b. Candal kendine has bir siyaset izlemekte, ne müslüman liderlere, ne de Haçlılara iltifat etmekte idi. Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl, Şeyzar'ın kuşatılmasından iki ay kadar sonra, bu kaleyi 24 Muharrem 528/24 Kasım 1133 Cuma günü ele geçirmiş ve gerekli tahkimatı yaptıktan sonra Dimaşk'a dönmüştür[247].

b. İç Olayların Devamı

ba. İsmâ'îl'in Bir Suikaste Uğraması

İsmâ'îl, fırsatını buldukça avlanmaktan hoşlanan bir kişiydi. 528/1134 yılının Ocak ayının sonlarında, Dimaşk'ın 20 km. kadar kuzeyindeki 'Asâl ve Şeydânâ'ya yine avlanmak için gitmişti. 9 Rebiyülâhir

---

245. El-'Azimî, 407; İbnü'l-Kalânisî, 238-239 (Gibb, 219-220); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 6, 7; W.B. Stevenson, 132, Ebu'l-Fidâ', III, 7.
247. İbnü'l-Kalânisî, 239; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 7; W.B Stevenson, 132; C. Alptekin, **The Reing of Zangi**, 49 vd.
247. İbnü'l-Kalânisî, 241 (Gibb, 224); İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, XI, 11.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

6 Şubat Salı günü av esnasında bir ara yanındaki adamlardan uzaklaştı. Bunu fırsat bilen Türk asıllı ve dedesi Tog-Tegin'in memluklarından olan -İlbâ adlı- biri, kılıcı ile İsmâ'îl'in üzerine yürüyerek onu öldürmek istedi. İlbâ'nın salladığı darbelerden atı yaralanan İsmâ'îl her nasılsa kurtuldu ve kaçmaya muvaffak oldu. Peşine adamlar salınan İlbâ çok geçmeden yakalanarak İsmâ'îl'in huzuruna getirildi. İsmâ'îl, İlbâ'ya neden kendisini öldürmek istediğini sorunca, o da «senin zulmünden halkı kurtarmak istedim» demiştir. İlbâ ayrıca bu suikastın tertiplenmesinde yalnız olmadığını belirtmiş, ve muhafızlardan da birkaç kişinin ismini vermiştir. Bunun üzerine İsmâ'îl gerek İlbâ'yı ve gerekse İlbâ'nın adını verdiği kişileri hemen öldürtmüştür. Halk, hiçbir araştırma yapmadan, sadece bir suikastçının lâfı ile suçsuz olduklarına inandıkları muhafızlarını öldürmesini hoş karşılamamıştır. Şemsü'l-Müluk bununla da yetinmemiş, kardeşi Sevinç'den de şüphelenerek, onu kapattığı bir hücrede aç bırakarak ölümüne bilerek sebeb olmuştur[248].

bb. Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl'in Öldürülmesi

İsmâ'îl, babası Böri'nin yerine geçer geçmez, Atabegliğin kaybedilen topraklarını geri almak için uğraşmış ve bunda muvaffak da olmuştu. Onun Haçlılarla olan münasebetlerinde de başarılı olduğunu söylemek gerekir. Fakat onun sert tutumu, gerek sarayın ve gerekse askerinin büyük masraflarını karşılamak için koyduğu ağır vergiler ve bilhassa haksız tasarruflar, halk arasında büyük bir hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Hakkında hakka hukuka riâyet etmediği, kendisine hiçbir zaman güvenilmiyeceği ve hatta din dışı davranışlarda bulunduğu söylentileri ortaya çıkmış bu husus halk arasında da yayılmıştı. Bir av esnasında kendisinin öldürülmek istenmesi, Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl'i çileden çıkarmış, herkezden şüphelenir hale getirmişti. Onun bu tür davranışları, yakınları arasında zaten onun kardeşi Sevinç'i aç bırakarak öldürmesiyle doğmuş nefreti büyülttü. Ayrıca İsmâ'îl'in Kâfir Bedran[249] diye tanınan işten anlamaz Hıms'lı bir Kürdü iş başına getirip, ondan, her yolla halktan para tahsil etmesini istemesi, durumunu daha da ağırlaştırdı. Dimaşk Şahnesi olarak, Böri zamanında Atabegliğin hizmetine giren gerek Batınîlerin tenkili ve gerekse diğer hizmetleriyle kendini herkese kabul ettiren Yusuf b. Firuz, İsmâ'îl'in bu tutarasız davranışlarından endişe duymaya baş-

248. İbnü'l-Kalânisî, 241 (Gibb, 224-225).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lamış ve ıkta bölgesi olan Tedmur'a gizlice kaçmıştır (Muharrem 529/Eylül 1134). Yûsuf b. Firuz'un gerek Dimaşk içinde gerek ülkenin diğer şehirlerinde ve Tedmur'da güvendiği çok dostu ve adamı bulunmaktaydı -hatta Yusuf'un İsmâ'îl'in annesi Safvatü'l-Mülk Hatun ile de ilişkisi olduğu rivâyetler arasındadır-. Yusuf'un Tedmur'a kaçması, İsmâ'îl'i iyice endişelendirdi. Her ne kadar Yûsuf'la yaptığı yazışmada Yûsuf itaatını muhafaza etmişse de bu husus İsmâ'îl için yeterli olmamıştır. Kendisinin her an öldürülebileceğini, veya çıkacak bir ayaklanma ile sonunun geleceğini korku ile düşünen İsmâ'îl, çaresiz kalmış ve Musul Atabegi 'İmâde'd-Dîn Zengi'ye baş vurarak Dimaşk'ı ona teslim etmek istemiştir. Zengi'ye ayrıca, Dimaşk içinde bu hususa itiraz edecek her emirini bertaraf edebileceğini de belirtmiştir. İbnü'l-Kalânisî, Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl'in, Zengi'nin gecikmeden gelmesini, aksi halde Dimaşk'ı Haçlılara teslim edeceğini, bunun neticesinde dökülecek Müslüman kanının vebalinin Zengi'nin boynuna olacağını kendi el yazısı ile bildirdiğini yazmaktadır[250].

Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl'in bu gizli plânı duyulunca, ayrıca onun saray erkânından ve emirlerden tutuklamalar yaptığı görülünce, başta İsmâ'îl'in muhafız komutanları olmak üzere bütün asker ve halk, 'İmâde'd-Dîn Zengi'nin Dimaşk'ı almasıyla başlarına gelecekleri düşünmeye başlamışlar ve durumu Safvatü'l-Mülk Hatun'a anlatmışlardır. Akıllı ve yerinde kararlar almasını bilen bu hatun, zaten oğlu İsmâ'îl'in diğer oğlu Sevinç'i öldürmesini unutmamış, ayrıca İsmâ'îl'in herkes tarafından terkedilmiş olduğunu, sonunda nasıl olsa emirlerin İsmâ'îl'i bertaraf edeceğini, böyle bir yolun hanedanın diğer mensuplarına da sirayet edebileceğini düşünerek, sonunda oğlunun öldürülmesine karar vermiştir. Bunun üzerine Şemsü'l-Mülûk Ebu'l-Feth İsmâ'îl, annesinin muhafızları tarafından 14 Rebiyülâhir 529/30 Ocak 1135 de öldürülmüştür. İsmâ'îl'in yakın adamlarından olan Hıms'lı Bedran'ın ise o günlerde kendi eceliyle öldüğünü, yine İbnü'l-Kalânisî kaydetmektedir[251].

---

249. İbnü'l-Furat, **Tarihü'd-Düvel ve'l-Mülûk** (İng. çev.) U. ve M.C. Lyons, **Ayyubid Mamlukes and Crusaders; Selection From The Tarikh al-Duwal wa al-Muluk of İbn al-Furât**, (s. 125) bu adı «Gümüş el-Bedran» olarak vermektedir.

250. İbnü'l-Kalânisî, 243-246 (Gibb, 230).

251. İbnü'l-Kalânisî, 245-247 (Gibb, 228-232); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 11-12; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 255-257; Sıbt (Jewett) 90-93; İbn Vâsıl, I, 57; Ebû'l-Fidâ', III, 8-9; İbn Tanrı Birdî, III, kısım I, 18; İbn Kadı Şuhbe, 98-99, 103.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4. ŞİHABE'D-DİN MAHMÛD'UN HAKİMİYET DEVRİ (1135-1139)

A. ŞİHABE'D-DİN MAHMÛD - ATABEG ZENGİ MÜNASEBETLERİ

a. Dimaşk'ın Kuşatılması

Şemsü'l-Mülûk İsmâ'îl, Musul Atabegi 'İmâde'd-Din Zengi'ye yazmış olduğu mektupla Dimaşk'ı kendisine teslim edeceğini bildirmişti. Fakat İsmâ'îl'in bu teşebbüsü bardağı taşıran damla olmuş, kendisi öldürülmüş ve yerine kardeşi Mahmud geçmişti[252]. Atabeg Zengi ise, İsmâ'îl'in mektubunu aldığı gibi hazırlıklara girişmiş, huzursuzluk ve kargaşa içinde bulunan Dimaşk'ı bir an önce Atabegliğine katmak üzere yola çıkmıştı.

Zengi'nin Fırat nehrini geçip, Dimaşk'a doğru ilerlediği haberi şehre geldi ve çok geçmeden de Zengi'nin elçileri Dimaşk'a vasıl oldular. Şihâbe'd-Din Mahmûd, Zengi'nin elçilerini gayet iyi bir şekilde karşıladı, bütün bu olanlardan kardeşi İsmâ'îl'in mesul olduğunu bildirdi ve elçilerden, Zengi'nin plânından vazgeçmesini Atabeg'e iletilmesini istedi. Beklenilenin aksine gelişmiş olaylara ve elçilerin söylediklerine önem vermeyen Zengi, yürüyüşünü daha da hızlandırarak, Cemaziyülevvel 529/Şubat'ın ortaları 1135 de, Dimaşk önlerine geldi. Musul askeri şehrin aşağı-yukarı 15 km. kadar kuzey doğusunda, 'Azrâ ve el-Kusayr arasında kamp kurdu. Fakat, Havran'dan gelecek bir hücuma açık bulunduğundan, bu kamp yeri değiştirilmiş, yeni kamp güneyde, el-Akaba el-Kıblîye'de[253] kurulmuştur. Atabeg Zengi'nin burada kamp kurması, bura halkını telâşa düşürdü. Hepsi kaçıp Dimaşk'a sığındılar. Dimaşk'da ise savunma hazırlıkları başladı ve

252. İbnü'l-Kalânisî, 245 (Gibb, 232-233); İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 255-257.
253. Dimaşk'ın 15 km. kadar güneyinde, Dimaşk ovasının önemli bir geçit yerindedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şehrin müdafaası Emir Şücâ'ü'd-Devle Bazvac ile Emir Mu'înü'd-Din Üner'a verildi. Dimaşk kuvvetleri ile Musul askeri arasında şehir yakınında vuruşmalar oldu, fakat bu tip küçük çatışmalardan bir netice alınması imkânsızdı. 'İmâde'd-Din Zengi belki de şehir içinde beliren korku ve Dimaşk askeri arasında çıkacak anlaşmazlıklar neticesinde şehrin düşmesini beklemekteydi. Çünkü İsmâ'îl'in öldürülmesi onu tutan adamlarının Mahmud'la anlaşmazlığa düşmesi gayet normal görülmektedir. Buna rağmen Mahmûd'un kısa zamanda, zaten hazır olan asker ve halk arasında hakimiyetini kuvvetlendirmesi. Zengi'nin malumu da değildi. Beklemekten bir netice alamıyacağını anlayan Zengi bir elçisini yollayarak[254] bazı şartlarla anlaşma talebinde bulundu. Atabeg Zengi, Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un kendi kampına bizzat gelerek yanında getirdiği, Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un oğlu Melik Alp-Arslan'ın hakimiyetini tanımasını istemekteydi. Ayrıca, Zengi, Mahmûd'a hilât giydireceğini ve emniyetli bir şekilde şehre dönmesini sağlıyacağı vaadinde de bulundu. Zengi'nin bu teklifi Dimaşk'da taratışılmış, sonunda Mahmûd'un gitmesinin zararlı olabileceği düşüncesine varılmış, yerine kardeşi Behramşah'ın gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Atabeg Zengi'nin Dimaşk'da Melik Alp-Arslan b. Mahmûd adına hutbe okunmasını, Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un kendi ayağına kadar gelmesini istemesi, bütün Dimaşk Atabegliğinin Musul Atabegliğine bağlanması anlamına gelmektedir.

Tâcü'l-Mülûk Behramşah, kardeşi Şihabe'd-D'n Mahmûd'u temsilen, Dimaşk'dan çıkıp Atabeg Zengi'nin kampına geldiği sırada Bağdad'dan, Ra'îs Bişr b. Kerim b. Bişr, Abbasi Halifesi el-Mustarşid Billâh'ın elçisi olarak Zengi'nin yanına gelmiştir. Abbasi Halifesi, Atabeg Zengi'ye kıymetli hediyelerle bir de hilât yollamış ve Zengi'nin Musul'a dönmesini istemiştir. Buna sebep de Halife el-Mustarşid Billâh'ın Irak Selçuklu Sultanı Gıyâse'd-Din Mes'ûd (1133-1152) ile anlaşmazlığa düşmesi ve Halifenin, Zengi kuvvetlerine ihtiyaç hissetmesiydi. Bu ve bundan evvel Irak'ta cereyan eden birkaç hadisede Atabeg Zengi'nin bazı Selçuklu Melikleri ile Sultanlara karşı cephe almış olduğunu görmekteyiz. Fakat bunlar genellikle, Irak'taki Selçuklu hanedanı azalarının aralarında siyasî bir istikrarı koruyamama-

---

254 Bu elçinin biraz aşağıda verilecek olan Bahâ'e'd-Din İbn eş-Şehrizori olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bu kişi ikinci sefer Mahmud'a elçi olarak gönderilmiştir. Bu bakımdan kaynaklarda adı geçmeyen ilk gönderilen elçinin de bu olması düşünülebilinir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

larından ve sık sık saltanat mücadelelerine girişmiş olmalarındandır. Böyle durumlarda Atabeg Zengi'nin kendi yanındaki Melik Alp-Arslan'ı[255] Irak'da Sultan ilân ettirmeye çalışması, Selçuklu hakimiyetini tanımadığı anlamına gelmez. Nitekim Büyük Sultan (Sultanü'l-'Azam) Sancar'ın her isteğini yerine getirmekte Zengi hiç tereddüt etmemiştir.

Halife el-Mustarşid Billâh'ın elçisi Bişr ile, Zengi'nin sözcüsü Kadı Bahâ'e'd-Dîn Şehrizori, birlikte Dimaşk şehri içine girmişler ve Şihabe'd-Dîn Mahmûd ile görüşmüşlerdir. Neticede Alp-Arslan'ın adının hutbede 28 Cemaziyülevvel 529/15 Mart 1135 Cuma günü okunmasına karar verilmiştir. Gerek Bişr ve gerekse Bahâ'e'd-Dîn beraberce hutbenin okunduğu gün camide hazır bulunmuşlardır. Bu anlaşmanın yerine getirilmesini takip eden gün, Atabeg Zengi fetih ümidiyle geldiği Dimaşk önünden, kuzeye doğru askerini çekmiş, Alp-Arslan'ın adı da bir daha hutbede okunmamıştır[256].

b. Hıms'ın Dimaşk'a Bağlanması ve Zengi'nin Hıms'ı Kuşatması

Musur Atabegi Zengi'nin Dimaşk önünden çekilip gitmesinden dokuz ay kadar sonra Hıms'ı Kırhan b. Karaca'nın oğulları adına müstakil olarak idare eden Humar-Taş şehri, Şihabe'd-Dîn Mahmûd'a teslim etmek istedi. Buna sebep de, Musul Atabeginin Hıms'ı zapt etmek istemesi ve şehrin kendisini Zengi'ye karşı koruma kuvvetinden yoksun olması gösterilmektedir. Zaten kısa sürelerle Musul birliklerinin Hıms çevresine gelmeleri, yiyecek azlığına da sebep olmuştu. Hıms'dan Dimaşk'a gelen elçiler, Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un Hıms şehri ve iç kalesini teslim almasını buna karşılık olarak da, kendilerine neresi uygun görülürse oranın verilmesini istediler. Humar-Taş'ın, Şihabe'd-Dîn Mahmûd'a yaptığı bu teklifi Hâcib Seyfü'd-Devle Yûsuf

---

255. Zengi'nin yanında Dübeys'in elinden aldığı diğer bir Melik daha vardır. Alp-Arslan'ın kardeşi olan bu Meliğin adı Ferruh-Şah olup, el-Hafacî olarak tanınmaktadır. Bazı kaynaklar da bu iki Melik karıştırılmaktadır. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 101; el-Bundarî, **Zubdat en-Nuşra ve Nuhbat el-'Uşra**, (nşr. M.T. Houtsma,, Leyden 1889), 205-206). (Türkçe çev. 186).

256. El-'Azimî, 408; İbnü'l-Kalânisî, 248-249 (Gibb, 235 236). Hutbede Melik Alp-Arslan'ın adının okunmasının halifenin isteği ile yapıldığını yazmaktadır. Oysa ki Behramşah'ın Zengi yanına Şihabe'd-Din Mahmûd'un yerine gönderilmesinde, yani halife elçisi Bişr'in gelmesinden önce bu husus kararlaştırılmıştır. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 21-22; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 257-259; İbn Vâsıl, I, 57-58.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

b. Firûz tertipledi. Hâcib'in gayesi, kendi ıkta bölgesi olan Tedmur'un yerine, her bakımdan daha büyük ve bir iç kaleye sahip Hıms'ı elde etmek idi[257]. Hıms'dan elçilerin gelmesiyle, Tedmur'da bulunan Yûsuf b. Firûz, Hıms'la Dimaşk arasında arabulucu olarak Dimaşk'a gelme ve pazarlığa katılma müsadesini istemiş, Şihabe'd-Dîn Mahmûd da bunu kabul etmişti. Görüşmeler sonunda, Hıms'ın Şihabe'd-Dîn Mahmûd'a teslim edilmesi, buna karşılık Tedmur'un Humar-Taş'a bırakılması kararlaştırıldı. Bunun üzerine birlikleriyle Dimaşk'dan çıkıp Hıms'a gelen Şihabe'd-Dîn Mahmûd, Humar-Taş ve Kırhan b. Karaca'nın oğulları tarafından karşılandı ve şehri bunlardan teslim aldı (22 Rebiyülevvel 530/29 Kasım 1135). Hıms'da kuvvetli bir garnizon kuran Şihabe'd-Dîn Mahmûd, buranın idaresini Hâcib Yûsuf b. Firûz'a, naibliğini ise Mu'ine'd-Dîn Üner el-Atabekî'ye[258] verdi. Yiyecek bakımından da Hıms'ı takviye eden Şihabae'd-Dîn Mahmûd daha sonra merkezi Dimaşk'a döndü. Fakat Musul Atabegi Zengi'nin Haleb'deki naibi Savar, Hıms'a Dimaşk'dan gelenlerin yerleşmesine fırsat vermeden şehir çevresinde görüldü. Şihabe'd-Dîn Mahmûd, Savar ile birçok elçi ve mektupların karşılıklı gönderilmesinden sonra anlaşmaya vardı ve böylece geçici bir süre içinde olsa kuzeyde sulh temin edildi. Bunun üzerine Hıms varoşlarından çekilen Savar, Haleb kuvvetlerinin yanı sıra Türkmen kuvvetleriyle birlikte Latakya'ya girdi ve büyük ganimetler elde ederek Şeyzar üzerinden Haleb'e döndü. Emir Savar'ın yanındaki Türkmenlerin bir kısmı Şeyzar üzerinden Diyarbekr'e bir kısmı da el-Cezire'ye dönmüştü[259].

Hıms şehrinin idaresi ile görevlendirilmiş olan Hâcib Yûsuf b. Firûz, Dimaşk'a çağrılmış ve Hıms'ın idare ve savunma işleri, Mu'ine'd-Din Üner'e geçici olarak bırakılmıştı[260]. İşte bu sıralarda (Şaban 531/Nisan-Mayıs 1137) Musul Atabegi Zengi, Fırat nehrini geçerek Suriye'ye girdi. Bir müddet Haleb civarında asker toplamakla meşgul olan Zengi, buradan Hıms'a geldi. Emirlerinden Salaha'd-Dîn Muhammed el-Yağı-Basan'ı önden yollayan Musul Atabegi, Hıms kapılarına vardığı zaman, buranın kolay kolay ele geçirilemiyeceğini anlamış bir-

257. İbnü'l-Kalânisî, 252 (Gibb, 237).

258. Birçok eserlerde Anar, Unur şeklinde verilen bu ad, kaynaklarda انر ء أنر (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 50 not 1; Gibb, 247) olarak geçmektedir. Buna rağmen, «Üner» şekli son araştırmalarda kullanılmaktadır.

259. İbnü'l-Kalânisî, 255 (Gibb, 238); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 50; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, III, 260-261; İbn Kadı Suhbe, 106; Ebu'l-Fidâ', III, 10-11.

260. İbnü'l-Kalânisî, 254-255 (Gibb, 238); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 50.

kaç günlük kuşatmadan sonra, Şihabe'd-Dîn Mahmûd ile bir dostluk antlaşması yapmış ve muhasarayı kaldırarak (20 Şevval 531/11 Temmuz 1137), Haçlıların elinde olan Ba'rin üzerine yürümüştür[261].

'İmâde'd-Dîn Zengi'nin, Şihabe'd-Dîn Mahmûd ile yapmış olduğu dostluk uzun sürmedi. Büyük bir mücadeleden sonra, Haçlıların elinden Ba'rin'i dillere destan bir zaferle söküp aldı. Atabegin Haleb naibi Emir Savar ise, Ba'rin'in muhasara ve fethi devam ederken, boş durmamış, Hama'nın kuzeyindeki Ma'arratü'n-Nu'mân ile Kefertâb'ı Haçlılardan almıştı[262].

Ba'rin'in Zengi tarafından fethi sıralarında Bizans ordusu Antakya'ya geldi. Fakat kış mevsiminin yaklaşmasıyla bu ordu kuzey Suriye'de bir iki küçük çapta icraattan başka bir şey yapamayıp, Kilikya'ya çekildi. Bunu fırsat bilen Zengi, 14 Muharrem 532/3 Ekim 1137 de tekrar Dimaşk Atabegliği topraklarına girmek üzere Hama'ya geldi. Buradan tekrar Hıms'a geçti, fakat kuşatmaya girişmedi[263]. Zengi devamlı şehir önünde görülmekle, şehir halkını ve idarecilerini etki altına almak, taciz etmek ve belki de bu yolla ileride girişeceği muhasarayı kolaylaştırmak gayesini gütmüş olabilir.

c. Zengi'nin Dimaşk Atabegliği Ülkesindeki Diğer Faaliyetleri

Hıms'dan ayrılan Musul Atabegi, Dimaşk ülkesi topraklarını terk etmeyerek Ba'albek'e gitti. Buradan ancak külliyatlı miktarda para alarak ayrılan Zengi, haraketine devamla Bikâ' ovasına geçerek el-Macdar ('Ayn Car) üzerine yürüdü ve burasını zaptetti. 'İmâde'd-Dîn Zengi hareketine devamla Banyas'a geldi. Banyas valisi İbrahim b. Turgut'a hakimiyetini kabul ettirerek, burasını da Dimaşk Atabegliğinden ayırdı[264]. Onun güney Suriye'deki bu icraatına Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un hiçbir tepkide bulunmaması, Dimaşk Atabegliğinin, Musul Atabegliğine karşı durabilecek bir kuvvete sahip olmadığı şeklinde açıklanabilir. Çünkü İmade'd-Dîn Zengi'ye karşı Dimaşk Atabegliğinin bütün şehir ve kasabaları surları içine çekilerek kendilerini savunma

---

261. İbnü'l-Kalânisî, 258-259 (Gibb, 242-243); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** XI, 51; İbnü'l-'Adîm, **Zubda,** II, 261; İbn Vâsıl, I, 81-72.
262. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** XI, 55; İbnü'l-'Adîm, **Bugya,** I, 175 a; İbn Vâsıl, I, 74-75; Ebûl'-Fidâ', III, 12.
263. İbnü'l-Kalânisî, 263 (Gibb, 245); İbnü'l-'Adîm, **Zubda,** II, 263-264.
264. İbnü'l-Kalânisî, 263 (Gibb, 245); el-'Azimî, (412-414) Atabeg Zengi'nin yanında 800 askerin bulunduğunu ve kışı Dimaşk atabegliği topraklarında geçirdiğini yazmaktadır. İbnü'l-'Adîm, **Zubda,** II, 263-264.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

durumuna geçmişlerdir. Rebiyülâhir 532/Aralık 1137 de Dimaşk Atabegliği ülkesini terkeden Zengi evvela Hama'ya oradan da Hıms üzerine yeniden yürümek için Haleb'den asker istedi ise de, Bizans'ın Haçlılarla işbirliği yaptığını ve Haleb'in bunların bir hucumuna maruz kalabileceği tehlikesi, onun bu plânından vazgeçmesine sebep oldu[265].

d. Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un Zengi İle Akrabalık Kurması ve Hıms'ın Zengi'nin Eline Geçmesi

Güney ve kuzey Suriye Türk hakimlerinin her ikisi de Bizans ve Haçlılarla uğraşmak durumunda kalmışlar ve kısa bir süre için de olsa, karşı karşıya gelmemişlerdir. Fakat Musul Atabegi'nin bütün Suriye'yi, kendi hükmü altında birleştirebilmek için Hıms ve Dimaşk'ı ele geçirmek istemesi birkaç kere buraları kuşattığı halde elde edememesi, Dimaşk'ı daimi bir tehdid altına düşürmekteydi. Zengi, kuvvet yoluyla biraz zor alacağına inandığı Hıms ve Dimaşk'ı daha kolay bir yolla elde edebilmek için Şihabe'd-Dîn, Mahmûd'a sürekli elçiler yollayarak, annesi-Böri'nin dul karısı aynı zamanda Emir Cavali'nin kızı- Safvatü'l-Mülk Zümürrüd Hatunla evlenmek istediğini bildirdi. Dimaşk'da uzun tartışmalardan sonra Zengi'nin bu teklifi kabul edildi. Düğün 19 Ramazan 532/31 Mayıs 1138 de yapıldı. Zengi kendi kızını da Sihabe'd-Dîn Mahmûd'la evlendirdi. Zümürrüd Hatun yapılan antlaşmaya göre, çeyiz olarak Zengi'ye Hıms şehrini getiriyordu. Bu bakımdan Zengi, gelini Hıms kalesi kapısında bekliyerek karşıladı. Bağdad ve Mısır Halifelerinin elçilerinin yanı sıra, Bizans İmparatorunun da bir elçisi düğün tebrikleri için Hıms'a, Zengi'nin kampına gelmişlerdi. Uzun zaman elde edemediği Hıms'a ve iç kalesine sahip olan Zengi, Zümürrüd Hatun vasıtasiyle Dimaşk'ı da elde edeceğini hesap etmekteydi. Fakat bu düşünce ile Dimaşk içinde giriştiği propoganda aleyhine dönüştü. Bu evliliğin, ancak kendisine Hıms'ı getirmekle kalacağını anlayan Zengi çok geçmeden Zümürrüd Hatun'u terk etti. Şihâbe'd-Dîn Mahmûd'un Hıms'daki naibi Mu'ine'd-Dîn Üner ise Zengi'nin kızına çeyiz olarak verdiği Ba'rin kalesine yine Mahmûd'un naibi olarak gitmiştir[266].

---

265. C. Alptekin, **ayn. es.**, 58-59.
266. El-'Azimî, 414-415; İbnü'l-Kalânisi, 266-267 (Gibb, 252); İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 268-269; Sıbt (Jewett), 100; **Bustan**, 124; **Ano. Syr. Chl**, II. kısım, 279;

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

B. ŞİHÂBE'D-DÎN MAHMÛD ZAMANINDA DİMAŞK ATABEGLİĞİ - HAÇLI MÜNASEBETLERİ

a. Bizans'ın Suriye'yi İstilâsı

aa. Haçlı - Bizans İlişkileri

Suriye'de yer yer ve zaman zaman Müslüman Haçlı mücadelesi devam ederken Bizans ordusunun[267], İmparator II. Yohannes (Ioannes) Comnenus Komutasında, Suriye'ye girmek üzere olduğu haberi, Dimaşk'a Eylül 1136 yılında geldi. Bu haber bölgedeki Müslümanları etkilediği kadar, Haçlıları da şaşırtmıştı. İmparatorun Suriye'ye gelmesi, Antakya ve diğer imparatorluk toprakları üzerindeki Haçlılarla olan anlaşmazlıkları gidermenin yanı sıra, Malatya'daki Danişmentliler ile Kilikya'daki bir kısım Ermeniler'in, İmparatorluğa karşı problemler çıkartmalarıydı[268].

Haçlı liderleriyle, Bizans'ın içine düştüğü anlaşmazlığın sebepleri, I. Alexius (1081-1118) zamanında yapılan antlaşmaların, ihlâl edilmesiydi. Bu antlaşmaya göre Bizans, Haçlılara her türlü yardımda bulunacak, karşılığında, zaptedilecek imparatorluğa ait topraklar, eski sahibine iade edilecekti. Buna ilâve olarak, Alexius, Haçlı ordularının başkomutanlığını elinde tutacaktı.

Fakat, Antakya'nın 27 Cemaziyülevvel 491/3 Haziran 1098 de Haçlılarca zapt edilmesi ve Robert Guiscard'ın oğlu olan I. Bohemund'un burada bağımsız bir şekilde hareket etmesi Alexius'un hiddetine sebep olmuştu. Nihayet Alexius'la Dyrrachium surları altında karşılaşan I. Bohemund yenilmiş, 1108 de yapılan Devol antlaşmasıyla, Antakya, imparatorluk toprakları içinde kalmış, Bohemund ise Antakya'da imparatorun vassalı olmayı kabul etmişti[269]. Fakat I.

İbn Vâsıl, I, 76-77; Ebû'l-Fidâ, III, 12-13; İbn Kesîr, XII, 212; İbn Kadı Şuhba, 108; C. Alptekin, **The Reing of Zangi**, 59.

267. Ana. Syr. Chl. (II. kısım, 275)'e göre : Bizans ordusunun mevcudu 400.000 kişi idi; İbnü'l-'Adîm, (**Zubda**, II, 267) ise bu orduyu Şeyzar'ın kuşatılması ile ilgili bölümünde, 100.000 piyade, 100.000 süvari olarak vermektedir. Verilen bu her iki sayının da çok fazla olduğu aşikârdır.

268. Cinnamus, **Historai**, 14; Nicetas, **Chronicle**, 27-28; F. Chalandon, **Jean II Comnene (1118-1143) et Manuel I Comnene** (1143 - 1180),116-118; J.M. Hussey, «The Later Macedonians, The Comneni and Angeli 1025-1204» **The Cambridge Medieval History**, I. kısım, 223.

269. Anna Comnena, 263; Fulcherius, 193; Villermus, Teyrensis, I, 83-84; bkz. G. Ostrogorsky, **History of the Byzantine state**, (İng. çev. J.M. Hussey),

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bohemund'un ölmesiyle yeğeni Tankred, Antakya üzerinde miras yoluyla hak iddia etti. Bu husus ise, İmparator Alexius'un Antakya'ya elçiler yollayarak şehrin yeniden bağımsız bir şekle dönüştürülmesini, protesto etmesine sebep oldu[270]. Antakya'da, imparatorluk elçi heyetinin söylediklerine ehemmiyet verilmedi ve mesele de, Antakya'yı hâlâ imparatorluğun bir parçası olarak gören II. Yohannes Comnenos'un buraya gelmesine kadar askıda kaldı[271].

İlk Bizans kuvvetleri 531/1136 yılının başlarında Attalia'da karaya çıktı. Bunu diğer birlikler takip etti. Ordu ağırlıklarının Akdeniz yoluyla gemilerle gelmesi daha kolay olmuştu. Attalia'dan Kilikya'ya geçen imparator, burasını Urfa Kontu II. Joscelin'in dayısı, Ermeni Leo'nun elinden aldı[272].

Antakya'da II. Bohemund'un ölmesiyle, Princepsin dul eşi Alice, kızı Constance'in imparator II. Yohannes'in oğlu Manuel'le evlenmesini ve böylece Manuel'in Antakya Princepsi olmasını imparatora teklif etmişti. İmparator II. Yohannes bu yolla, Antakya meselesine daha kolay bir çözüm bulacağına inanmışsa da Antakya'ya gelen ve idareyi ele alan Raimond'un, Constance ile evlenmesiyle bu ümidi kırılmıştı[273]. İmparatorun Antakya'ya yaklaşmakta olduğu haberi Raimond'a, 'İmâde'd-Dîn zengi'nin Ba'rin'i kuşattığı ve Raimond'un yaradımcı kuvvetlerle Ba'rin'e gitmekte olduğu sırada ulaştı. Ba'rin'den süratle Antakya'ya dönen Raimond, II. Yohannes'in henüz tamamlanmamış kuşatması arasından şehre girdi. Birkaç gün süren çarpışmalar esnasında, Bizans ordusunun, surlarda büyük gedikler açması, şehrin geliştirilmiş mancınıklarla dövülmesi askerin dayanma gücünü azalttı. Raimond için boyun eğme kaçınılmaz oldu.

363-366; Türkçe çev. F. Işıltan, **Bizans Devleti Tarihi**, (Ankara 1981), 338; S. Runciman, II, 50-51.

270. Anna Comnena, 262-263; Fulcherius, 150-151.

271. İbn Vâsıl (I, 76). İmparatorun Suriye'ye gelmesini birçok İslâm tarihçileri gibi Haçlıların Ba'rin'i Zengi'ye teslim etmek zorunda kalmalarına bağlamaktadır.

272. İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 262; **Ana. Syr. Chl.** (II. Kısım, 275) İmparator Kilikya'dan bütün Haçlı liderlerine haber göndererek, yanına gelip bağlılıklarını arz etmelerini istemiş fakat buna tek cevap veren, Maraş hakimi Baudouin'in olduğunu, onun da Türklere karşı imparatordan himaye istediğini yazmaktadır.

273. Raymond'un 1136 yılı sonlarında Antakya'ya gelerek küçük yaştaki Constance ile evlenmiş olması mümkündür. (W.B. Stevenson, 138).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yapılan antlaşmaya göre: Raimond, Bizans imparatorluğu'nun bir parçası olan Antakya'da, imparator vassalı olarak vazife görecek, şehir kapısı ve iç kalesi, her an imparatora açık olacaktı. Ayrıca müslümanların elinde bulunan Haleb, Şeyzar, Hama, Hıms zaptedilince Antakya'nın hemen imparatora teslimi şartı ile buraların idaresi Raimond'a verilecekti. Raimond, adı geçen şehirlerin zaptında imparatora yardım edecekti. Bu antlaşmadan sonra Bizans İmparatoru kışı geçirmek üzere Kilikya'ya döndü ve Tarsus yakınlarındaki bir sahilde yazı beklemeye başladı[274].

Bizans imparatoru'nun Suriye'ye kadar gelmesi, kışı geçirmek için Kilikya'ya çekilmesi, Musul Atabegi Zengi'yi pek etkilememiş olacak ki, o Dimaşk Atabegliği'ne ait ülkede icraatına devamla Hıms'ı kuşatmaktaydı[275]. İşte bu sırada, imparatorun elçileri, kıymetli hediyelerle Zengi'nin Hıms önündeki kampına geldiler. Zengi gelen heyeti iyi karşıladı, dönüşlerinin emniyetlerini sağlama ve şereflendirme amacıyla bir muhafız birliğini elçi heyetinin yanına kattı. Ayrıca İmparatora da hediyeler gönderdi[276].

b. Emir Bazvac'ın Trablus'a Akını

1137 yılının ilkbaharında (4 Recep/28 Mart) Şihâbe'd-Dîn Mahmûd tarafından, Mu'ine'd-Dîn Üner'in Hıms'a gönderilmesinden sonra isfahsalarlığa getirilen Bazvac[277], Dimaşk'daki Türkmenlerden oluşan

---

274. Cimnamus, **Historia**, 18-19; Nicetas, **Chronicle**, 36; Villermus Tyrensis, I, 92-93; el-'Azimî, 411-414; İbnü'l-Kalânisî, 258 (Gibb, 241); İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, XI, 53; Ano. Syr. Chl. II. Kısım, 277; Ebu'l-Ferec (Doğrul), II, 374; F. Chalandon, 129-133; S. Runciman, II, 213; W.B. Stevenson, 139.

275. Bkz. s. 110.

276. Kaynaklar bu elçi heyeti ile Zengi arasındaki görüşmeler hakkında bilgi vermemektedir. (İbnü'l-Kalânisî, 262 Gibb, 244); el-'Azimî, 413. Bu sıralarda Bizans kuvvetleriyle - Musul Atabegliği arasındaki münasebet, Zengi'nin Haleb naibi Savar ile imparator kuvvetleri arasındaki bir iki küçük çapta çatışmadan ibarettir. Bu arada bir miktar Bizanslı asker esir de alınmıştır. Bu husus göz önüne alınırsa, 10 Eylülde Bagras'dan hareket eden elçi heyetinin, bu çatışmaları ve esirler meselesini görüşmüş olması ve ayrıca imparatorun kış sonu yapacağı seferin Musul Atabegliği üzerine olmacağı kanaatini Zengi'ye vererek onu yanıltmak için geldiğini düşünebiliriz.

277. Emir Bazvac, 'İmâde'd-Dîn Zengi'nin Dimaşk'ı kuşatması sırasında Emir Üner ile birlikte gösterdiği hizmetlerle dikkati çektiler. Her iki Emir de gerek Şihâbe'd-Dîn Mahmûd'un gerekse bütün Dimaşk halkının sevgisini kazandılar (İbnü'l-Kalânisî, 248, Gibb, 236).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kuvvetli bir birlik ile Trablus üzerine gitti. Trablus Kontu Pons ise, bütün kuvvetleriyle Dimaşk askeri karşısına çıkarak Emir Bazvac ile el-Kûra[278] da karşılaştı. İbnü'l-Kalânisî, Bazvac'ın bir iki yere pusu kurmuş olduğunu ve bunlardan el-Kûra'dakine, Pons'un düştüğünü yazmaktadır. Yapılan muharebe epey şiddetli olmuş ve Haçlılar yenilmişlerdir. Çok kişinin hayatını kaybettiği bu savaşta, Kont Pons ile Trablus Bishop'u Gerald dahil olmak üzere birçok kişi esir alınmıştır. Pons bu esaret içinde hayatını kaybetmiş, Bişhop Gerald ise kimliğini gizlemiş ve bir esir mübadelesinde tekrar Trablus'a dönmüştür. Ölen Kont'un yerine oğlu II. Raimond geçmiş ve babasının intikamını almak için Lübnan dağlarında yaşayan Suriyeliler'e çok eziyetler etmiştir[279].

Kesin bir zafer elde eden Emir Bazvac, bir süre Trablus Kontluğu topraklarında kalmış, Vâdî İbnü'l-Ahmâr kalesini de ele geçirmiştir[280]. Emir Bazvac'ın Trablus üzerine yaptığı bu akın sırasında, Bizans imparatoru II. Yohannes kış için çekildiği Kilikya'da bulunmakta, Musul Atabegi Zengi ise, bir ay kadar sonra (16 Ramazan/27 Mayıs) yapacağı Hıms kuşatması için hazırlıklarını tamamlamaktaydı[281].

c. Emir Bazvac'ın Nâblus Seferi

Trablus akınından büyük ganimetlerle dönen, Emir Bazvac kısa bir süre sonra (Temmuz 1137)[282] tekrar akına çıktı. Bu sefer ki hedef,

---

278. Villermus Tyrensis, II, 82, 83, iki ordunun (İng. ter.) «Mount of the Pilgrims» denen yerde karşılaşmış olduğunu yazmaktadır.
279. Villermus Tyrensis, **ayn. yer.**
280. İbnü'l-Kalânisî, 531/1136-1137 yılı hadiselerini verirken Emir Bazvac'ın iki akınından bahsetmektedir. Fakat ayrı ayrı yerlerde verdiği bu akınların her ikisinin de Trablus üzerine yapıldığını yazmaktadır. İbnü'l-Kalânisî, birinci akının (s. 258, Gibb, 241) Recep ayında (25 Martla başlar) daha sonra verdiği (s. 362, Gibb, 244), ikinci akının ise 4 Recepte (28 Mart) olduğunu yazıyor ki, Recep ayının ilk dört gününde iki akının yapılması imkânsız olduuğ gibi diğer iki kısımda da Trablus akınının değişik yönleri anlatılmıştır. Yazar Nablus akınını, ikinci Trablus akını olarak göstermekle bir hataya düşmüştür. İbnü'l-Esîr ise (**el-Kâmil**, XI, 50) aynı yıl hadiseleri içinde Trablus seferini, «Müslümanların Vâdî İbn Ahmar kalesini Haçlılardan alması» başlığı altında vermiş fakat o da Nablus akınından bahsetmemiştir. Ayrı olarak İbnü'l-Esîr, Bazvac adını, Bezzvuş (بذاوش) olarak vermektedir.
271. Bkz. s., 110.
282. Bu tarih tahminidir. Nâblus akını, İslâm kaynaklarınca pek belirtilmemiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

batı eserlerinde Neapolis veya Neopolitana olarak geçen Nâblus'du. Kudüs krallığı sınırları içinde bulunan bu kasaba, Dimaşk'ın güneybatısında ve Nezaret ile Kudüs şehrini birleştiren hattın orta kısımlarındadır. İslâm kaynaklarına oranla bu akına oldukça geniş yer veren Villermus Tyrensis, müdafaasız bir durumda bulunan Nâblus'u Dimaşk Atabegliği kuvvetlerinin talân ettiğini, hayatlarını bu ani baskından kurtaranların, sadece iç kaleye güçlükle sığınanlar olduğunu yazmaktadır. Nâblus'un surunun bulunmadığı sadece iç kaleye sahip olduğu yine aynı kayıtlar arasındadır[283].

d. Kuzey Suriye'de Haçlı - Bizans Harekâtı

532/1138 yılı başlarında, kış öncesi yapılan plâna göre Raimond harekâta geçmiş ve beşyüz kadar Halebli tüccarı Antakya ve civar mahallerde tutarak hapsetmiştir. Bu tutuklamaların amacı yapılan savaş hazırlıklarının, tüccarlarca etrafa yayılmamasıdır[284]. 1138 yılının Mart ayı sonlarında ordusu ile Antakya'ya gelen İmparator II. Yohannes, yanındaki Haçlılarla birlikte ilk olarak, Haleb'in 35 km. kadar kuzey-doğusundaki Buzâ'a'ya yürüdü. Altı günlük bir kuşatmadan sonra 25 Recep 532/9 Nisan 1138'de düşen Buzâ'a'nın halkı kılıçtan geçirildi. Geri kalan 400 kadar kişi ise, hayatlarını ancak Hıristiyan olmakla kurtarabildi[285]. Takip eden on gün içinde birleşik kuvvetler her yöne dağıldı, hayatlarını kurtarmak için mağaralara sığınanlar, dumanla çıkartılarak öldürüldüler[286].

Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd (1134-1152) bu sıralarda halifelik merkezi Bağdad'da bulunuyor, Musul Atabegi Zengi ise, Hıms'ın muhasarası ile meşgul oluyordu[287]. Haleb'den gelen haberciler Bizans

---

Lâtin kaynaklarından Villermus Tyrensis (II, 88-89) ise tarih vermemekte, Kudüs Kralı Fulk'un ordusu ile bölgeden ayrılmış olduğu bir zamana rastladığını yazmaktadır. Fulk'un bu sıralarda Atabeg Zengi tarafından kuşatılan Ba'rin'in imdadına gittiği bilinmektedir. Temmuz ayı ortalarında Zengi'nin Ba'rin'i aldığı dikkate alınırsa, Emir Bazvaç'ın bu akını Temmuz ayı ortalarından sonra yaptığı tahmin edilebilir. Zaten Kudüs ordusu çok geçmeden geri dönecektir.

283. Villermus Tyrensis, II, 89.
284. İbnü'l-Kalânisî, 263-264, (Gibb, 246).
285. İbnü'l-'Adîm, (**Zubda**, II, 265; **Bugya**, I, 281-282) öldürülenlerin 6.000 kişi, İbnü'l-Kalânisî, (265, Gibb, 249-250) ve İbnü'l-Esîr, (**el-Kâmil**, XI, 56) 5.300 kişi, İbn Vâsıl, (I, 78) ise 5.800 kişi olduğunu kaydetmektedirler.
286. İbnü'l-Kalânisî, 265 (Gibb, 250); El-'Azimî, 414.
287 Bkz. s. 110.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İmparatorunun bölgedeki faaliyetini Zengi'ye anlatınca, o da Hıms kuşatmasını kaldırdı. Bir yandan Sultan Mes'ûd'dan yardım isteyen Zengi, diğer yandan da aralarında Zeyne'd-Dîn 'Ali Küçük'ün de bulunduğu komutanları önden Haleb'e gönderdi. Kendisi de vakit kaybetmeden Haleb'e geldi (27 Recep 532/10 Nisan 1138) ve şehri bir kuşatmaya karşı hazırlamaya başladı. Nitekim kendisinin şehre gelişinden altı gün sonra Haleb, imparator tarafından kuşatıldı. Haleb'i ani bir baskınla hazırlıksız olarak yakalamayı düşünmüş olan imparator, Zengi'nin kendinden önce şehre girdiğini öğrenince üç gün evvel başlattığı kuşatmayı fazla zaman kaybetmemek için kaldırmak zorunda kaldı[288]. Fakat imparatorun, kuzey Suriye'de harekâtı durmadı. 9 Şaban/21 Nisan'da el-Asârib, arkasından da Ma'arra ve Kefertâb peş peşe Haçlı-Bizans kuvvetlerinin eline geçti. Bu güç durumda Musul Atabegi'nin yardımına, Artuklu Emiri Dâ'ûd komutasında Türkmenlerden oluşan büyük bir kuvvet geldi[289]. Ayrıca, Zengi'nin, Dimaşk Atabegliği üzerindeki emelleri bilinmesine rağmen, Şihabe'd-Dîn Mahmûd da bir miktar askerini Zengi'nin yardımına yolladı[290]. Sultan Mes'ûd ise 10.000 kişilik bir süvari birliğini yola çıkarmış, fakat Bizans'ın Haleb'den çekilmesi üzerine bu birlik Zengi'nin isteği ile geri dönmüştür[291].

İmparator II. Yohannes Kefertâb'dan sonra Şeyzar'a geldi. Şeyzar bir şehir-devlet halinde, bağımsız olarak Ebu'l-'Asakîr Sultan İbn 'Ali İbn Mukallid İbn Nasr Munkız el-Kinanî el-Mankıbî tarafından idare edilmekteydi. Usâme İbn Munkız İmparatorun, korkunç büyüklükteki mancınıklarla şehri dövdüğünü yazmaktadır[292]. Fazla dayanamayan Şeyzar'ın varoşları düşmüş olmasına rağmen dik kayalar üzerine inşa edilmiş olan iç kale 24 gün dayanmıştır[293].

---

288. el-'Azimî, 414; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 264; İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiye**, 62-63.
289. İbnü'l-Kalânisî, 265-266 (Gibb, 249-251); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 58; İbn Vâsıl, I, 77-78; İbnü'l-'Adîm, (**Bubda**, II, 266-268) bu kuvvetlerin 50.000 olduğunu, el-Azimî (414) ise 20.000 olduğunu kaydetmektedir.
290. İbnü'l-Kalnisî, 266 (Gibb, 251).
291. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 38. ayn. müel., **el-Atabekiye**, 62-63; Ebu Şâme, I, 89-90; İbn Vâsıl, I, 79-81.
292. Usâme İbn Munkız, **Kitabü'l-İ'tibar**, 113.
293. Cinnamus, **Historia**, 19-20; Nicetas, **Chronicle**, 37-41; İbnü'l-Kalânisî, 255 (Gibb, 251-252); El-'Azimî, 415; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 37-38. Ayn. müel., **el-Atabekiye**, 55-56; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 267-268; Villermus Tyrensis, II, 96; **Ano. Syr. Chl.**, II. kısım, 279; W.B. Stevenson, 140-141; S. Runciman, II, 216-217.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bizans İmparatoru, Musul Atabegi ile açık bir sahada muharebeye girmek istemişse de Zengi buna imkân vermemiştir. Suriye'de daha fazla meşgul olmanın fayda vermiyeceğini anlayan II. Yohannes Comnenus Antakya'ya döndü. Gerek Raimond'dan gerekse Urfa Kontu Joscelin'den vassalları olarak icraatta bulunacaklarına dair yemin alan imparator tekrar Kilikya'ya gitti. Zaptettiği yerler ise, beş altı ay kadar sonra (Buzâ'a 27 Eylül, el-Asarîb 10 Ekimde) Musul Atabegi tarafından geri alındı. Eğer Zengi, Bizans imparatoru'nun çekilmesinden hemen sonra Şihabe'd-Dîn Mahmûd'a kendi kızını verip onun annesi Zümurrud Hatun'la evlenmek[294] için vakit kaybetmemiş olsaydı bu yerlerin daha da önce geri alınması mümkün olabilirdi.

C. *İÇ OLAYLAR*

a. Emir Bazvac'ın Öldürülmesi

Emir Bazvac yanındaki Dimaşk kuvvetleri ile 15 Cemaziyülevvel 532/30 Ocak 1138 pazar günü, Haçlılar üzerine yeni bir akına çıkmıştır. Gittiği yer hakkında bir bilgi vermeyen İbnü'l-Kalânisî, Bazvac'ın geri dönüşünde, şehre girebilmek için, şehir civarında bir müddet beklediğini, ancak Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un müsaadesi çıktıktan sonra Dimaşk'a girdiğini yazmaktadır[295].

Uzun zaman bilhassa, Dimaşk'ın Zengi tarafından kuşatılması sırasında yaptığı hizmetlerle Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un itimad ve sevgisini kazanmış olan Bazvac, artık gözden düşmüştü. Onun sert tabiatı, hırçınlığı, Haçlı hakimiyeti altındaki topraklarda icra ettiği zalimce akınlar, onun düşmanları tarafından koz olarak kullanıldı. Üstelik hazine gelirinin kaybına da sebep olduğu ortaya sürülünce, Mahmûd, emirin öldürülmesini kabul etti. Bazvac'ın son zamanlarda kazandığı galibiyetler onu gururlandırmış, kendi başına hareket eden kişi yapmıştı. 6 Şaban 532/18 Nisan 1138 de huzura çıkan Emir Bazvac, Mahmûd'un yanında bulunan Ermeni hizmetkârlarca öldürülmüştür[296].

---

294. Bkz. s. 113.
295. İbnü'l-Kalânisî, 264 (Gibb, 246).
296. İbnü'l-Kalânisî, (aynı yer.) Emir Bazvac. Şemsü'l-Mülk İsmâ'îl'in öldürülmesine taraftar olmıyanlardandı, Zümurrud Hatun'un oğlunu öldürtmesinden hep Yûsuf b. Firûz'u mesul tutuyordu. Bu kinini isfahsalarlık makamına gelince de sürdüren Bazvac, Yûsuf b. Firûz' için tehlikeli olmaya başlamıştı. İsmâ'îl'in öldürülmesinde günahı olanlar Bazvac'dan korkmakta ve ona düşmanca davranmaktaydılar.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

b. Üner'in İsfahsalarlığa Tayini

Emir Bazvac'ın öldürülmesiyle boşalan isfahsalarlığa, Mu'îne'd-Dîn Üner (17 Şaban 532/29 Nisan 1138) getirildi. Üner de Bazvac gibi ilk önemli vazifeyi, Dimaşk'ın muhasarasında almış ve bunu muvaffakiyetle yürütmüştü. Daha sonra, Hâcib Yûsuf b. Firûz'un vâliliği sırasında Melik naibi olarak Hıms'a gelmiş, Yûsuf b. Furûz'un Dimaşk'a, Mahmûd tarafından çağırılmasıyla da şehrin hem idarî ve hem de askerî yükünü tek başına göğüslemişti. Bu vazifede bulunduğu sıralarda, Musul Atabegi Zengi de Hıms'ı kuşatmış fakat netice alamamıştı. Nevar ki Hıms'ın evlilik yoluyla Zengi'nin eline geçmesi ve yerine Ba'rin'in verilmesi sonunda Hıms'ı bırakıp Ba'rin'e gelmişti. İşte bu merhalelerden sonra Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un itimadına nail olmuş, Emir Bazvac'dan sonra Emir Üner İsfahsalar olmuştu. Kendisine ayrıca Atabek unvanı verildi. Bunun yanı sıra Şihâbe'd-Dîn Mahmûd, hâcibliğe emirlerinden Esede'd-Dîn Akız'ı getirmiştir[297].

c. Şihâbe'd-Dîn Mahmûd'un Öldürülmesi

Banyas çevresinin Haçlılar tarafından yağmalanıp tahrip edilmesiyle Banyas'a giden Mahmûd, bu Haçlı kuvvetlerinin kendisinin oraya varmasından evvel çekilmiş olmaları üzerine tekrar Dimaşk'a döndü. Fakat dönüşünden hemen sonra, 23 Şevval 533/23 Haziran 1139 da kendi adamlarınca öldürüldü. Şihâbe'd-Dîn Mahmûd'u öldürenler, Ermeni asıllı Alp-Kuş[298], hâdım Yûsuf ve Harkâvî idi. Mahmûd bunların her üçüne de aşırı güveniyor, geceleri oda kapısında veya çevresinde yatırıyordu. Hele, Ermeni Alp-Kuş'a, Mahmûd'un gösterdiği itimad öbürlerinden de fazla olup ondan hiçbir şeyi gizlemezdi[299]. Fakat bu üçü aralarında anlaşıp, Şihâbe'd-Dîn Mahmûd'u uyurken öldürdüler. Katillerin ikisi yakalanıp öldürüldü ise de Ermeni Alp-Kuş kaçtı[300].

---

297. Aynı müel., **ayn. yer.**
298. İbn Tanrı Birdî, III, I. kısım, 26.
299. İbnü'l-Kalânisî, 268-269 (Gibb, 253).
300. İbnü'l-Kalânisî, **ayn. yer.** Dikkati çeken bir husus İbnü'l-Kalânisî'nin (271, Gibb, 258) Cemâle'd-Dîn Muhammed'in kardeşi Şihâbe'd-Dîn Mahmûd'un öldürüldüğü saatte ölmüş olduğunu yazmış olmasıdır. Cemâle'd-Dîn Muhammed'in ölümünü yazarken neden geriye dönmüş İsmâ'îl'in ölümünden bahsetmiştir? En güvendiği üç adamı tarafından hiç bir sebep gösterilmeksizin öldürülmesi, katillerin birinin kaçıp kayıplara karışması, olayın bir tertip olduğunu kuvvetlendirmektedir. Mahmûd'un ölümü en çok Muhammed ile

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

5. CEMÂLE'D-DÎN MUHAMMED DEVRİ (1139-1140)

A. *CEMÂLE'D-DÎN MUHAMMED'İN HAKİMİYETİ ELDE ETMESİ*

Şihâbed-Dîn Mahmûd'un öldürülmesiyle, Dimaşk'ın kuvvetli Emiri Mu'ine'd-Dîn Üner, Mahmûd'un yerine onun Ba'albek'deki kardeşi Cemâle'd-Dîn Muhammed'i uygun görmüş ve ona mektup yazarak bir haberci ile süratle, Ba'albek'e göndermişti. Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un bir diğer kardeşi de, Behramşah idi. Behramşah, Dimaşk'ın kuşatılması sırasında, Zengi'nin kampına Şihabe'd-Dîn Mahmûd'u temsilen gönderilmişti' Behramşah'ın Dimaşk içinde bulunmasına rağmen Mahmûd ile anneleri ayrı olan kardeşi Muhammed tercih edi'di. Bunda emirlerin bilhassa Üner'in tesiri büyük oldu. Mektubu alan Muhammed hiç vakit kaybetmeden Dimaşk'a geldi. Muhammed'in ilk işi kardeşi Behramşah'dan gelebilecek bir tehlikeyi önleyebilmek için tedbirler almak oldu. Behramşah başına gelecek tehlikeyi sezdi ve Musul Atabegi Zengi'nin yanına kaçtı[301]. İç kaledeki sarayda toplanan divanda, emirler, komutanlar, saray ve devlet ileri gelenleri her cülusda olduğu gibi toplanıp Muhammed'e biat ettiler.

Oğlu Mahmûd'un ölüm haberi annesi Safvetü'l-Mülûk Zümürrüd Hatun'a ulaşınca, çok üzülmüş, hakimiyetin de üvey oğlu Muhammed'e verilmesi üzerine Zengi'ye mektup yazarak bir an önce Dimaşk'a gelip şehri almasını istemiştir. Ölen oğlu Mahmûd'un cülusu sırasında yapılan merasimde emirlerin ve saray erkânının kendisine de bağlılık yeminleri ettiği bir zamanların gözde kadını —bilhassa Zengi ile evlendikten sonra— itibarını kaybetmişti. Bunun sebebi belki de, emirlerin, Hatun'un Dimaşk'ı Zengi'ye teslim etmek veya yar-

---

İsfahsalar Üner'e yaramıştır. Üner vezirlik makamına getirildiği gibi, Muhammed'in annesi ile de evlenmiştir İbnü'l-Kalânisî'nin yukarıdaki kaydı acaba açıkça yazamadığı bir düşüncenin ifadesi midir?

301. El-'Azimî, 417.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dırmcı olmak niyetinden endişe duymalarıydı. Bir diğer husus da Dimaşk'da kesin söz sahibi olma mertebesine ulaşmış Üner'in davranışı idi. Üner'in hadiselerden kısa bir müddet sonra, Muhammed'in annesi ile evlenmesi, belki de, Muhammed'in planlı bir şekilde tercih edilmesine sebep olmuştu.

Muhammed'in başa geçmesi, Behramşah'ın şehirden gitmesi, huzursuz halde bulunan Dimaşk halkını yatıştırmış ve sükûnet hasıl olmuştur. Üner ise hizmetine karşılık vezaret makamına gelmiş ayrıca Ba'albek'i ikta olarak almıştır[302].

B. *CEMÂLE'D-DÎN MUHAMMED - ZENGİ MÜNASEBETLERİ*

a. Atabeg Zengi'nin Ba'albek'i Zaptı

Şihâbe'd-Dîn Mahmûd'un öldürülmesi, Behramşah'ın Zengi'ye sığınması ve Zümürrüd Hatun'un mektupla Zengi'yi Dimaşk'a davet etmesi, Musul Atabegi'nin Dimaşk'a yürümesi için güzel bir fırsat oldu. Öteden beri fethini düşündüğü ve birkaç defa teşebbüs ettiği halde ele geçiremediği Dimaşk'a belki şimdi hakim olabilirdi. Kuzeyde Artukoğulları üzerine yaptığı bir seferden yeni dönmüş olan Musul Atabegi, ordusunu yeniden sefere hazırladı. Musul kuvvetleri Zilhicce 533/Ağustos 1139 da Fırat nehrini geçti. Birliklerinin bir kısmı Emir Selaha'd-Dîn Yağı Basan komutasında, Dimaşk Atabegliği'ne ait topraklara girerken kendi de bir kuşatma için gerekli olan araçları depoladığı Hama'ya geldi (5 Ağustos).

Musul ordusunun Hama'da savaş hazırlıkları içinde olmasını haber alan Cemâle'd-Dîn Muhammed, bilhassa Mu'ine'd-Dîn Üner'in de yardımıyla, savunma hazırlıkları içine girdi. Ba'albek ise uzun bir kuşatmaya dayanabilecek şekilde techiz edildi. Fakat Atabeg Zengi'nin 20 Zilhicce/18 Ağustos'da kuvvetli bir ordu ile şehri kuşatması, ayrıca en az 14 adet mancınıkla şehri uzun bir süre gece gündüz dövmesi daha fazla dayanabilmenin imkânsızlığını ortaya koymuş ve Ba'albek 14 Safer 534/10 Ekim 1139[303] da kapılarını Zengi'ye açmıştır. Fakat iç kaleyi teslim etmeye razı olmayan bir kısım kuvvetler, burada direnmeye devam ettiler. İbnü'l-Kalânisî, iç kaleyi savunanların çok ce-

302. İbnü'l-Kalânisî, 268 (Gibb, 254); W.B. Stevenson, 143.
303. El-'Azimî, 418.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

saretli Türkler olduğunu yazmaktadır[304]. Kırk kişi kadar olan Dimaşk Atabegliği'ne mensup bu küçük gurup, gelebilecek bir yardım ümidi de olmayınca, hayatlarının bağışlanması kaydı ile, on gün kadar direndikten sonra teslim olmayı kabul ettiler. Zengi, bunlara yeminle, söz verdikten sonra 24 Safer 534/20 Ekim 1139 iç kaleyi teslim aldı. Fakat verdiği sözü tutmayan Musul Atabegi, kaçmayı başaran bir ikisi hariç, geri kalan otuzyedi Türk'ü öldürttü[305].

b. Musul Atabegi Dimaşk Önlerinde

Ba'albek'in zaptından sonra Musul Atabegi Zengi Dimaşk önlerine yeniden geldi. Rebiyülevvel 534/Kasım 1139 ve Bikâ' bölgesine girdi. Buradan maharetli ve bilgili elçisi Kadı Kemale'd-Dîn Şehrizorî'yi, Cemâle'd-Dîn Muhammed'e yollayarak, Dimaşk'ı kendisine teslimi halinde bölgesinde istediği yeri vereceğini ve her türlü şartlarını kabul edeceğini bildirdi. Teklifinin reddedilmesi üzerine, Zengi, Bikâ'dan hareketle Harman'ın kuzeyindeki dağları geçerek, Dimaşk'ın 7-9 km. güneybatısında olan Darayya'ya gelerek karargâhını kurdu (13 Rebiyülâhir/6 Aralık). Zengi, Cemâle'd-Dîn Muhammed'e ait bir kısım Dimaşk kuvvetleriyle 28 Rebiyülâhir / 21 Aralıkta Musalla yakınlarında karşılaştı ve onları ağır bir şekilde yendi. Kaçabilenler Dimaşk'a döndüler. Zengi Dimaşk civarında bir kaç gün oyalandı, sonra tekrar Cemâle'd-Dîn Muhammed'e haber yollayıp, teklifini tekrarladı, hatta Hıms, Ba'albek veya istediği başka bir yeri verebileceğini bildirdi. Cemâle'd-Dîn Muhammed şehri kaybedeceği endişesine kapılmış olacak ki, daha fazla kan dökülmesine razı olmadığını emirlerine söylemiştir. Fakat emirleri teslim olmayı hata olarak görmüşler, savunmaya devam etmişlerdir[306]. Bu arada Zengi boş durmamış, Kadı Kemâle'd-Dîn Şehrizorî marifetiyle şehir içine yolladığı casuslar vasıtasiyle bir kısım taraftar temin etmiştir. Bunlar önceden tespit edilecek bir zamanda sur kapılarını içerden açacaklar, Musul askeri de böylece şehre girecekti. Dimaşk emirleri ise böyle bir antlaşmadan habersiz olarak var güçleri ile şehir surlarında gerekli tedbirleri almaya uğraştı. Ayrıca halk da savunmada vazifelendirildi. Bu haliyle Dimaşk

304. İbnü'l-Kalânisî, 270 (Gibb, 255).

305. El-'Azimî, 417; İbnü'l-Kalânisî, 267-270, (Gibb, 253-256); **Bustan**, 124-125; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil** XI, 73; ayn. mü. **el-Atabekiye**, 58-59; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II. kısım, 273-272; Sıbt, (Jewett) 104-106; **Ano. Syr. Chl.** II. kısım, 273-274; Ebu'l-Fidâ'. III, 15; İbn Kadı Şuhbe, 109-110.

306. İbnü'l-Kalânisî, 271 (Gibb, 258).

bütün gücüyle Zengi'ye karşı harekete geçmişti. Şehir içindeki her şeyden haberi olan, Musul Atabegi'nin şehir kapısı içerden açılsa, kuvvetleri şehre girse dahi, Dimaşk'ın dar sokaklarında çarpışmaların devam edeceğini, bu hususun ise tamamiyle aleyhine olacağını düşünmesi, kuşatmayı kaldırmasına sebep oldu[307].

c. Cemâle'd-Dîn Muhammed'in Ölümü

'İmâde'd-Dîn Zengi'nin Dimaşk önlerinden çekilmesinden hemen sonra Cemâle'd-Dîn Muhammed bir hastalığa yakalanmış, bütün tedavilere rağmen bundan kurtulamıyarak, 8 Şaban 534/29 Mart 1140 Cuma günü ölmüştür. Tabutu büyük annesinin el-Faradis'deki türbesine gömüldü.

Cemâle'd-Dîn Muhamed'in bu ani ölümü üzerine toplanan divan, oğlu 'Abdü'l-Devle Ebû Sa'îd Abak'ın başa geçmesine karar verdi[308].

---

307. İbnü'l-Kalânisî, 270-271, (Gibb, 256-258); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 73-75; ayn. mü. **el-Atabekiye**, 58-59; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 273; İbn Vâsıl, I, 148.
308. İbnü'l-Kalânisî, 271, (Gibb, 258-259).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

6. MÜCÎRE'D-DİN ABAK DEVRİ (1140-1154)

'Abdü'd-Devle Ebu Sa'îd Abak'ın Dimaşk hakimi olarak ilan edilmesi sırasında vezir bulunan Mu'ine'd-Dîn Üner, Atabegliğin bütün gücünü elinde toplamış bulunuyordu. Abak'ın kendi başına yapacağı bir iş, alacağı bir karar hemen hemen yoktu. Üstelik kendi hakimiyeti sırasında, gerek Musul Atabegliği ve gerekse Haçlılarla, Dimaşk'ın siyasî temasları yeni gelişmeler göstermişti. Vezir Mu'ine'd-Dîn Üner'in tahakküm devrinin bir yerde, Cemale'd-Dîn Muhammed zamanını da kapladığını söyleyebiliriz. O zamandan beri her tarafa kendi adamlarını yerleştirmiş olan Üner'i halk da tutmakta idi. Esasında Üner devlet işlerinde tecrübe sahibi, akıllı ve aynı zamanda iyi bir kumandandı. Abak'ın hükümdarlık süresinin uzaması, diğer bir deyişle Dimaşk Atabegliğinin, dış tehlikelere bir süre daha dayanması onun sayesinde olmuştu.

Abak'ın hakimiyet devri, kendi seleflerinin zamanında olduğu gibi Musul Atabegliği ve Haçlıların meydana getirdiği siyasî olaylarla geçmiştir. Sadece bu defa, yapılan ittifaklarla, dostlar ve düşmanlar, zaman zaman yer değiştirmiş, olayların seyri tek yönlü olmaktan çıkmıştır.

A. ABAK ZAMANINDA DİMAŞK ATABEGLİĞİNİN MUSUL ATABEGLİĞİ VE HAÇLILARLA OLAN MÜNASEBETİ

a. Zengi'nin Dimaşk'ı Kuşatması ve Haçlılarla Yapılan İttifak

Cemâle'd-Dîn Muhammed'in ölmesi, yerine oğlu Abak'ın getirilmesi Musul Atabegi Zengi'yi ümitlendirdi ve emirler arasında bir anlaşmazlığın olabilme ihtimali onu Dimaşk önlerine yeniden getirdi. Zengi'nin birkaç sefer Dimaşk'ı kuşatma teşebbüsünde bulunması, onun buraya ne kadar ehemmiyet verdiğini de göstermekteydi. Böylesine bir tehdid altında kalan Dimaşk, Haçlılarla anlaşmak zorunda

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kaldı. Vezir Mu'ine'd-Dîn Üner, Dimaşk şehri ileri gelenleriyle görüşerek, Zengi'nin Ba'albek'de söz verdiği halde sözünü tutmadığı ve iç kaleyi savunan Türkleri öldürdüğünü, bu bakımdan onun sözüne güvenmenin doğru olmayacağını, eğer şehir ona teslim edilirse birçok kişinin öldürüleceğini ileri sürerek, Haçlılarla ittifak yapma yoluna gitmeyi, kabul ettirmişti. Bunun üzerine Usâme İbn Munkız'i Kudüs kralı Fulk'a elçi olarak gönderen Üner, onların Zengi'ye karşı Dimaşk Atabegliği'ni korumaları halinde her ay 20.000 dinar ödemeyi ve Zengi'nin valisi İbrahim b. Turgut'un elinden Banyas'ı alırsa, burayı da Haçlılara vereceğini vaad etmiştir. Ayrıca, eğer Zengi Dimaşk'ı zapdederse, Kudüs'ün içine düşeceği tehlikeyi de belirtmiştir. Kudüs Kralı, Vezir Üner'in tekliflerini kabul etmiş bir miktar paranın hemen ödenmesini ve bir kısım rehinelerin herhangi bir ihaneti önlemek üzere Kudüs'e gönderilmesini istemiştir. Haçlıların bu isteği derhal yerine getirilmiş, onlar da bir kısım askerî birliklerini Dimaşk'a yollamaya başlamışlardır. Ayrıca bütün Haçlı liderlerine haberler gönderilmiş, Musul Atabegi'ne karşı her taraftan savaş açılması istenmiştir. 'İmade'd-Dîn Zengi ise adamları vasıtasıyla Dimaşk'ın Kudüs'le yapmış olduğu ittifakı öğrenmiş, birleşik kuvvetlerin kendisi için teşkil ettiği tehdidi bertaraf etmek üzere, Darayya'daki karargâhını 15 Ramazan 534/4 Mayıs 1140 Pazar günü terkederek Havran'a girmiştir. Burada Haçlı kuvvetlerini muharebeye davet eder haliyle bir ay kadar beklemiş, sonra tekrar Dimaşk'ın yakınındaki Guta'ya dönmüştür. Bu sefer karargâhını şehrin kuzeyinde 'Azrâ'da kurdu. (24 Şevval/12 Haziran Çarşamba). Bölge çiftlikleri üzerinde epey hasar yapan Zengi üzerine, ne Haçlılar ne de Dimaşk kuvvetleri gelebildi. Daha sonra beklemekten usanmış görünen Musul Atabegi, Hama'ya döndü. Zengi'nin Guta'da bulunduğu bir sırada, Kudüs kuvvetlerini, yapılan çağrı üzerine desteklemeye gelmekte olan Antakya Princepsi üzerine, Zengi'nin Banyas'daki Emiri İbrahim b. Turgut gitti. Fakat yapılan muharebeyi kaybeden Emir İbrahim b. Turgut bu çatışmada öldü. Zengi'nin muhasarayı kaldırmasıyla rahatlıyan Dimaşk kuvvetleri, Emir İbrahim b. Turgut'un Haçlılara yenilmesiyle gelişen hadiseleri vakit kaybetmeden değerlendirerek (Şevval/Haziran) Banyas'ı kuşattı. Şehrin doğusunu çeviren Dimaşk kuvvetlerinin yanı sıra, şehrin batısı sayıları oldukça fazla olan Haçlılar tarafından kuşatıldı. Kuşatmaya katılan Haçlı liderleri arasında Antakya Princepsi Raimond ile Trablus Kontu Raimond da bulunmaktaydı[309]. Banyas

309. S.W. Stevenson, 145 (Her iki liderin adı da Raimond'dur).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mancınıklarla dövüldü, sonunda Zengi'den de bir yardım gelmeyince, şehir Haçlı-Dimaşk kuvvetlerine teslim edildi. Aralarındaki antlaşmaya sadık kalan Üner, Banyas'ı Haçlılara terk etti[310]. Buranın idaresi Rainer'e verildi.

b. Zengi Yeniden Dimaşk Önlerinde

Dimaşk Atabegliği'nin Haçlılarla ortaklaşa harekâtı sonunda Banyas'ı kaybeden Atabeg Zengi, kendisine karşı yapılmış olan bu ittifakın orta Suriye'deki toprakları üzerinde etkili olacağını düşünmüş ve bir kısım Türkmenleri Ba'albek'e getirerek yerleştirmiştir[311]. Buranın iktasını da Selaha'd-Dîn'in babası Necme'd-Dîn Eyyüb'e vermiştir[312]. Kendisi ise bütün kızgınlığı ile aniden, Dimaşk'a doğru yola çıkmış ve 5 Zilkade 534/22 Haziran 1140 Cumartesi sabahı erken saatlerde Musalla'ya gelmişti. Zengi'nin Dimaşk surlarını zorlamasını yataklarında duyan şehir halkı telaş içinde surlara koşarak savunma yerlerini aldılar. Bir yandan hazırlıklar devam ederken bir yandan Dimaşk askeri huruç hareketine girişti. Atabeg Zengi, ana kuvvetlerini Havran, Guta ve Marc bölgelerine yollamış olduğundan kendi yanında sadece az sayıda muhafız birliği bulunmaktaydı. Huruç eden Dimaşk askeri ile Atabeg Zengi'nin muhafızları arasında olan çatışma sonunda her iki taraftan da birçok kişi ölmüş ve yaralanmıştır. Bir netice alınamayan bu çatışmadan sonra Atabeg Zengi Marc Râhit'e çekilmiş ve birliklerinin dönmesini beklemiştir. Akına giden birlikler Dimaşk'ın yiyeceğini temin ettiği Havran, Guta ve Marc bölgelerinde ne varsa toplamışlardır[313]. Erzaksız bir şekilde savunmalarının imkânsız olduğunu gören Dimaşk'lılar, İbnü'l-'Adîm'e göre, Atabeg Zengi'nin hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlar, hutbede adını okumayı kabul etmişlerdir. Ancak bundan sonra Zengi Dimaşk

---

310. İbnü'l-Kalânisî, 271-272 (Gibb, 259-261); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 73-75; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 273-274; Villermus Tyrensis, II, 105-112; İbn Vâsıl, I, 87-89; Ebu'l-Fidâ', III, 15-16; İbn Kadı Şuhbe, 110-111; **Ano. Syr. Chl.** (II. kısım 274) de Banyas'ın zaptını Barin kuşatması ile karıştırmıştır.

311. İbnü'l-Kalânisî, 272 (Gibb, 261). Zengi'nin bu Türkmenleri, Banyas'ın tekrar geri alınması için getirdiğini yazıyor Ayr. bkz. C. Alptekin, **The Reing of Zengi**, 62.

312. İbnü'l-Esîr, **El-Atabekiye**, 59; Bidlisî, **Şerefnâme**, 84.

313. İbnü'l-Kalânisî, 273 (Gibb, 262); İbnü'-lEsîr, **el-Kâmil**, XI, 75; İbn Vâsıl, I, 89.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

çevresinden çekilmiş ve ömrünün sonuna kadar bir daha Dimaşk önlerine gelmemiştir[314].

c. 1140-1146 Yılları Arası Olayları

Dimaşk'ın Kudüs ile yapmış olduğu antlaşma, Dimaşk Atabegliğine olduğu kadar Kudüs Krallığına da kendi iç işleri ile uğraşma imkânı sağlamıştır. Sınırlarının emniyette olduğunu gören Kudüs Kralı Fulk, Suriye'de Latin hakimiyetini kuvvetlendirmek üzere, kaleler inşa etmeye başlamıştır. 1140-1143 yılları arasında yapılan Kerak kalesi bunların en meşhurudur[315].

aa. Musul Atabegliği ve Haçlılar

Kuzey Suriye'de ise Musul Atabegi, Antakya Princepsi Raimond'un bir hücumuna uğramış fakat Lacak[316], emrindeki Türkmenler bu saldırıyı geri püskürtmüştür. Haleb'deki birliklerinin de katılmasıyla kuvvetlenen Zengi Asi ırmağını geçerek Antakya kapılarına kadar vardı. Buradan elde ettiği büyük miktarda ganimetle tekrar Haleb'e döndü[317].

Takip eden yıl Antakya Princepsi tekrar Halep civarına saldırmış Buzâ'a'ya kadar ilerlemişti. Urfa Kontu Joscelin ise Fırat nehri civarına yürüdü. Zengi'nin Haleb naibi Emir Savar[318], Raimond'un birlik-

---

314. İbnü'l-'Adîm, **Zubda,** II, 274. Ayr. bkz S.W. Stevenson, 145, İbnü'l-'Adîm'in, Zengi'nin bu seferini abartarak göstermiş olduğunu (dipnot 8) söylemektedir. Gerek İbnü'l-Kalânisî ve gerekse İbnü'l-Esîr Zengi'nin adının hutbeye konulduğundan bahsetmemektedir. Dimaşk'lı olan İbnü'l-Kalânisî'nin Dimaşk Atabegliği'ne olan saygısını göz önüne alırsak onun bu hususu bilerek belirtmemiş olduğunu düşünebiliriz. İbnü'l-Esîr'in ise bağlılığı Zengi'den çok Zengi ailesine olmuştur. Onun bilhassa Dimaşk ile ilgili hadiseleri İbnü'l-Kalânisî'den aktardığı bir vakıadır.
315. E. Rey, **Les Colonies Franques de Syrie aux XIIme te XIIIme Siécles,** 125-126.
316. Lacak, Dimaşk Atabegliği hizmetinde çalışmış sonra Zengi'ye katılmış Türk asıllı bir emirdir.
317. İbnü'l-Kalânisî, 274-275 (Gibb, 263); el-'Azimî, 420-421; İbnü'l-'Adîm, **Zubda,** II, 275; İbn Vâsıl, I, 90.
318. Zengi ülkesini iki ana bölgeye ayırmıştı. Biri merkez Haleb olmak üzere Fırat nehrinin batı kısmı, diğeri ise merkezi Musul olan Fırat'ın doğu kısmı. Haleb'e naib olarak Savar b. Ay-Tegin'i Musul'a ise Emir Çakır'ı bırakmıştı. Her Emir kendi bölgesinden sorumlu idi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerini kuzeye atmaya muvaffak olmuş ayrıca, Joscelin ile de kısa süreli bir sulh yapmıştır[319].

ab. Üner'in Kudüs'ü Ziyareti

Dimaşk ile Kudüs arasında sağlanan sulh, Usâme İbn Munkız'a göze vezir Üner'in Kudüs'e bir heyetle giderek Kral Fulk ile görüşmesiyle kuvvetlenmiştir. Fulk, Dimaşk heyetini gayet iyi bir şekilde kabul etmiş ve dostluk göstermiştir. Üner, bu görüşmede Zengi'nin elinden alınmasından ve idaresinin Rainer'e verilmesinden sonra Banyas askerinin kendi ülkesinde yaptığı yağmacılıktan yakınmıştır. Fulk, Rainer'e Emir yollamış, bu tip hareketlere girişmemesini emrettiği gibi, ziyana uğrayanlara tazminat verilmesini istemiştir[320].

Dimaşk heyetinin dönmesinden kısa bir süre sonra, (538/1143) Kudüs kralı Fulk çıktığı bir avda atından düşerek ölmüştür. En büyük oğlu Baudouin ise daha on üç yaşında olduğundan, II. Baudouin'in kızı olan karısı Melisende idareyi ele almıştı. Bu kadın devlet işlerini yürütebilecek kadar bilgili idi. Kocası Fulk'un takip ettiği siyaseti devam ettirdi[321].

ac. Urfa'nın Zengi Tarafından Fethi[322].

Musul Atabegi son Dimaşk kuşatmasından sonra, 1140 yılından itibaren yukarı Fırat bölgesinde faaliyete girişmiş, bilhassa Artukoğulları ile meşgul olmuştu. Mardin civarında hakimiyetini kuvvetlendiren Zengi, Urfa'yı Irak sultanı Mes'ûd'un da görüşünü aldıktan sonra kuşattı. Harran Emiri Fadûl-lâh b. Ca'fer'in Zengi'ye haber gönderip, Joscelin'in şehirden ayrılmış olduğunu bildirdiği zaman, Zengi vakit kaybetmeden Emirlerinden Yağı-Basan'ı Urfa'ya yollamış ve yolları kontrol altına almasını istemişti. Kendisi ise, açılan cihad için Türkmenlerden yardım talabetti. Gelen Türkmenlerle birlikte Zengi, kuvvetleri ile şehri dört bir yandan kuşattı.

---

319. El-'Azimî, 422; İbnü'l-Adîm, **Zubda**, II, 275-277; Villermus Tyrensis, II, 140; C. Aiptekin, **ayn. eser**, 71 vd.

320. Usâme İbn Munkız, **Kitabü'l-İ'tibar**, (nşr. P.K. Hitti, Oxford 1930), 196, İng. çev. P.K. Hitti, **Memoirs of An Arab-Syrian Gentleman**, (Beyrut 1964), 226.

321. Villermus Tyrensis, II, 134-137.

322. Bu konuyla ilgili olarak bkz. J.B. Segel, **Edessa**, 244-247; A.H.R. Gibb, «Zangi and the Fall of Edessa», **A History of the Crusaders**, I, 449-462; C. Aiptekni, **ayn. eser**, 63 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Urfa içindeki askeri birlik zayıftı. Şehrin savunması üç piskoposun elindeydi. Latin asıllı Hugue başkan, yardımcıları ise Ermeni Yuhannes ile Yakubî Basil Bar Şumana idi. Aralarındaki anlaşmazlığın yanı sıra askerlik'ten de anlamayan bu kişiler, Musul Atabegi'nin şehri kan dökülmeden teslim etmeleri teklifini her defasında reddettiler. Şehir büyük mancınıklarla dövülürken, lağımcıların surlarda açtığı gedikler neticesinde, Musul ordusu şehre girdi. Halk panik içinde her tarafa dağıldı. Atabeg Zengi, şehirdeki Haçlıların toplanmasını istiyor, bununla Hıristiyan olmalarına rağmen şehir halkına değil de sonradan gelen istilacı Haçlılara karşı olduğunu gösteriyordu. İki gün yağmalanan şehirde nihayet sükûnet temin edildi. Zengi, emirlerinden Zeyne'd-Dîn 'Ali Küçük'ü vali olarak bir kısım askerî kuvvetlerle birlikte Urfa'da bıraktıktan sonra şehirden ayrıldı. Gitmeden önce 'Ali Küçük'e şehri imâr etmesini, herkese fark gözetmeden adaletli davranmasını emretti[323].

Elli seneye yakın bir zaman Haçlı hakimiyetinde kalmış, Musul-Haleb arasındaki yola hakim ve Müslüman Suriye ile doğu ve güneydoğu Anadolu'daki emirlikler arasında bir köprü teşkil eden Urfa'nın kaybı Haçlılar arasında büyük bir endişe ile karşılandı. Buna mukabil bu fetih İslâm dünyasında büyük bir zafer havası estirmiş, bir yerde istilacı Haçlıların bütün Suriye'den sökülüp atılacağı ümidini yaratmıştır. İbn Kaysaranî, İbn Kasımü'l-Hamavî, İbn Münir ve Usâme İbn Munkız, Zengi'nin Haçlılara karşı elde ettiği zaferleri bilhassa Urfa'nın fethini şiirleriyle süslemişlerdir[234]. Abbasi halifesi el-Muktefî Billâh, Atabeg Zengi'yi «Zeynü'l-İslâm», «el-Melikü'l Mansûr», «Nasîrü'l-Emirü'l-Mu'minîn» unvanlarıyla şereflendirmiştir[325].

Urfa'nın Türklere kaptırıldığı haberi kısa zamanda Avrupa'da duyulmuş, mukaddes topraklar üzerine çok geçmeden ikinci Haçlı se-

---

323. İbnü'l-Kalânisî, 279-280 (Gibb, 266-268); İbnü'l-Cevzî, X, 112; el-Bundarî, 205-206 (Türkçe ter. 186); İbnü'l-Azrak, 170 b; **Bustan**, 127; İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiye**, 66-70; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 278-280. Ayn. mü. **Bugya**, VI, 210 b; Villermus Tyrensis, II, 140-144; **Ano. Syr. Chl.** II. kısım, 282-285; Bar Hebraeus, (İng. ter.), I, 268-270; Mateos, 297-299; İbn Vâsıl, I, 94-95; Ebu'l-Fidâ', III, 17; İbn Kadı Şuhbe, 115-117; S.W. Stevenson, 149-150.

324. 'İmade'd-Dîn İsfahanî, **Haridatü'l-Kasr**, I, 102, 108-110, 154, 170, 172, 246, 470, 533, 536; Ebu Şame, I, 38-40; E. Sivan, **L' İslâm et la Croisade**, 43-50; ayn. mü., «Le Caratere Sacre de Jerusalem Dans L' İslâm aux XIIe - XIIIe Siecles», **SI**, XXVII, Paris 1967, 154-155.

325. Bkz. C. Alptekin, **ayn. eser, ayn. yer.**

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

feri düzenlenmiştir ki, bu (Suriye dolayısiyle) Dimaşk Atabegliği siyasî tarihine yeni bir çehre vermesi bakımından büyük ehemmiyet arzedecektir.

aç. Atabeg Zengi'nin Öldürülmesi

Urfa'nın fethinden sonra şehirde dört gün kalan Zengi, Seruc'a geldi. Haçlıların korkudan kaçmaları sonunda Recep 539/Ocak 1145 de Joscelin'in elinde kalan son yer Fırat'ın doğu kıyısındaki el-Bira idi. Atabeg Zengi Seruc'dan el-Bira'ya gelerek burasını iki ay kadar kuşattı. Belki de netice alacağı bir sırada, Atabegi bulunduğu Alp-Arslan b. Mahmûd bazı tahriklere kapılarak Musul'da Zengi'ye isyan etti. Durum Atabegin Musul naibi Nasîre'd-Dîn Çakır'ın öldürülmesiyle büyük bir ciddiyet de kazanmıştı. Bu durumda Atabeg kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı (Zilkade 539/Mayıs 1145)[326]. İsyanı bastıran Atabeg Zengi, Fırat nehrinin sol kıyısında Sıffin'ın karşısında ehemmiyetli bir mevkiye sahip olan Kal'at Ca'ber'i kuşattı. Burası Fırat'tan Dimaşk'a giden yol üzerinde idi. Ayrıca Musul ve Haleb arasındaki irtibatı sağlamada da büyük değer taşıyordu. Kale, Ukaylilerden 'İzze'd-Dîn 'Ali b. Salim b. Malik'in idaresi altında idi ve bu kişi Musul Atabegi'nin hakimiyetini tanımak istemiyordu Kalenin, karadan tamamen kuşatılmış, ikmal yolları kesilmiş bir halde teslim olması beklenirken, Atabeg, Zengi, kendi hizmetkârları tarafından 541 6 Rebiyülâhir/1146 14 Eylül'ü 15 Eylül'e bağlayan gece, uykuda iken öldürüldü. Katillerin elebaşılarından olan Frenk asıllı Yarın-Kuş[327] adlı köle Ca'ber kalesine kaçmayı başardı[328]. Fakat burada daha fazla kalamadı, Dimaşk'a gizlice gitti. Burada yakalanan Yarın-Kuş, Abak tarafından Nure'd-Dîn Mahmûd'a gönderildi ve Musul'da öldürüldü[329].

ad. Zengi'nin Ölümünden Sonra Musul Atabegliği

Zengi'nin dört oğlu vardı. Bunların en büyüğü olan Seyfe'd-Dîn Gazi kendi ıkta merkezi olan Şehrizor'da bulunmakta idi. Seyfe'd-Dîn'-

---

326. İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiye**, 70; el-Bundarî, 205 (türkçe ter.) 186; İbnü'l-'Adîm, Bugya, VI, 211 a; İbnü'l-Azrak, 170 b; Bustan, 127; Bar Hebraeus (İng. ter.) I, 270.
327. İbn Vâsıl, (I, 99) «Baran-Kuş» diyor.
328. İbnü'l-Cevzî, X, 119; İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiye**, 74 76; Sıbt (Jewett) 114-115; İbn Vâsıl, **ayn. yer.**; Ebu'l-Fidâ', III, 19; Villermus Tyrensis, I, 145-146; Bar Hebraeus (İng. ter.) I, 271; Mateos, 298-299.
329. İbnü'l-Kalânisî, 288 (Gibb, 273-274).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

in küçüğü Nure'd-Dîn Mahmûd ise babasıyla birlikte Ca'ber kalesinin kuşatmasına katılmıştır. Atabeg Zengi'nin öldürülmesi ile Vezir Cemale'd-Dîn Muhammed b. 'Ali Ebu Mansûr, Nure'd-Dîn Mahmûd'un Haleb'e giderek orada babasına halef olmasını münasip görmüştü. Kuşatmaya katılmış olan Selaha'd-Dîn Yağı-Basan, Esede'd-Dîn Şirkûh gibi emirler Nure'd-Dîn ile birlikte Haleb'e geldiler. Haleb'de şehir naibi Emir Savar da Nure'd-Dîn'i destekledi ve böylece Nure'd-Dîn Haleb'de babasının yerine geçti. Vezir Cemale'd-Dîn Muhammed, Melik Alp-Arslan b. Mahmûd'un Zengi'nin oğullarının hakimiyetine boyun eğeceğinden şüpheli olduğundan, Zeyne'd-Dîn 'Ali Küçük ile haberleşmiş ve Seyfe'd-Dîn Gazi'nin süratle Musul'a dönmesinin yerinde bir hareket olacağına işaret etmiştir. Seyfe'd-Dîn Gazi, bu ikazı, hemen Şehrizor'dan Musul'a gelerek tatbik etmiş ve vezir Cemale'd-Dîn Muhammed'le burada görüşmüştür. Melik Alp-Arslan ordunun veziri desteklediğini görünce, Cezire'ye çekilmiştir. Fakat bir müddet sonra Musul'a dönen Alp-Arslan burada yakalanmış ve öldürülmüştür. Vezir Cemale'd-Dîn Muhammed, bundan sonra, Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'a baş vurmuş, Seyfe'd-Dîn Gazi'ye Musul'un verilmesini istemiştir. Sultan, vezirin bu teklifini kabul etmiştir. Zengi'nin diğer iki oğlu Kutbe'd-Dîn Mevdud ile Nusrede'd-Dîn Mirmiran bir süre Musul'da kalmışlar, bunlardan Mevdud, Sincar'da babasına halef olmuştur[330].

ae. Üner'in Ba'albek'i Fethi

Atabeg 'İmade'd-Dîn Zengi'nin öldürüldüğü haberi Dimaşk'a ulaşınca vezir Mu'ine'd-Dîn Üner, fırsattan istifade ile Ba'albek'i ele geçirmek için yola çıktı. Zengi'nin emirlerinden olan Necme'd-Dîn Eyyub[331], Üner'in birkaç günlük kuşatmasından sonra, su azlığını bahane ederek Ba'albek'i Üner'e teslim etti. Musul Atabegliği ordusuna ait birçok ağırlık da böylece Dimaşk Atabegli'nin eline geçti. (Cemaziyülevvel 541/Ekim 1146). Bu kolay fetihten sonra Üner,

330. İbnü'l-Kalânisî, 284-285 (Gibb, 271-272); İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiye**, 84-88; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 285; Ebu Şame, I, 108-109, 119-120; İbn Vâsıl, I, 107-109; Ebu'l-Fidâ', III, 19-20; Bundarî, 210 (türkçe çer. 190); **Ano. Syr. Chl.** II. kısım, 291-292.

331. Necme'd-Dîn Eyyub ailesi, Musul Atabegliği hizmetinde uzun seneler bulunmuştu. Selaha'd-Dîn Eyyubî'nin babası olan Necme'd-Dîn bir ara Tekrit dizdarlığında bulundu. Kardeşi Şirkûh ise Zengi hizmetinde olup onun ölümüyle Nure'd-Dîn'in hizmetine girmiştir. Selaha'd-Dîn ise Nure'd-Dîn'in ölümüne kadar Musul Atabegliğine bağlı kalmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hıms emiri ile mektuplaşmış ve neticede Hıms ile Dimaşk arasında bir dostluk kurmuştur. Mu'ine'd-Dîn Üner, Hama emiri Selaha'd-Dîn Yağı-Basan'la da aynı şekilde anlaşmıştır. Böylece Üner çifte diplomatik zafer ile Suriye'de barışı sağlamış oldu. Abak ise veziri Üner'i büyük miktarda para ve Guta bölgesinden topraklar vererek mükafatlandırdı. Zengi'nin ölüm haberi ile, oğulları arasında ne olacağını kestiremeyen ve hemen hemen hiçbir direnme göstermeden, Zengi'nin çok büyük güçlüklerle zaptettiği Ba'albek'i Üner'e teslim eden Necme'd-Dîn Eyyub'e mükâfat olarak Dimaşk içinde Umeyyed Camii'ne yakın bir büyük ev[332] verildi ve gerekli ihtiyacı karşılandı[333].

ç. Dimaşk-Haleb İttifakı

Haleb'de babası Zengi'nin yerine geçen Nure'd-Dîn Mahmûd, II. Joscelin'in tekrar Urfa'yı ele geçirmek için giriştiği teşebbüsü önledikten sonra kuzeydeki meşguliyetlerini göz önünde tutarak güney komşusu Dimaşk Atabegliği ile dostane münasebetler kurmaya çalıştı. Şevval 541/Mart 1147 de her iki merkez arasında elçiler gidip gelmiş, birçok yazışmalar olmuştu. Sonunda Dimaşk ve Haleb arasında bir ittifak sağlandı. Ayrıca, Mu'ine'd-Dîn Üner'in kızı, Nure'd-Dîn Mahmûd ile evlendi. 23 Şevval/30 Mart da antlaşma metni Dimaşk'da imzalandı. Haleb heyeti gelini de yanlarına alarak 15 Zilkade/17 Nisan Perşembe günü Dimaşk'dan Haleb'e doğru yola çıktılar[334].

d. 541/1147 Havran Seferi

Mu'ine'd-Dîn Üner Ba'albek'de ele geçirdiği mancınık ve kuşatma araçlarıyla Havran'a geldi ve bunlarla Serhad'ı muhasara etti. Serhad, Eminü'd-Devle Gümüş-Tegin el-Atabekî'nin kölelerinden Altun-Taş'ın hakimiyeti altında idi. Altun-Taş, İbnü'l-Kalânisî'ye göre, Dimaşk'ı dostları Haçlıların da yardımı ile zaptedeceğini düşünmekte idi[335]. Onun, bu projesi Üner'in Serhad'ı kuşatması ile neticesiz kaldı. Fakat Serhat kolay kolay teslim olmaya yanaşmıyor, Dimaşk kuvvetleriyle şiddetli çarpışmalara giriyordu. Altun-Taş ayrıca Haçlıların kendisine yardım edeceğine de inanıyordu. Nitekim Haçlı kuvvetlerinin Serhat'a yardıma geldiği haberi Vezir Mu'ine'd-Dîn Üner'e ulaştı. Üner müttefiği aynı zamanda damadı olan Nure'd-Dîn Mahmûd'a ha-

---

332. Bugün Zahiriye Kütüphanesi olarak kullanılan bina.
333. İbnü'l-Kalânisî, 286-287 (Gibb, 273); İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 118; N. Elisieeff, II, 401.
334. İbnü'l-Kalânisî, 288-289 (Gibb, 275-276).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ber göndererek yardımını istedi. Ayrıca Kudüs krallığından gelen bir mektup ile Haçlılar Üner'den Serhat kuşatmasını yumuşak bir dille de olsa kaldırmasını istiyorlardı. Serhat Haçlılara ait bir kale değildi. Bu bakımdan buranın kuşatılmasına onların müdahale etmesi Kudüs ile Dimaşk arasındaki antlaşmaya aykırı idi. Üner Kudüs krallığına durumu bildirdi ise de bir netice elde edemedi. Böylece Haçlılar yapılan antlaşmayı bozmuş oldular[335]. Üner'in yardım isteğine Nure'd-Dîn hemen cevap vermiş ve 17 Zilhicce/21 Mayıs Çarşamba[337] günü Dimaşk'a ulaşmıştır. Ayn Suvaka'da birkaç günlük kurulan karargâhdan sonra Haleb ordusu Serhad'a hareket etti. İbnü'l-Kalânisî, Nure'd-Dîn'in ordusunu tasvir ederken, «sayı, disiplin, techizat yönünden onun askerinden daha mükemmeli hiçbir zaman görülmedi» demektedir[336]. Serhat Emiri Altun-Taş, Nure'd-Dîn Mahmûd'un da kuşatmaya katılması karşısında birkaç günlük müddet istiyerek Serhad'ı teslim etmeye razı oldu. Fakat Altun-Taş, esasında vakit kazanmak istiyor ve gelecek Haçlı yardımcı kuvvetlerini bekliyordu. İşte bu sırada Haçlı ordusunun Bosra'ya doğru ilerlediği haberi geldi. Serhad kuşatmasını bırakarak Bosra'ya hareket eden birleşik kuvvetler buraya, Haçlılardan önce vardılar. Haçlıların ilerleyecekleri yollara çeşitli engeller koyarak, onları adamakıllı yıprattılar. Sonunda da geri püskürttüler. Mu'ine'd-Dîn Üner, Haçlıların tamamen imha edilmesine pek razı olmamış görülmektedir. Onun himmetiyle kurtulan Haçlılar yine de epey zayiat vermiş olarak geri döndüler. Bosra, garnizonu kendilerine bir kısım yerlerin ıktaları verildiği taktirde teslim olacaklarını bildirdiler. Mu'ine'd-Dîn Üner onların bu teklifini kabul ederek Bosra'yı teslim aldı. Dimaşk ve Haleb kuvvetleri, Bosra'dan sonra tekrar Serhad önüne geldiler. Yine aynı şekilde bir antlaşma yapılarak burası da teslim alındı[339]. Üner ve Nure'd-Dîn Mahmûd beraberce Dimaşk'a muzaffer olarak döndüler (27 Muharrem 542/29 Haziran 1147 Pazar). Nure'd-Dîn Mahmûd, Tog-Tegin'in sarayında üç

---

335. İbnü'l-Kalânisî, 279 (Gibb, 276).
336. W.B. Stevenson, 157.
337. İbnü'l-Kalânisî, 279 (Gibb, 277) 27 Zilhicce Çarşamba diyor. Fakat Zilhicce ayının 27 si Cuma gününe gelmektedir, 17 si ise Çarşambadır. 27 rakamının 17 ile karışması daha kolay görüldüğünden 17 Zilhicce tarihi kabul edilebilir.
338. İbnü'l-Kalânisî, ayn. yer.
339. Haziran 1147 de fethedilen Serhad valiliğine 28 Ekim'de Emir Mucahide'd-Dîn Bozan b. Mamim tayin edildi. İbnü'l-Kalânisî. 295. (Gibb, 280).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gün kadar misafir edildikten sonra 30 Muharrem/2 Temmuz Çarşamba günü Dimaşk'dan ayrılarak Haleb'e döndü[340].

Bu arada eski Serhat Emiri Altun-Taş şehrin tesliminden bir müddet önce Haçlıların yanına kaçmıştı. Oradan Dimaşk hakimi Abak'dan giriş için izin dahi almadan Dimaşk'a geldi. Belki de, kendisinin, ayağı ile gelmesi bakımından Abak'ın dolayısıyla vezir Üner'in itimadını kazanacağını ümid ediyor, bazı yerlerin kendisine verilebileceğini hayal ediyordu. Ne için Dimaşk'a gelmiş olursa olsun hadiseler aleyhine neticelendi. Bir zamanlar gözlerini oydurduğu kardeşi Kutlu, ondan davacı oldu. Kurulan mahkeme Altuş-Taş'ın kardeşine ettiğinin cezası olarak onun da gözlerinin kör edilmesine karar verdi. Altun-Taş görmez bir vaziyette Dimaşk'taki kendi mülkü olan evinde hayatının sonuna kadar yaşadı[341].

e. Sultan Mus'ûd'un Üner'i Taltifi

Hacib Mahmûd el-Kâtib[342], vezir Üner tarafından, Mahiyetini tespit edemediğimiz iki mektupla Bağdad'a elçi olarak gönderilmişti. Bu mektuplardan biri, Irak Selçuklu Sultanı Giyase'd-Dîn Mes'ûd'a diğeri ise Abbasi halifesi el-Muktefî Li-Emrillâh Ebu Adu'l-lâh Muhammed'e (530-555/1136-1160) idi. Hâcib Muhammed Safer 542/Temmuz 1147 de Dimaşk'a yanında iki elçi olduğu halde döndü. Bu elçilerden biri Sultandan diğeri ise halifeden idi. Gerek halife ve gerekse Sultan elçileri vasıtasıyla Üner'in hizmetlerini övüyor ve memnuniyetlerini belirtiyorlardı. Elçilerin getirdiği hılatı giyen Üner 18 Rebiyülevvel/16 Ağustos'da, düzenlenen törenle halk huzuruna çıktı. Birkaç gün Dimaşk'da kalan elçiler, hediye ve cevap olarak yazılan mektuplarla şehirden ayrıldılar[343].

Sultan Mes'ûd ve Halife el-Muktefî'nin elçilerinin Dimaşk'dan ayrılmasından bir ay kadar sonra, 21 Rebiyülâhir/18 Eylül'de bu sefer

---

340. İbnü'l-Kalânisî, 280 (Gibb, 278).

341. İbnü'l-Kalânisî, 290 (Gibb, 279).

342. Şihabe'd-Dîn Mahmûd tarafından 532/1137 yılında hacipliğe getirilen Emir Esede'd-Dîn Akız, 3 Cemaziyülevvel 538/13 Kasım 1143 de Abak tarafından öldürüldü (İbnü'l Kalânisî, 264, Gibb, 248). Mahmûd el-Kâtip, Akız'ın öldürülmesiyle hâcibliğe getirilmiştir (ayn. mü., 277, Gibb, 264-265). Usâme İbn Munkız, **Kitabu'l-İ'tibar**, (4-5; **Memoirs of An Arab-Syrian Gentleman**, 28) bu kişiyi Mahmûd el-Mustarşid olarak kaydetmektedir.

343. İbnü'l-Kalânisî, 293-294 (Gibb, 279-280).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mısır Fatımi Halifesinden bir elçi geldi. Vezir Mu'ine'd-Dîn Üner bu elçiyi de iyi karşılamış, yine hediyelerle Mısır'a uğurlamıştır[344].

f. II. Haçlı Seferi

Urfa'nın Müslümanların eline geçtiği haberi Avrupa'da büyük akislere sebep oldu. Papa III. Eugenius, Fransa Kralı VII. Louis'e ve şövalyelere haberler göndererek onları yeni bir Haçlı seferine teşvik etti. 1146 yılının ilkbaharında Saint-Bernad de Clairvaux, Papa tarafından, vaazlar yoluyla, ikinci Haçlı seferi için taraftar bulmakla vazifelendirildi. Kral VII. Louis, mektubu alır almaz Papa'ya hazır olduğunu bildirmiş, daha sonra Hohenstaufen hanedanından İmparator III. Conrad da bu fikri kabul etmiş idi.

Fransız ve Alman Haçlı orduları, Bizans İmparatorluğu içinden geçen eski, kara yolunu tercih ettiler. İlk harekete geçen ve ilk İstanbul'a varan Almanlar oldu. Fakat Anadolu'dan geçmek kolay olmayacaktı. Türkiye Selçuklu Sultanı Mes'ûd, birçok yerde bu birliklere hücum etti ve epey yıprattı. Kıtlık, hastalık ve binbir türlü güçlüklerden sonra Haçlılar bitkin bir vaziyette Attalia'ya eriştiler. Arkadan gelen Franasız kuvvetleri Almanlar'a nazaran daha şanslı idiler. Haçlı birliklerinin büyük bir kısmı Antakya'ya gemi ile gitti. Bir kısmı ise yeterince geminin olmaması yüzünden, Anadolu'da kendi kaderlerine terk edildiler. Aşağı yukarı 1148 yılının Nisan ayı ortalarında imparator III. Conrad Akka limanına vardı. Yine deniz yolu ile gelen diğer Haçlı birlikleri de Kudüs krallığı topraklarından karaya çıktılar.

Mukaddes topraklara varmak yeni gelenler için meseleyi halletmiş değildi, karşılarında iki ana problem vardı. Bunlardan biri, kuzey Suriye'de hakimiyetini artırmakta olan Nure'd-Dîn Mahmûd'un üzerine yürümek, ikincisi ise, Dimaşk'ı zaptetmekti. Birinci fikri, Antakya Princepsi Raimond destekliyordu. Ona göre, zaten Urfa'nın Türkler eline geçmesi ile yola çıkan ve Suriye'ye varan Haçlı birliklerinin kuzey Suriye'de faaliyete girişmeleri gerekmekteydi. Edessa'nın geri alınması için Nure'd-Dîn Mahmûd'un yenilmesi şarttı. İkinci fikir ise Kudüs Krallığı tarafından destekleniyordu. Buna göre, eğer Dimaşk alınırsa Kudüs krallığı önemli bir merkezi elde etmiş olacaktı. Gerek Antakya Princepsi Raimond, gerekse Ku-

344. Ayn. mü., 295 (Gibb, 280).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

düs krallığının idaresini elinde tutan Kraliçe Melisende, kendi menfaatleri peşinde idiler. Esasında, Haçlılarla dahi sulh içinde bulunmak için gayret sarfeden Dimaşk'ın herhangi bir hücum halinde, Nure'd-Dîn'le birleşmesi gayet tabii idi. Böyle bir durumda ise, Tog-Tegin zamanında olduğu gibi, Suriye'de Haçlılara karşı bir İslâm birliği yaratılmış olacaktı. Meseleye hangi yönüyle bakılırsa bakılsın Nure'd-Dîn Mahmûd'la savaş kaçınılmazdı. Bu bakımdan bir taraftan Nure'd-Dîn üzerine yürünürken, diğer taraftan onun müttefiki olan Dimaşk'a da hücum edilmesine karar verildi[345].

g. Haçlıların Dimaşk'ı Kuşatması

Yeni gelen Haçlı kuvvetlerinin Trablus ve Akka sahili boyunca karaya çıktıkları her yerde duyulunca İslâm hakimiyetindeki bütün Suriye şehirleri savunma hazırlıklarına giriştiler. Fakat Haçlıların ilk hedeflerinin Dimaşk olduğu da çok geçmeden öğrenildi.

Mu'ine'd-Dîn Üner şehir surlarının zayıf olan yerlerini takviye ettiriyor, Haçlıların geliş yolları üzerindeki kuyuları kapatıyor ve yiyecek ikmâli yapabilecekleri yolları kestiriyordu.

İbnü'l-Kalânisî, Haçlı ordusunun 50.000[346] kişi olduğunu ve yanlarında çok miktarda yük getirdiklerini yazmaktadır. Yine İbnü'l-Kalânisî'ye göre Haçlılar yanlarında getirdikleri çok miktarda deve ve sığırlarla birlikte evvela Menâzilü'l-'Asâkir denen yere geldiler ise de buradaki su kuyularının kapatılmış olması sebebiyle sonradan el-Mizza'ya[347] geçtiler. Burada bir kısım Dimaşk kuvvetleri üzerinde üstünlük sağlayan Haçlılar, bölgedeki su kuyularını da elde ederek Dimaşk şehrini güneybatı istikametinden kuşatmaya başladılar[348].

---

345. V.G. Berry, «The Second Crusade», **A History of The Crusades**, I, (ed - K.M. Setton), 463-513.
346. İbnü'l-Kalânisî, 298 (gibb, 283).
347. Dimaşk'ın güneydoğusunda bir kasabadır.
348. Villermus Tyrensis, (II, 189). Haçlı birlikleri Dimaşk civarında bir akarsuyu geçerken taarruza uğramışlardır. İmparator Conrad'ın bizzat hücuma geçtiğini, cesaretle dayanan Dimaşk kuvvetlerinin sonradan çekilmek zorunda kaldıklarını yazmaktadır. Ayrıca, Villermus Tyrensis, (II, 86), Haçlıların Dimaşk'a 8-10 km. mesafedeki Darriya'da konakladıklarını kaydetmektedir. Bu arada hayli bir takım olayları da anlatan Villermus, bunlardan birinde, İmparator Conrad'ın bahsedilen akarsuyu geçerken yiğitce vuruşan bir Dimaşk'lı muharibin üzerine gittiğini ve vurduğu bir kılıç darbesi ile bu kişinin boynunu sol omuzu da dahil olmak üzere koparduğını, bunu gören

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dimaşk Atabegi Abak, ve onun adına her işi düzenleyen vezir Mu'ine'd-Dîn Üner, civar yerlerdeki bütün emirlere mektuplar yolladı ve Haçlılara karşı yardım talebinde bulundu. Yardıma ilk gelenler ise bir gurup Türkmenler oldu.

Kuşatmanın ilk günleri karşılıklı taarruzlar ile geçti. Dimaşk kuvvetleri fırsat buldukça şehir kapılarından çıkıyor ve Haçlılara zayiat verdirip, onları yıldırmak gayesini güdüyordu. Mu'ine'd-Dîn Üner bu arada Musul hakimi iSeyfe'd-Dîn Gazi'den de yardım istedi. Aynı şekilde Haleb'de bulunan Nure'd-Dîn Mahmûd da Dimaşk'ın imdadına gelmek niyetinde idi. Nitekim Seyfe'd-Dîn Gazi kardeşi Nure'd-Dîn ile birlikte Dimaşk Atabegliği'ne yardıma gelmeye karar verdi. Ancak Dimaşk önlerinde Haçlılarla yapılacak bir meydan muharebesi eğer aleyhlerine neticelenirse nereye sığınacaklar, ordularının geri kalan kısımlarını nerede koruyabileceklerdi?. Bu endişelerini Mu'ine'd-Dîn Üner'e bildirdiler ve kendisinden Dimaşk'ı herhangi bir başarısızlık halinde bir çekilme yeri olarak kullanılmak, daha sonra hemen geri vermek şartı ile şehri kendi temsilcilerine bırakmalarını talep ettiler. Üner'in Seyfe'd-Dîn Gazi'ye bu kadar itimat etmesi elbette ki beklenemezdi. Fakat akıllı bir kişi olan Üner bu durumu Haçlılara karşı bir koz olarak kullandı. Onlara, eğer şehir kuşatmasını kaldırmazlarsa Dimaşk'ı, Seyfe'd-Dîn'e terk edeceğini, bunun ise kendileri için ne kadar tehlikeli olacağını söyledi, üstelik Seyfe'd-Dîn Gazi'nin bütün istilacı Haçlıları Suriye'den kovabilecek güçte olduğunu bildirdi[349].

Latin kaynaklarından Villermus Tyrensis, Mu'ine'd-Dîn Üner'in bazı hıristiyan liderlere büyük miktarda rüşvet verdiğini, buna karşılık da onların Haçlı karargâhının yerini değiştirerek kuşatmayı çıkmaza soktuklarını yazmaktadır[350]. İbnü'l-Kalânisî'nin hiç bahsetmediği bu husus, K.A. Zettersteen'in belirttiği üzere[351], verilen rüşvet doğulu Hıristiyan Haçlı liderleri üzerinde tesirini gösterdi. Bunlar 26/27 Temmuz gecesi toplanan harp meclisinde karargâhın doğuya nakledilmesini teklif ettiler. Zaten bölgeyi tanımıyan ve arazi durumunu

diğer Dimaşk'lı askerlerin korkuyla Dimaşk'a kaçtıklarını, şehir halkının böylesine kuvvetli ve cesaretli olan İmparator Conrad'dan korktuklarını, hatta savunmanın faydasız olacağını, söylemektedir. Oysaki, bu yakıştırma Antakya muhasarasında Godefroi için de aynen söylenmiştir.

349. Bkz. K.V. Zettersteen «Nur-ed-Din», İA, 359.
350. Villermus Tyrensis, II, 190.
351. K.V. Zettersteen, ayn. yer.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bilmeyen yeni gelen Haçlılar, bu fikri hiç tereddüd etmeden kabul ettiler[352]. Dimaşk'ın doğusu bir bakıma hücuma elverişli görülüyorsa da burasının fazla ağaçlıklı olması, hücum gücünü çok azalttı. İbnü'l-Kalânisî'nin Haçlıların bölgedeki ağaçları kesmek için çok uğraştıklarını yazması[353], bitki örtüsünün Haçlı hücumlarına engel olduğunu ayrıca göstermektedir. İmparator Conrad ve yeni gelen Haçlı kuvvetlerinin komutanları, aldatıldıklarını anlamışlarsa da yeniden hücum istikâmetini değiştirerek uzun zaman kaybetmektense Dimaşk'ın zaptını ilerdeki bir zamana bırakmayı uygun görmüşlerdir. İbnü'l-Kalânisî, Haçlıların çekilme sebebini, yardıma gelen İslâm kuvvetlerinin endişesinden ileri geldiğini kaydetmektedir[354]. Bunun yanı sıra Villermus Tyrensis, hıristiyanların Dimaşk kuşatması için bu kadar uzun bir zaman harcıyacaklarını beklemediklerinden, yanlarına almış oldukları yiyeceğin tükenmeye başlamış olduğunu yazmakta, bunun suçunun ise doğuda yerleşmiş olan Haçlılara bilhassa Kudüs krallığı'na ait, olduğunu belirtmektedir[355].

İmparator Conrad harp meclisini toplamış ve toplantıda kuşatmanın kaldırılmasına karar verilmiştir[356]. Fakat çekilirlerken el-Rabva[357], el-Kubbe ve el-Memdûdîye gibi civar mahalleleri yakmışlardır[358].

ğ. Karşı Taarruz

Dimaşk kuşatmasını kaldıran Haçlılar, büyük bir hayal kırıklığı ile dönüş hazırlıklarına giriştiler. Hele Suriye'de yerleşmiş şövalye-

---

352. İbnü'l-Kalânisî, 298 (Gibb, 284).
353. W.B. Stevenson, (161), İmparator Conrad ve adamlarının Suriye'de kalıcı olmadıklarını, başlarından geçen bir sürü güçlük ve hastalıklardan sonra kendi yurtlarına dönmek için sabırsızlandıkları göz önüne alınırsa, Conrad'ın yeni hücum yerinin elverişsiz olduğunu bile bile kabul ettiği düşünülebilir. Çünkü Dimaşk önünde uğranılacak bir başarısızlığın suçunu doğulu komutanlara yüklemek için onların tavsiye ettiği yeni karargâh yerine gitmesi ona bu fırsatı vermiştir, demektedir. Ayrıca (dip not 3), 250.000 altının rüşvet olarak verildiği fakat bu altınların kaplama bakır olduğu da rivayetler arasındadır. Bu işte en suçlu Antakya Princepsi Raimond görülmektedir.
354. Ayn. müe. **Ayn. yer.**
355. Villermus Tyrensis, II, 192.
356. Ayn. müe. **ayn. yer.**
357. Şehrin batı kısmında kenar mahalledir.
358. İbnü'l-Kalânisî, 301 (Gibb, 287); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 129 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerin kendilerini desteklemedikleri, hatta yanıltıkları onları hayli üzdü. Onların Askalon üzerine gitme fikirleri de destek bulmadı. Uzun zaman Suriye'de mücadele etmiş ve Suriye'yi kendilerine yurt olarak seçmiş olan Haçlılar, bütün güçlerini, İmparator Conrad ile Kral Louis'in muzafferiyeti için harcamaktan çekinmişler, hatta aralarında doğan kıskançlık İslâm'a karşı onların bir araya gelmesini engellemişti. İmparator Conrad, 1148 yılının Eylül ayından evvel yurduna döndü. Fransa Kralı Louis ise Noeli Kudüs'de geçirmek üzere Filistin'de kaldı. Böylece, yeni gelen Haçlı ordusunun Suriye İslâm toprakları üzerindeki tehlikesi kalkmış, ayrıca, Müslümanlara güven ve yeni ümitler gelmiştir.

Dimaşk kuşatmasının kaldırılmasından hemen sonra Nure'd-Dîn Mahmûd ve Mu'ine'd-Dîn Üner, Ba'albek'de buluştular ve beraberce Haçlılara karşı harekâta geçmeye karar verdiler[359]. Nure'd-Dîn Mahmûd ve Üner'in, İmparator Conrad ile Kral Louis'in dönüş hazırlıkları ile uğraştıklarından -böylece II. Haçlı seferinin fiyasko ile sona ermiş olduğundan- belki de henüz haberleri yoktu[360]. Ba'albek'deki bu görüşme sonunda, Trablus kontu II. Raimond Mu'ine'd-Dîn Üner'in yanına geldi ve ondan yardım istedi[361]. Bunun sebebi Toulouse kontu Alfonse öldükten sonra, oğlu Bertrand'ın el-'Arima[362] kalesini ele geçirip, Trablus kontluğunu tehdit etmesiydi. Ellerine yeterince fırsat geçmiş olan Nure'd-Dîn Mahmûd ile Üner, Seyfe'd-Dîn Gazi'nin yolladığı bin atlı ile kuvvetlerini birleştirerek al-'Arima üzerine yürüdüler. Kuvvetli bir hücumla kale fethedildi ve birçok esir alındı. Bu esirler arasında Bertrand ve annesi de bulunmaktaydı. Kaledeki işe

---

359. İbnü'l-Esir, **el-Atabekiye**, 90; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 292; İbnü'l-Kalânisî, 300. Ba'albek'deki görüşmeden bahsetmemekte sadece Nure'd-Dîn Mahmûd'un Üner ile Dimaşk yakınlarında kuvvetleriyle birleştiklerini yazmaktadır.

360. W.B. Stevenson, 164.

361. S. Runciman, II, 287; K.V., Zettersteen, «Nur'ed-Din», **İA**, X, 359 (el-'Arima olarak kaydetmiştir).

362. Bu kalenin adı İbnü'l-Kalânisî'de (300) verilmemiştir. İbnü'l-Esîr, (**el-Atabekiye**, 90) el-'Azime olarak kaydederken bu yanlış yazılışı **el-Kâmil** XI, 131)'de düzeltmektedir. Fakat, Tornberg neşrinde bu kelime harekelenmiş el-'Ureyme العريمة olarak yazılmıştır. W.B. Stevenson (164) 'Araime; H.R. Gibb, **The Damascus Chronicle of the Crusades**, 287, 'Araime olarak vermekte ve bu kalenin Safita'nın batısından güney istikametine doğru 10 km. kadar uzaklıkta olduğunu yazar; N. Elisseeff ise **el-Kâmil**'deki yazılış şeklini esas almış (II, 424) burayı Ureyme kalesi olarak belirtmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yarayacak malzeme alındıktan sonra el-'Arima kalesi yıktırıldı, arazisi ise Trablus Kontu II. Raimond'a bırakıldı. Seyfe'd-Dîn Gazi'nin birliği, üsleri Hıms'a dönerken, Üner Dimaşk'ın yolunu tutmuş ve Nure'd-Dîn Mahmûd ile Bertrand ve annesi yanında olduğu halde Haleb'e gitmiştir[363].

h. Dimaşk'ın Kudüs'le Yaptığı Üçüncü Sulh Antlaşması

Dimaşk'ın sürekli olarak Musul Atabegi Zengi'nin tehdidi altında kalması neticesi, Mu'ine'd-Dîn Üner, 534/1140 yılında Kudüs ile bir ittifak yapmak zorunda kalmıştı[364]. Fakat yapılan bu karşılıklı saldırmazlık antlaşması, Üner'in 541/1147 yılında Havran'daki Serhat ve Bosra'yı kuşattığı sırada, Kudüs birliklerinin müdahale etmesi sonucu, bozulmuştu. Üner, Serhad ve Bosra'da Kudüs Krallığına ait yerler olmadığını, Kudüs'ün kendi üzerine asker yollamasının yapılan antlaşmaya aykırı olduğunu, Kral Fulk'a mektupla bildirmişse de bir netice elde edememişti. Bunun üzerine Dimaşk Atabegliği'nin veziri, 'Imade'd-Dîn Zengi'nin ölümüyle Haleb'de yerine geçmiş olan Nure'd-Dîn Mahmûd'dan yardım istemişti. Bu birleşik kuvvetler, Haçlıları yenmiş, ve bundan önce yapılan Kudüs-Dimaşk ittifakı yedi yıl yürürlükten sonra ortadan kalkmıştır[365].

II. Haçlı seferiyle gelen İmparator Conrad ve Kral Louis'in de çekilip gitmeleri, bütün Suriye şehirleri gibi Dimaşk'ı da rahatlatmıştı. Dimaşk Atabegliği, Zengi'nin ölümünden sonra, yerine geçen oğulları Seyfe'd-Dîn Gazi ve Nu're'd-Dîn Mahmûd ile dostane münasebetler kurmuştu. Görünürde Dimaşk Atabegliği'nin gerek Haleb ve gerekse Musul'a bağlı topraklardan alabileceği bir yer yoktu. Buna mukabil Dimaşk, her zaman Zengi oğullarının istilası ile karşılaşabilirdi. Kudüs ile yapılan ikinci sulh antlaşması merkez Dimaşk'ı, Zengi'ye karşı koruduğu gibi, Atabegliğe de güney ve batı sınırında güvenlik sağlamıştı.

Trablus kontluğunun sınırları içindeki el-'Arima kalesinin fethinden sonra, Nure'd-Dîn Mahmûd kuzeyde Haçlılarla yeniden mücade-

---

363. İbnü'l-Kalânisî, 300, 301 (Gibb, 287-288); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 131-132; Ayn. mü. **el-Atabekiye**, 90; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 292; W.B. Stevenson, 164; N. Elisseeff, II, 424-425; S. Runciman, II, 267 (Bir rivâyete göre Bertrand'ın kızkardeşi Nure'd-Dîn Mahmûd ile evlenmiştir).
364. Bkz. s. 126.
365. Bkz. s. 134.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

leye girişmiş, Antakya'ya hücum ederek, Basuta ve Hab'ı Haleb topraklarına katmıştı (Recep 543/Kasım Aralık 1148). Ayrıca Antakya kuvvetlerini de Yağra'da bozguna uğratmış, çok sayıda esir ile geri dönmüştü[366]. Bu sıralarda Seyfe'd-Dîn Gazi ise, Dara'yı ele geçirmiş ve Artukoğulları'nın elindeki Mardin'i kuşatmıştı[367].

İşte bu sıralarda Kudüs krallığına ait birliklerin Havran'da tahribat yapması Dimaşk Atabegi Abak'ın, Üner'i bir kısım kuvvetle Havran'a göndermesine sebep oldu. Havran'a gelen Üner, Dimaşk askerinin sayıca yeterli olmaması yüzünden bölgedeki Türkmenleri yardıma çağırdı. Fakat bu tip sınırları ihlal etme olaylarını önlemek, ayrıca Dimaşk'ı biraz da olsa emniyete almak için Üner, Kudüs ile yeni bir antlaşmanın yapılmasını uygun görmüştür. Üner'in Havran'dan Kudüs kralı III. Baudouin'e yaptığı müracaat sonunda elçiler karşılıklı olarak gidip-gelmiş ve sonunda iki yıl sürecek bir sulh antlaşması yapılmıştır (Muharrem 544/Mayıs 1149). Yeminle garanti edilen antlaşma şartları arasında, Dimaşk Atabegliği'nin Kudüs Krallığına her yıl bir miktar para ödemesi de yer aldı[368]. Şimdiye kadar yapılan bütün sulh antlaşmaları, Kudüs Krallığı'nın ele geçirmeyi çok arzuladığı Dimaşk şehrini, zaptedebilecek gücü kendisinde görmediğini, Dimaşk Atabegliği'nin ise elindeki topraklar üzerinde sakin bir şekilde yaşayarak, kuzey komşularına nazaran zayıf hissettiği gücünü kuvvetlendirmek istediğini, göstermektedir.

1. İnnib[369] Zaferi ve Antakya Princepsi Raimond'un Ölümü

Mu'ine'd-Dîn Üner, henüz Havran'dan ayrılmamışken, Nure'd-Dîn Mahmûd, kendisinden askeri yardım istemiştir. Daha önce Nure'd-Dîn Mahmûd'un Dimaşk Atabegliği'ne yapmış olduğu yardımı unutmayan Üner, damadı Nure'd-Dîn Mahmûd'a, Emirlerinden Mucahide'd-Dîn Bozan b. Mamin'i bir kısım Dimaşk askeri ile göndermiş-

366. İbnü'l-Kalânisî, 302-303, (Gibb, 288-289); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 135; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 292; K.V. Zettersteen, (ayn. yer.) Nure'd-Dîin ele geçirdiği büyük miktarda ganimeti kardeşi Seyfe'd-Dîn Gazi, Halife el-Muktefî ve Selçuklu Sultanı Mes'ûd arasında paylaştırmıştır; W.B. Stevenson, 165.

367. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiye**, 90-91.

368. İbnü'l-Kalânisî, 304, (Gibb, 290); W.B. Stevenson, 164; S. Runciman, II, 325; N. Elisseeff, II, 430-431.

369. Ma'arratü'n-Numan'ın kuzeyinden 18 km. kadar batıdadır; W.B. Stevenson (165) Anab; N. Elisseeff (II, 430) Inab; K.V. Zettersteen (**ayn. yer.**) İnnib olarak vermektedir; İbnül-Kalânisî, (305),

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dir[370]. Bu sırada Nure'd-Dîn, Mahmûd, Yağra'yı Haçlılar elinden yeni almıştı. Dimaşk'dan gelen kuvvetlerle bu sefer, Sarmin'den pek uzak mesafede olmayan İnnib kalesi üzerine giden Nure'd-Dîn Mahmûd, burayı kuşattı[371]. Kaleye yardıma gelen Antakya Princepsi Raimond, İnnib önlerinde 21 Safer 544/29 Haziran 1149 Çarşamba günü müthiş bir bozguna uğradı. Haçlı kuvvetlerinin büyük bir kısmı öldürüldü, ve çok sayıda esir ele geçti. Antakya Princepsi Raimond ise ölüler arasında bulunuyordu. Bir kayda göre, Nure'd-Dîn Mahmûd'un Emirlerinden -Selaha'd-Dîn Eyyubi'nin amcası- Şirkûh, Raimond'u öldüren kişi idi[372].

i. Nure'd-Dîn Mahmûd'un Antakya Kuşatması ve Famiye Kalesinin Fethi

Antakya Princepsi II. Raimond'un İnnib'de yenilmesi ve ölmesi, Müslüman Suriye'de Antakya'nın tekrar İslâm eline geçebileceği ümidini yarattı. Nure'd-Dîn Mahmûd, İnnib zaferinden hemen sonra, yanında Emir Mucahide'd-Dîn Bozan komutasındaki Dimaşk askeri olduğu halde, Antakya önünde karargâhını kurdu. Nure'd-Dîn Antakya'ya haber göndererek, can ve mal emniyetleri sağlanmak üzere şehri kendisine teslim etmelerini bildirdi. Fakat, henüz tüm ümitlerini kaybetmemiş olan Antakya içindeki söz sahibi kişiler bu isteği, değişik bahanelerle reddettiler. Bunun yanı sıra Haleb Emirine çok miktarda para ve kıymetli hediyeler getirerek, fikrinden caydırmaya çalıştılar. Nure'd-Dîn Mahmûd, Antakya önünde fazla vakit kaybetmek istemiyordu. Şehrin bütün ikmal ve haberleşme yollarını buraya bıraktığı bir birlik ile kesen Nure'd-Dîn Mahmûd bölgede diğer fetihlere girişti ve Emirlerinden Selaha'd-Dîn Yağı Sıyan'ı yine bir kuvvetin başında Hama yakınlarındaki Famiye kalesi muhasarasına girişmek üzere önden yolladı. Bu kale Haçlıların elinde bulunuyor ve kuvvetiyle zaptedilmez görülüyordu. Nure'd-Dîn Mahmûd'un kale önlerine gelmesiyle, zaten hiçbir ümitleri kalmamış olan Famiye kalesi muhafızları canlarının bağışlanması şartıyla kapıları Haleb Emirine açtılar. Nure'd-Dîn, verdiği sözü tuttu ve kale içindekilerin hayatları güvenlik

---

370. İbnü'l-Kalânisî, 304-305 (Gibb, 290-291) Nure'd-Dîn Mahmûd'un ordusunun Dimaşk'dan giden ve yardıma gelen Türkmenler dahil 6.000 kişi Raimond'un kuvvetlerinin ise 4.000 atlı 1.000 yaya olduğunu yazıyor.

371 W.B. Stevenson, 165; N. Elisseeff, II, 430-431.

372 W.B. Stevenson, **ayn. yer.** (Raimond'u Şirkûh'un öldürüldüğünü, İbn Eli Tay'dan naklen vermektedir); Villermus Tyrensis, II, 196-197.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

altına alındı. Kaleye yeterince asker bırakan Nure'd-Dîn (18 Rebiyülevvel/26 Temmuz) tekrar Antakya'ya döndü. Antakya'nın düşmesinin pek kolay olmayacağını anlayan Nure'd-Dîn Mahmûd onlarla bir antlaşma yaparak, Haleb toprakları yakınında bulunan her yeri kendi ülkesine kattı. Emir Bozan ise kuvvetleriyle Dimaşk'a döndü[373].

j. Mu'ine'd-Dîn Üner'in Ölümü

Emir Mücahide'd-Dîn Bozan'ın, Nure'd-Dîn Mahmûd'un ordusu içinde Antakya kuşatmasına katıldıktan sonra Dimaşk'a dönmesini karşılamak ve şehirdeki bazı işlerini halletmek üzere Üner gitmiş olduğu Havran'dan (Rebiyülevvel 544/Ağustos 1149) Dimaşk'a döndü. Havran'da bıraktığı Emir Bozan'dan kuzeydeki harekât hakkında geniş bilgi almakta idi[374]. Bu sıralarda Üner verilen ziyafette bol miktarda yediği bir etten dizanteriye yakalandı. Hastalığına rağmen Havran'da bıraktığı birliklerinin başına dönen vezir'in ızdırabı artınca, Havran'da daha fazla kalamadı 7 Rebiyülâhir/14 Ağustos'da tekrar Dimaşk'a dönmek zorunda kaldı. Dönüşünden iki hafta sonra da (23 Rebiyülâhir/28 Ağustos Pazartesi gecesi) öldü[375].

Üner, Dimaşk Atabegliğine büyük hizmet etmiş, halk tarafından sayılmış ve sevilmişti. Onun bilhassa Abak'ın hakimiyeti devresinde tüm idarî işleri elinde tuttuğu, hatta, komşu ülkelerle yapılan barış ve savaşlara da onun karar verdiğini, Abak'ın ise bundan hiç rahatsız olmadığını görmekteyiz. Üner, ilk olarak, Dimaşk'ın Zengi tarafından kuşatılması esnasında kendi kabiliyetini gösterdi ve karşılığında Hıms'a gönderildi. Birkaç kez yine Haleb kuvvetlerinin Hıms'ı kuşatmasını muvaffakiyetle atlattı. Dimaşk Atabegliği'nin kuvvetli Emirlerinden İsfahsalar Bazvaç Şihabe'd-Dîn Mahmûd tarafından öldürüldüğünde onun yerine Üner tayin edildi ve kendisine Atabeg unvanı verildi. 'İmade'd-Dîn Zengi'nin Zümürrüd Hatun ile evlenmesi neticesinde Hıms, Musul Atabegliği'ne çeyiz olarak terkedilince, Üner,

373. İbnü'l-Kalânisî, 305-306 (Gibb, 293-294); İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 298-299; Villermus Tyrensis, II, 196-198; W.B. Stevenson, 165.

374. İbnü'l-Kalânisî, 306 (Gibb, 294) eserinin bu kısmını yazarken bu bilgileri Bozan'ın kendi kelimeleriyle vermiş olduğunu kaydetmektedir.

375. İbnü'l-Kalânisî, **ayn. yer.** (Gibb, 295); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 147; N. Elisseeff, II, 444; S. Runciman, III, 335.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hıms valiliğinden alınarak Ba'rin naibliğine gönderildi. Bundan sonra Dimaşk'da herkes tarafından tanınır ve tutulur hale gelen Üner, Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un öldürülmesiyle yerine kardeşi Muhammed'in getirilmesinde en büyük rolü oynadı. Kısa bir süre içinde İsfahsalarlık mevkiinden vezirlik makamına geçen Üner, Muhammed'in annesi ile de evlenince, Atabeglik üzerinde büyük söz sahibi oldu. Çok kısa süren Muhammed'in hakimiyetini takip eden Abak devri içinde de bu kuvvet ve nüfuzunu kaybetmedi. Birçok tarihçiler Üner'i Dimaşk'ın gerçek hükümdarı olarak kabul ederler. Ölümü ise Dimaşk içinde yeni hadiselerin gelişmesine sebep oldu.

k. Üner'in Ölümünden Sonra Dimaşk'daki İsyanlar

Mu'ine'd-Dîn Üner'in ölmesiyle, Dimaşk Atabegliği divanı Ebu Sa'îd Mucire'd-Dîn Abak'ın nezareti altında toplandı. Divana, Hüsame'd-Dîn Bulak, Mücahide'd-Dîn Bozan, Reis Mü'eyyede'd-Dîn b. es-Sufî ve diğer emirler ile ileri gelen kişiler katıldılar. Abak, Üner'in ölümüyle Atabegliğin tüm yetkilerini kendi nezdinde topladı ve bu hususu topladığı divanda da açık bir şekilde belirtti.

Ancak 20 Recep 544/25 Kasım 1149 da şehir reisi Mü'eyyede'd-Dîn elde etmiş olduğu yetki ve itibarı yeterli bulmayarak, Abak'a karşı isyan etti. Kardeşi Zeynü'd-Devle Haydarâ da onu destekledi. Bu iki kardeş Dimaşk içinde adamları vasıtasıyla bir miktar taraftar da buldu. Bunlar döğüşmeye her zaman hazır bir grup olan şehir milis kuvvetleri (el-Ahdas) ile bir takım işsiz güçsüzlerden oluşmuş halktan kişilerdi. İsyan kısa zamanda genişleme tehlikesi yaratınca, iç kaledeki kuvvetler harekete geçirildi ve isyanın kısa sürede önü alındı. Fakat temin edilen geçici sükûnet Recep ayının sonundan evvel yeniden patlak verdi. Bu sefer ölen ve yaralananlar daha da fazla oldu. Gizliden gizliye Reis Mü'eyyede'd-Dîn'i desteklediği anlaşılan Dimaşk Şahnesinin Abak'a karşı tutumu anlaşılınca, Şahne Ba'albek'e kaçtı. Bunlara ait mallara el kondu ve nizam yeniden temin edildi. Reis Mü'eyyede'd-Dîn'e ise, kendisini tutan halkın taşkın hareketlerini önliyebilmek için, elinden alınan reislik vazifesi iade edildi[376].

l. Seyfe'd-Dîn Gazi'nin Ölümü

Üner'in ölümünden kısa bir süre sonra da, Musul Hakimi Sey-

376. İbnü'l-Kalânisî, 307-308. N. Elisseeff, II, 444.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

fe'd-Dîn Gazi, Cemaziyülâhir 544/Kasım 1149 da öldü. Kardeşi Kutbe'd-Dîn Mevdud, veziri el-Cevad ve Emir Zeyne'd-Dîn 'Ali Küçük'ün teşviki ile Musul'da ağabeyinin yerini aldı. Fakat diğer kardeşi Haleb hakimi Nure'd-Dîn Mahmûd'un tavrının ne olacağını pek kestiremediklerinden, Mevdud'un bazı emirleri onun muvafakatını almak üzere Haleb'e geldiler. Bu sırada Nure'd-Dîn Sincar'ı zaptetmiş, bütün kuvvetlerini kardeşine karşı hazırlamışken, kendi vezirinin tavsiyesine uyarak, Mevdud'a Sincar'ı vermiş, buna mukabil Hıms ve er-Rahbe'yi almıştır. Böylece kardeşi ile olan anlaşmazlığı ortadan kaldıran Nure'd-Dîn Mahmûd dikkatini güneye, Dimaşk'a çevirmiştir. Zaten Üner'in ölmesiyle Dimaşk içinde çıkan isyan, Nure'd-Dîn Mahmûd için kaçırılmayacak değerde bir fırsat olmuştur. Fakat Seyfe'd-Dîn Gazi'nin ani ölümü ve kardeşi Mevdud'un ona halef olarak ortaya çıkması, bu fırsatı zamanında değerlendirmesini engelledi[377].

m. Nure'd-Dîn'in Dimaşk'a Müdahalesi

Nured-Dîn Mahmûd, Üner'in ölümünden sonra Dimaşk hakimi Abak'ın emirlerini kendi saffına çekmeye, veya bazı asılsız haberlerle onları Abak'dan ayırmaya çalışmıştı. Dimaşk içinde birçok taraftarı olduğu gibi onu istemeyen kişiler de az değildi. Dimaşk'ı almak, Tog-Tegin oğullarının hakimiyetine son vermek, onun artık ısrarla üzerinde duracağı bir husus olmuştu. Havran'da Haçlıların yaratmış olduğu bir iki küçük hadiseyi[378] mesele yapmış ve Haçlılar üzerine bir sefer tertipleyerek cihad ilan etmişti. Nure'd-Dîn Dimaşk Atabegi Abak'a da haber yollayarak güvenilir bir komutanın idaresinde bin

---

377. İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiye**, 92; ayn. mü. **el-Kâmil**, XI, 138-139; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 296; K.V. Zettersteen, «Mevdud», **İA**, IX, 463; W.B. Stevenson, 166.

378. İbnü'l-Kalânisî, 308 (Gibb, 296) Havran'da Haçlıların giriştiği icraât üzerine Nure'd-Dîn Mahmûd'un sefere çıktığını yazıyor. Oysaki Kudüs Krallığı ile yapılan antlaşma Haçlılarca ihlal edilmemişe benziyor. Kudüs Kralı III. Baudouin 1149 yılının sonlarında Antakya'dan dönmüş ve Gazza'da bir kale yapımıyla uğraşmaya başlamıştı. İbnü'l-Kalânisî, Nure'd-Dîn'in Dimaşk'dan da istediği kuvvetlerle Haçlılara karşı girişeceği savaşı bir takım sebeplerle kuvvetlendirmek istediği düşünülebilir. Eğer gerçekten III. Baudouin'in Havran'a bir müdahalesi varsa, bu bir antlaşmayı bozabilecek büyüklükte olmayan küçük bir hadise olmalıdır. Nitekim, Dimaşk Atabegliği, Nure'd-Dîn'e karşı, Kudüs krallığından yardım isteyecek ve bu talebine cevap alacaktır. Eğer Havran'a Haçlı müdahalesi büyük çapta olsa idi, anlaşma bozulacak ve ne yardım isteği ne de yardıma gelen olacaktı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

atlı yollamasını istedi. Kendisi de, ordusu ile Haleb'den güney istikametine doğru yola çıktı. Nure'd-Dîn Mahmûd bu davranışı ile belki de çıktığı seferin Dimaşk Atabegliği'ne karşı olmayıp, Haçlılar üzerine olduğu kanaatini yaratmak istemişti. Yardım talebi ile ilgili diğer bir husus ise, ilan edilen cihada Dimaşk'ın bin atlı ile katılması halinde, Dimaşk Atabegliği'nin Kudüs Krallığı, ile yapmış olduğu sulh antlaşması bozulacaktı. Ayrıca Kudüs Krallığını kendine yeniden düşman edecek, yalnız kalacak, bundan da yine Nure'd-Dîn faydalanacaktı. Cihada katılmadığı takdirde, İslâm'a karşı hıristiyanlarla işbirliği yapma durumuna düşecekti. Böylece Nure'd-Dîn Mahmûd'un eline büyük bir anti propoganda kozu verecekdi ki, bu son husus Nure'd-Dîn Mahmûd'un Dimaşk'ı fethine geçerli bir sebep teşkil ederdi. Bu her iki halde de Dimaşk zor durumda kalmıştı. Abak'ın, Nure'd-Dîn Mahmûd'un niyetinin, merkezi Dimaşk'ın zaptı olduğunu bilmesi, onu, Kudüs Krallığı ile yapmış olduğu antlaşmayı devam ettirmeye zorladı ve Haleb hakiminin isteğini yumuşak bir dille reddetti. Nure'd-Dîn Mahmûd yürüyüşüne devamlı 3 Zilhicce 544/4 Nisan 1150 de Ba'albek'e geldi. Bu sıralarda bir hafta boyunca yağan yağmur bir süreden beri devam etmekte olan kuraklık devrine son vermişti. Bikâ', Marc, Guta ve Havran yeniden canlılığa kavuşmuştu. Bölge halkı bu yağmurla gelen bereketi, Nure'd-Dîn Mahmûd'un hayırlı bir kişi olmasıyla yorumladı. Ba'albek'den güneye yönelen Nure'd-Dîn Mahmûd'un Anti-Lübnan'ları batı ucundan geçip[379] Merc Yâbus'da[380] konaklaması ve bir kısım birliklerini Ya'fûr'a[381] göndermesi, Dimaşk Atabeğliği'nin Kudüs'den yardım istemesini gerekli kıldı. Gazza'da bulunan Kudüs Kralı III. Baudouin, Dimaşk'ın yardım isğine hemen cevap vererek öncü birliklerini Banyas'a gönderdi[382]. Nure'd-Dîn Mahmûd, III. Baudouin'in Banyas'a gönderdiği birlikten hiç etkilenmiyerek Dimaşk üzerindeki baskısını devam ettirdi ve Merc Yâbus'dan hareketle Hermon dağından doğan A'vac nehrine kadar gelip Menazilü'l-'Asâkir de denilen Cisrü'l-Hüşşab'da, 26 Zilhicce 544/25 Nisan 1150 de ordugâhını kurdu. Buradan Nure'd-Dîn Mahmûd'un, Abak'a mektup yolladığını kaydeden İbnü'l-Kalânisî, Nure'd-

379. Nure'd-Dîn Mahmûd'un takip ettiği yol hakkında geniş bilgi için bkz. N. Elisseeff, II, 444-445.

380. Merc Yâbus, Dimaşk'ın güneybatısında olup, Dimaşk'dan Bigâ'ya giden ana yol üzerinde, aşağı yukarı 30 km. dedir.

381. Ya'fûr, Dimaşk'ın 33 km. batısındadır.

382. İbnü'l-Kalânisî, 308 (Gibb, 297); Villermus Tyrensis, II, 202-203.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dîn'in mektubunda; gayesinin ne bir savaş ne de bir kuşatma olduğunu, sadece, sık sık hakları ihlal edilen Havran halkının çektiği çileye son vermek istediğini, Abak'ın hakimiyetini korumak için Haçlılarla anlaşma durumuna girdiğini, fakat açılan cihada katılmalarının gerekli bulunduğunu, halktan vergi ile toplanan paranın Haçlılara antlaşma için ödenmesinin Allah katındaki günahını düşünmelerini, kendisinin güvendiği bir emir komutasında istediği kuvveti göndermekten başka bir yolun bulunmadığını ve birlikte girişilecek fetihler sonunda Askalon limanı ile diğer bazı yerlerin Dimaşk'a verileceğini, yazdığını belirtmektedir. Dimaşk'dan Abak'ın gönderdiği cevapta ise; «meseleyi kılıç kuvvetinin çözeceği, Haçlı birliklerinin yardıma gelmek üzere yolda oldukları, isterse Nure'd-Dîn'in gelip kendilerini kuşatmayı denemesi» bildirildi[383]. Beklemediği böyle bir cevap üzerine Nure'd-Dîn, mektubu aldığı günün ertesi, yani 26 Nisan Çarşamba günü, Dimaşk'a hücuma geçti. Fakat şiddetli bir şekilde yağan yağmur Haleb askerinin belki de gerçekleştirmek üzere olduğu zapta imkân vermedi. Üstelik Haçlılardan gelecek yardım, Nure'd-Dîn için ayrıca bir endişe kaynağı teşkil ediyordu.

Bütün bu aleyhte işleyen şartlar altında, Nure'd-Dîn Mahmûd herhangi bir şekilde merkezinin düşmesinden çekinen Abak'la bir anlaşma yapmaya muvaffak oldu. Buna göre, Nure'd-Dîn Mahmûd'un hakimiyeti kabul edilecek, adı, halife ve sultanın adlarından sonra hutbede okunacak ve kesilecek paralarda da bu husus yerine getirilecekti. Yeminlerle garanti edilen bu antlaşma üzerine, Mucire'd-Dîn Abak, Nure'd-Dîn Mahmûd'un ordugâhına geldi, hilatla taltif edildi ve bir Haleb muhafız birliği şehir kapısına kadar Abak'a refakat etti. 12 Muharrem/12 Mayıs Cuma günü, Nure'd-Dîn Mahmûd'un adı Hutbe'de okundu. Abak'ın şehre dönmesinden sonra Dimaşk reisi de Nure'd-Dîn'i ziyaret etti ve Nure'd-Dîn'den büyük iltifat gördü. Bunu, bir grup asker ve sivil hükûmet memurlarının ziyaretleri de takip etti. Ayrıca Nure'd-Dîn huzuruna bir kısım halk ile isteklerde bulunan fakir kişileri de aldı ve hiç birini elleri boş olarak döndürmedi. Daha sonra da, 14 Muharrem/14 Mayıs Pazar günü Nure'd-Dîn Mahmûd Dimaşk'dan ayrılarak Haleb'e doğru yola çıktı[384].

---

383. İbnü'l-Kalânisî, 309 (Gibb, 298).
384. İbnü'l-Kalânisî, 309-310.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

n. Mengü-Bars'ın Havran'a Akını

Türkmen Emirlerinden Mengü-Bars 545/1150 yılında Bosra valisi Emir Sirhal ile beraber Havran'a bir akında bulunmuşlar ve bölgedeki birçok yerleşme merkezlerini yağma ve tahrip etmişlerdir. İbnü'l-Kalânisî, Mengü-Bars'ın emrindeki Türkmenlerle giriştiği bu akını, Nure'd-Dîn Mahmûd'un muvafakatı ile olduğuna dair rivâyetlerin var olduğunu kaydetmektedir[385]. Mengü-Bars ve adamları Serhad civarında da akınlarını sürdürdüler ve kısa bir süre Serhad'ı kuşattıktan sonra çekilip gittiler.

o. II. Joscelin'in Esir Alınışı

Nure'd-Dîn Mahmûd Nisan 1150 de Dimaşk'ı kuşatıp hakimiyetini Abak'a kabul ettirdikten sonra, elde etmeyi çok istediği Dimaşk'ı alamadan dönerken, II. Joscelin'in yakalanmış olduğu haberini aldı. (5 Muharrem/4 Mayıs). II. Joscelin bir gece hafif bir muhafız kuvveti ile Antakya'ya giderken, Nure'd-Dîn Mahmûd hesabına hizmet eden bazı Türkmenler tarafından yakalanarak Haleb'e götürüldü ve hayatının sonuna kadar hapsedildi. Eski Urfa Kontu II. Joscelin'in yakalanma haberi Türkiye Selçuklu Sultan I. Mes'ûd'a ulaşmıştı (1116-1156). Gerek Sultan Mes'ûd ve gerekse Nure'd-Dîn Mahmûd bu fırsatı değerlendirip harekete geçtiler. Sultan I. Mes'ûd Antakya üzerine yürümek için Tell Başir'e geldi ve burayı bir müddet muhasara etti[386]. Nure'd-Dîn Mahmûd ise, II. Joscelin'in oğlunun idaresi altında bulunan Haleb yakınlarındaki el-'Azaz'ı kuşattı. El-'Azaz çok geçmeden teslim oldu ve Nure'd-Dîn büyük bir karşılama töreniyle (Rebiyülevvel/Haziran-Temmuz) Haleb'e döndü[387]. Aynı yılın Recep/Ekim ayında ise Nure'd-Dîn Mahmûd, Sultan Mes'ûd'un kuşatmayı kaldırıp gittiği Tell-Başir yakınlarında, bir Haçlı birliğini yendi ve takiben de Halid kalesini[388] kuşatarak teslim aldı[389].

ö. Nure'd-Dîn Mahmûd'un Dimaşk'ı İkinci Kuşatması

Nure'd-Dîn Mahmûd, birinci Dimaşk kuşatmasından kesin bir ne-

385. İbnü'l-Kalânisî, 311 (Gibb, 301-302).
386. O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 187.
387. İbnü'l-Kalânisî, 310 (Gibb, 300-301); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 154; Ayn. mü., **el-Atabekiye**, 102-103; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 302.
388. Tell-Başir'in güney doğusunda, Sacur ırmağı üzerindedir.
389. İbnü'l-Kalânisî, **ayn. yer.**

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tice alamadan dönmüştü. Her ne kadar adı hutbeye konmuş ve hakimiyeti tanınmış ise de, Dimaşk'a serbest giriş hakkı dahi yoktu. Hakimiyetinin şeklen tanınmasıyla iktifa etmeyen Nure'd-Dîn Mahmûd, Haleb civarında bir müddet Haçlılarla mücadele ettikten sonra yeniden Dimaşk önlerinde görüldü. 13 Muharrem 546/2 Mayıs 1151 de Haleb'in öncü kuvvetleri es-Sarbi ve et-Turfa dağları arasındaki vadiden geçerek çadırlarını Dimaşk'ın 20 km. kuzeydoğusundaki Marc düzlüğüne kurdular. Ertesi gün (2 Mayıs, Perşembe), Nure'd-Dîn Mahmûd'a ait büyük bir müfreze Gazziyun eteklerindeki es-Sahim ve en-Nayrab'da[390] Dimaşk'ın ikmal yollarını kesmek ve ayrıca Abak kuvvetlerinin kuzeye doğru bir huruç hareketini önlemek için vaziyet aldı. Haleb askerinin es-Sahim ile en-Nayrâb'da pusuya yatmış oldukları haberi, şehirden kuzey istikametine doğru çıkmış olan Dimaşk kuvvetlerine zamanında yetiştirildi ve böylece büyük bir badireyi, hafif zayiatla atlatan bu kuvvetler Dimaşk'a geri döndüler. 4 Mayıs Cuma günü, öncü kuvvetlerinin peşinden gelen Nure'd-Dîn Mahmûd, ordusu ile düzenli bir şekilde şehire yaklaştı ve Arra ile Duma arasındaki 'Uyûn Fâsarîyâ'ya[391] ordugâhını kurdu. Nure'd-Dîn Mahmûd, Dimaşk'ın Kudüs ile arasındaki bütün irtibatını kesebilmek için, 5 Mayıs Cumartesi günü ordusunu şehrin doğusundan güneyine doğru kaydırdı. Yeni ordugâh yeri olarak Hacîrâ ve Râviya[392] civarında bulunan Meydan el-Hassa çevresini seçti. İbnü'l-Kalânisî, Dimaşk ordusu içinde disipline uymayan bir kısım asker ile şehrin ayak takımı, bağ, bahçe ve tarlaları yağmaladıklarını yazmakta ve bunun neticesinde fiatların çok attığını kaydetmektedir[393].

Nure'd-Dîn Mahmûd, ordugâhından Abak'a elçileri vasıtasıyla yolladığı mektupta, «tek isteğim Müslümanların iyiliği, Haçlılara karşı savaşmak ve onların elinde esir olanları kurtarmaktır. Eğer beni Dimaşk askeri ile desteklerseniz, açtığımız cihadda birbirimize yardım edersek bütün meseleler iyilikle halledilmiş olur ve benim arzum ve gayem de tam olarak gerçekleşir»[394], diyor ve Abak'ı cihada

390. Burada suyunun ve kanalının Dimaşk'ın batısındaki dağlardan çıktığı yerdedir.
391. Burası Dimaşk yakınındaki Marc çayırlığında, Selamiye ve Han el-Kasair arasında bulunmaktadır.
392. Her iki yer de Dimaşk'ın güneydoğu istikametinde birkaç km. uzaktadır. Bugünkü adı Kabres Sitt'dir.
393. İbnü'l-Kalânisî, 313 (Gibb, 303).
394. Ayn. mü., ayn. yer.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

davet ediyordu. Fakat Nure'd-Dîn Mahmûd'a Dimaşk'dan gelen cevap müsbet olmadı. Bunun üzerine 12 Mayıs Cumartesi günü Nure'd-Dîn Dimaşk'a iyice yaklaşarak Meşhedü'l-Kadem[395] civarında çadırlarını kurdurdu. Dimaşk'lılar ise Mu'ine'd-Dîn Üner zamanında Kudüs Kralı III. Baudouin ile yapılan antlaşma hükümlerine dayanarak Kudüs'den yardım istediler. Şehre iyice yaklaşmış olan Nure'd-Dîn Mahmûd, kuvvetlerine hücum emri vermiyerek, Dimaşk'ın kan dökülmeden teslim olmasını beklemeye başladı. Genel hücum olmamasına rağmen Haleb ve huruç eden Dimaşk kuvvetleri arasında küçük çapta vuruşmalar hergün oluyordu. Kudüs Krallığının, Dimaşk'a yardıma gelmek üzere olduğu haberi Nure'd-Dîn Mahmûd'a ulaşınca, Haleb kuvvetleri 13 Safer/31 Mayıs Perşembe günü yer değişikliği yaparak, o ana kadar Dimaşk'ı kuşatmaya gelen orduların hiçbirinin ordugâh olarak seçmediği Yahudi mezarlığının güneyindeki Fadâyâ, Halfabata ve Hamisin'e yerleşti. Burada bir müddet kalan Nure'd-Dîn, Kudüs kralı'nın Dimaşk'a iyice yaklaştığı haberini alınca Dârayyâ'ya çekildi ve Haçlı birliklerinin Dimaşk kuvvetleri ile ortak harekâta geçme ihtimalini takip edebilmesi için ordusunun bir kısmını el-A'vac nehri civarına yolladı. Dimaşk kuşatmasının başladığı günden itibaren her taraftan gelen Türkmen kuvvetleri ile takviye alan Nure'd-Dîn Mahmûd, bu Türkmenleri Kudüs Kralını yolda durdurmak için Havran'a yolladı. Kendisi ise düşmanı dağlık bölgeye çekmek için Zebadanî'ye[396] doğru çekildi. A'vac nehri kıyısını terkeden Haleb ordusunun yerini Havran'da Türkmen birliklerinin durduramadığı Haçlı kuvvetleri aldı (3 Rebiyülevvel/20 Haziran). Fakat Kudüs birlikleri, Nure'd-Dîn Mahmûd'un çekildiği dağlarda kendisini takip etmediler ve doğrudan doğruya Dimaşk önlerine geldiler. Kudüs kralı III. Baudouin'in Dimaşk'a gelmesiyle Haçlı askerlerinin bir kısmı yiyecek temini için şehir içine girdi. Dimaşk hakimi Abak ile, Re'is Mu'ayyed-Dîn İbn es-Sufî, Kral III. Baudouin'i karargâhında ziyaret ettiler. Bu ziyarete Dimaşk'dan bir kısım kişiler de katıldılar[397].

p. Kudüs-Dimaşk Ortak Harekatı

Abak ve Reis es-Sufî'nin Kudüs kralı III. Baudouin'in karargâhına gittikleri zaman, Bosra kalesi üzerine beraberce bir harekât ya-

---

395. Dimaşk'ın 3 km. kadar güneyindedir.
396. Anti-Lübnanlardaki Barada suyunun doğduğu kısmın civarındadır.
397. İbnü'l-Kalânisî, 313-315 (Gibb, 302-306); N. Elisseeff, II, 464-466; W.B. Stevenson, 169.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

pılması kararlaştırılmıştı. Bu antlaşmayı yerine getirmek üzere Kudüs birliği Ra'sü'l-Mâ'ya[398] girdi. Fakat Dimaşk birlikleri, Haçlılarla ortak bir sefer düzenleyecek bir durumda bulunmuyorlardı. Zaten Nure'd-Dîn Mahmûd, henüz bölgeden çekilmiş de değildi. Haleb kuvvetlerine ait birlikler hala Havran'da dolaşmakta, rastladıkları Haçlıları perişan etmekteydi. Üstelik Bikâ' bölgesindeki 'Aynü'l-Carr'da Nure'd-Dîn'in karargâhını kurmuş olduğu ve Dimaşk'a yeniden yürüyeceği haberi de alınmıştı. Bütün bunlara rağmen bir kısım Dimaşk kuvveti Haçlılarla birlikte Bosra'yı kuşatmaya gitti. Emir Sirhal idaresindeki Bosra bir müddet evvel, Dimaşk-Haleb işbirliği ile fethedildi ve Dimaşk Atabegliği'ne bağlandı. Fakat Emir Sirhal, Dimaşk'ın baskısından kurtulmak için, Haleb'e bağlı Türkmenlerin desteğini kabul ederek Kudüs ve Dimaşk birliklerine karşı bir muharebe vermek cesaretini de gösterdi. Neticede, Bosra'nın zaptı fikri suya düştü. Haçlılar Kudüs'e, diğerleri de Dimaşk'a döndüler. (Rebiyülevvel 546/ Haziran 1151). III. Baudouin, birliğinin geri dönmesiyle, Abak ve Re'is İbn es-Sufi'ye mektuplar gönderip, Nure'd-Dîn Mahmûd'un Dimaşk'ı tehdidini önlemek için yardıma çağrılırken kendilerinin vaad etmiş oldukları tazminatı ödemelerini istedi[399]. Bu tazminatın ne kadar olduğu veya ödenip ödenmediği hakkında kaynaklarda bir kayıt yoktur.

r. Mısır Donanmasının Sahili Vurması

Dimaşk-Kudüs birlikleri Bosra üzerindeki müşterek harekâttan döndükleri bir sırada, Mısır'a ait kuvvetli bir donanma Haçlıların elinde bulunan liman şehri Yafa'ya yanaşmış, bölgede birçok hıristiyan öldürülmüş ve esir alınmıştır. Buradan Akka limanına gelen Mısır kuvvetleri limandaki gemilere el koymuş, Haçlılara dehşet saçmıştır. Akka'dan sonra Sûr, Beyrut ve Trablus limanları da aynı akibete uğramışlardır. İbnü'l-Kalânisî, Nure'd-Dîn Mahmûd'un bu 70 parçalık Mısır donanmasını karadan desteklemek ve onlarla Haçlılara karşı ortak icraata girmek istediğini, fakat Dimaşk'ı zabt projesini henüz devam ettirmiş olduğundan, istediği harekâta girişemediğini, kendi fikri olarak kaydetmektedir[400].

s. Kudüs'de Hakimiyet Mücadelesi

1152 yılında, Kudüs Krallığı merkezinde, Ana Kraliçe Melissende'-

398. Dara'nın 30 km. kadar kuzeyinde, ve Dilli yakınlarındadır. (Gibb, 360).
399. İbnü'l-Kalânisî, *ayn. yer.*; N. Elisseeff, II, 466.
400. İbnü'l-Kalânisî, 315 (Gibb, 308).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

in hakimiyet ihtirası, oğlu III. Baudouin ile arasının açılmasına sebep oldu. Krallığı, kocasının ölümüyle küçük yaştaki oğlu III. Baudouin adına idare eden Kraliçe Melisende, oğlunun yirmi iki yaşına gelmesine rağmen hala onun işlerine karışmak ve idareyi elden bırakmamak istiyordu. Çevresinde kuvvetli kişilerin bulunması ve bilhassa kendisinin ordu komutanlığına getirdiği Manesses ile güçlü bir durumda olan Ana Kraliçe oğlu ile mücadeleyi göze aldı. Nitekim patlak veren isyanda III. Baudouin, annesi Melisende'i Kudüs iç kalesinde muhasara altına aldı ve ancak böylece kendi hakimeyetini kabul ettirebildi. Villermus Tyrensis, krallığın ana ile oğul arasında ikiye bölündüğünü, barışın ise ancak III. Baudouin'in annesini, David kulesi içinde göz altında tutmasıyla sağladığını yazmaktadır[401]. Bu ana kadar Kudüs kralları III. Baudouin'in karşılaştığı gibi, bir kadın ile mücadele yerine bölgedeki Haçlı liderleri üzerinde hakimiyet tesisine uğraşmışlardı. Kudüs kralları doğudaki bütün Haçlı liderlerin kendisine bağlı olmalarını ve her ihtiyaç hissedildiği anda, ordularını kendi hizmetine vermelerini istemekteydiler. Buna göre, gerek Antakya ve gerekse Trablus ile Urfa, Kudüs krallığının vassalı durumunda idiler. Gerçekte ise bu hakimiyet krallık gücüne bağlı olarak kalmıştır. Hatta bazı zamanlar teorik olarak dahi ne Antakya ne de Trablus böyle bir hakimiyeti tanımışlardır. İlk Kudüs Kralları Trablus üzerinde şahsî hakimiyet sağlamışlardı. 1109 da Kont Bertrand, I. Baudouin'e toprakları ile ilgili olarak bağlılığını arzetmişti. Kont Pons, bir ara 1122 de, II. Baudouin'e karşı direnmeye geçmişse de kendi yüce meclisi tarafından, haraketi hoş görülmemiş, itaate zorlanmıştı. 1131 yılında Kudüs Kralı Fulk'un kendi topraklarından geçmesine izin vermeyen Kont Pons'u, Fulk yine itaate almak için kuvvet kullandı. Trablus'un Kudüs krallığına karşı tutumu böyle iken, Urfa Kontluğu üzerinde kralların bir şahsî bağlılıkları vardı. I. Baudouin, II. Baudouin'i kendi yerine tayin edince ondan bağlılık yemini almış ve kendi vassalı olarak çalışmasını istemişti. II. Baudouin de Joscelin'e aynı hususları uygulamıştır. Fakat Joscelin kontluğunun son zamanlarında Kudüs krallığı yerine Antakya Prensipliği'ni tanıyarak oranın hakimiyetini kabul etmiştir. Antakya ise, hem Trablus'dan ve hem de Urfa'dan daha değişik bir durum arzetmektedir. I. Bohemund, Antakya'da bağımsız hareket etmiştir. Kendi selefleri Tankred ve Roger de aynı

401. Villermus Tyrensis, II, 204-205 (ayr. bkz. S. Runciman, II, 334-335); W.B. Stevenson, 170.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şekilde davranmışlardır. Her ikisi de yüce meclisin prensiplerine göre tayin edilmişlerdir. II. Baudouin 1119 yılından 1126 yılına kadar II. Bohemund'un naibi olarak faaliyet göstermişse de bu husus yüce meclisin hukuka aykırı olan bir isteği üzerine olmuştu. Bu, 1131 yılında, Prenses Constance'i annesi Alice tarafından güç durumlara düşürülmesi ile tekrarlanmıştı. Kudüs Kralı Fulk, Antakya'ya davet edilmiş ve buranın hakimiyetini kendi hükmü altına alınması ondan istenmişti. Prenses Constance'ın kocası ancak yüce meclisin isteklerine göre hareket ediyordu. Zaten Kral Fulk'un Prenses Constance'ın teyzesi ile evli olması Antakya'nın bir kadının elinde kalması, kendiliğinden Fulk'a kuvvet kazandırmıştı.

Bizans imparatorları zaman zaman güçlerini hissettirmişler ve doğudaki Haçlı liderlerine hakimiyetlerini kabul ettirip onlardan yeminle söz almışlardır. Fakat bu Haçlı liderler verdikleri sözde durmamışlar, zamana ve şartlara göre hareket etmişlerdir.

Şimdi ise III. Baudouin, kendi krallığı üzerinde hakimiyeti annesinin elinden ancak yeni alıyordu. Bu sıralarda gerek Antakya gerekse Trablus başlarına buyruk hareket etmekte idiler[402].

B. DİMAŞK ATABEGLİĞİNİN YIKILIŞI

a. Dimaşk Atabegliği'nin Tâbi Duruma Gelmesi

Nure'd-Dîn Mahmûd, Kudüs kralı III. Baudouin'in Dimaşk'a yardıma gelmesiyle kaldırdığı Dimaşk kuşatmasından sonra güney Suriye'den ayrılmamış, Kralla bir savaşı kabul etmek için onları kendisine uygun bir araziye çekmek istemişti. Fakat Kudüs Kralı Nure'd-Dîn Mahmûd üzerine gitmekten çekinmiş, ancak iki taraf arasında bazı ufak çarpışmalar olmuştu. Bu sıralarda Nure'd-Dîn Mahmûd, Bikâ'daki ed-Dalhamiye'de konaklamaktaydı. Buradan Dimaşk'a doğru 21 Rebiyülevvel 546/8 Temmuz 1151 de harekete geçen Nure'd-Dîn Dârayyâ'nın batısındaki Kavkaba'da karargâhını kurdu ve buradan Havran bölgesine müfrezeler çıkartıp, bu yerlerdeki sığır, deve, at gibi hayvanları toplatmaya başladı. Bu müfrezeler, akın sahalarını Guta ve Marc'a kadar genişlettiler. Dimaşk içinde heyecan yeniden belirdi. Halkın ve şehir milis kuvvetlerinin tekrar Nure'd-Dîn Mahmûd'a karşı harekete geçmesi istenmişse de, kimsede bir kıpırda-

402. S. Runciman, II, 304 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ma olmamıştı. Nure'd-Dîn ilerlemesine devamla, 24 Rebiyülevvel/11 Temmuz Çarşamba günü el-Kati'a'ya geldi. Burada Dimaşk kuvvetleri kendisine biraz mukavemet göstermişlerse de, bunlar tekrar şehre döndüler. Şehirden ancak bir iki km. güneyde olan el-Katı'a'da çadırlar kuruldu ve Haleb askeri buraya yerleşti. İşte bu sıralarda kuzeyden gelen bir haberci, Haleb emirlerinden Hasan el-Menbicî'nin Tell-Başir'i fethettiğini Nure'd-Dîn'e bildirdi (25 Rebiyülevvel/12 Temmuz). Bu sevindirici haber üzerine Haleb ordusu ordugâhında borazanlar çalındı ve büyük şenlikler tertip edildi. Nure'd-Dîn ayrıca Dimaşk'a bir mektup yollayarak kan dökülmeden teslim olmalarını istedi. Bu mektup üzerine, durumu inceleyen divan, Nure'd-Dîn Mahmûd ile görüşmelerin başlatılmasını uygun gördü. Bu görüşmelere her iki taraftan da katılanlar arasında, ünlü fıkıhçılardan Burhane'd-Dîn 'Ali el-Belhî, Emir Esede'd-Dîn Şirkuh ve kardeşi Necme'd-Dîn Eyyub da bulunmaktaydı. Görüşmeler, fikir ayrılıklarının giderilmesi ile bir sonuca bağlandı ve bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmanın hükümleri kaynaklarda verilmemektedir. Fakat anlaşıldığına göre Nure'd-Dîn Mahmûd bu sefer adının Dimaşk'da hutbede okunmasıyla iktifa etmemiş, her istediği zaman şehre girme, Abak ve Dimaşk Atabegliği ordusuna emredebilme hakkına da sahip olmuştur. 26 Temmuz günü yeminle garanti edilen bu antlaşma imzalanmış ve ertesi Cuma günü ise, Nure'd-Dîn Mahmûd isyan etmiş olan Bosra valisi Sirhal üzerine gitmek için Dimaşk'dan, harp malzemesi ve mancınıklar istemiştir[403].

Aynı yılın 12 Recep/25 Ekiminde, Mucire'd-Dîn Abak, Haleb'e gitti ve Nure'd-Dîn Mahmûd tarafından karşılandı. Bu husus yapılan antlaşmanın bir kısmı olarak görülmektedir. İbnü'l-Kalânisî, bu ziyaret hakkında sadece, Mucire'd-Dîn Abak, Nure'd-Dîn Mahmûd'un Dimaşk'daki bir naibi olarak bazı hususları arzetmeye gittiğini kaydetmektedir. Abak, 6 Şaban/20 Kasımda Dimaşk'a döndü[404].

Dimaşk Atabegliğinin, Kudüs krallığı ile olan sulh antlaşmasının, Nure'd-Dîn Mahmûd ile yapılan antlaşmada bir değişikliğe uğramadığı görülüyor. Buna rağmen, Dimaşk'ın tâbi duruma gelmesi, ülkenin bir yerde Haleb'in mesuliyeti altında olması, bu antlaşmayı hükümsüz kılmış olması gerekir. Buna rağmen, Şaban ayının sonlarında

403. İbnü'l-Kalânisî, 316 (Gibb, 310).
404. Ayn. mü., 317.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

(Aralık ayının başları) bir Türkmen gurubunun Banyas civarında tahribat yapması ve birçok Haçlıyı öldürmesi, Dimaşk askerini Türkmenlere karşı harekete geçirdi. Bu husus, Dimaşk'ın Haçlılara antlaşma hükümlerince bir nevi yardım etmesi olabilir. Fakat bu hadisenin üzerinden sadece bir iki hafta geçtikten sonra Kudüs krallığı birlikleri Bikâ'ya girdiler, köyleri yakıp yıktılar, çocuk, kadın, ihtiyar demeden birçok Müslümanı esir ettiler. Haçlıların bu baskısına sadece Ba'albek valisi tepki gösterdi ve Bikâ' halkı tarafından desteklendi[405]. Dimaşk'ın bu baskına hiçbir ilgi duymaması, artık onların sadece sur çinde olan şehirle ilgilendiklerini göstermektedir.

b. Abak'ın Bosra'yı İtaat Altına Alması

Dimaşk ile yaptığı antlaşmadan sonra Bosra valisi Sirhal'in itaatsizliğini cezalandırmak isteyen Nure'd-Dîn Mahmûd, Dimaşk'dan muhasara için gerekli bir miktar malzemeyi alarak Bosra kalesini kuşatmaya girişti. Fakat bu kuşatmadan kesin bir netice alamadan Haleb'e dönen Nure'd-Dîn, belki de Sirhal'in cezalandırılması işini Abak'a verdi. Çünkü Safer 547/Mayıs 1152'de Abak ve veziri Mu'eyyedü'd-Dîn İbn es-Surî'yi Dimaşk askerinin başında Bosra kalesi önlerinde görmekteyiz.

Abak bir taraftan Bosra kalesini kuşatırken, diğer taraftan kendisine tabi Serhad valisi Mücahided-Dîn Bozan'ın itaâtini anlamak istedi ve yanındaki bir kısım kuvvetle Serhad'e gitti. Bu sırada Serhad dışında bulunan vali Bozan, Abak'a elçi vasıtası ile bağlılığını arzederken, Serhad içindeki oğlu Seyfe'd-Dîn Muhammed'e de haber göndererek Abak'ı karşılamasını bildirdi. Babasından aldığı emir üzerine Seyfe'd-Dîn Muhammed büyük bir merasim düzenliyerek Abak'ı Serhad'de hürmetle karşıladı. Kalenin anahtarı Abak'a teslim edildi. İtimadından endişe duyduğu vali Bozan'ın adamları ise kaleden dışarı çıktılar. Bu son hususdan çok memnun kalan Abak vali Bozan'a ihsanlarda bulundu. Serhad Kalesi üzerinde herhangi bir endişesi kalmıyan Abak, kuşatması devam etmekte olan Bosra'ya geri geldi. Bosra valisi fazla direnmesinin kendi aleyhine olacağını anladığından uzlaşma yoluna gitti. Abak kendisine tam itaat edeceğine dair Sirhal'den söz aldıktan sonra Dimaşk'a döndü[406].

405. İbnü'l-Kalânisî, aynı yer.
406. İbnü'l-Kalânisî, 319 (Gibb, 312-313).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

c. Haleb-Dimaşk Birliklerinin Askalon'a Yardım Teşebbüsü

Haleb hakimi Nure'd-Dîn Mahmûd, Mısır'a bağlı da olsa Müslümanların Filistin'deki tek limanı Askalon'un Haçlılar tarafından kuşatılmasına karşı harekete geçerek buraya yardıma gitmek istedi. Haleb birlikleri henüz, Aflis[407] kalesinin fethinden dönmüşlerdi. Abak ise askeriyle, Nure'd-Dîn Mahmûd'un Askalon'a yardımını desteklemek için 13 Muharrem/11 Nisan da Haleb birliklerine katılmak üzere Dimaşk'dan yola çıktı. Birleşik kuvvetler Filistin'e inmeden önce Haçlıların elinde bir sınır kalesi durumunda olan Banyas önlerine geldiler (Safer/Mayıs). Abak, Askalon yerine Banyas'ın fethedilmesinin daha uygun olacağını belirtiyor, Askalon'a gitmekten çekiniyordu. Askalon ise sekiz ay gibi uzun bir süre her taraftan gelmiş Haçlıların muhasarası altında güç günler yaşıyordu. Sûr, Akka, Nezaret'den gelenler Kudüs Kralı III. Baudouin'in Askalon'u kuşatmasına yardımcı oluyorlardı. Mısır donanması Askalon limanına girince, Haçlı donanma komutanı Sidon'lu Gerard, küçük çaptaki gemileriyle Mısır donanmasına karşı koyamadı.[408]. Mısır'ın bu yardımı ile şehir bir miktar malzeme ve yiyeceğe kavuştu ise de gemilerin dönmesiyle şehir kısa bir süre sonra, yine sıkıntı içine düştü. Abak ise kararsız bir tutum içinde olup, Haçlılara karşı ciddi bir teşebbüsde bulunmaktan kaçınıyordu. Bunun üzerine her iki ordu da, hiçbir netice alamadan Banyas önlerinden ayrılıp, merkezlerine döndüler. Askalon ise Haçlılar tarafından zaptedildi[409].

ç. Dimaşk'ın Düşmesi ve Atabegliğin Yıkılışı

Askalon'un Haçlılar tarafından zaptı, Abak'ı endişelendirdi ve kuvvetli olarak görmeye başladığı Kudüs krallığı ile yeniden ilişkiler kurma yolunu aramaya zorladı. Tâbi olduğu Nure'd-Dîn Mahmûd ile Banyas önlerinde düştüğü ihtilâf onu ayrıca ürkütüyordu. Abak, III. Baudouin'e haber yollayıp dostluklarının devam etmesini istedi ve eski antlaşmayı yürütebilmek için yıllık vergisini ödemeye hazır ol-

---

407. Haleb-Ma'arratü'n-Nu'man arasındaki yol üzerinde, aşağı-yukarı 35 km. dedir.
408. Villermus Tyrensis, II, 223.
409. İbnü'l-Kalânisî, 321-322 (Gibb, 314-317); İbnü'l-Esîr, **El-Kâmil,** XI, 197 ayn. mü., **el-Atabekiye,** 106; İbnü'l-'Adîm, **Zubda,** II, 303-304; Villermus Tyrensis, II, 223 N. Elisseeff, II, 474-481; S. Runciman, II, 338-340; W.B. Stevenson, 171; K.V. Zettersteen, **ayn. yer.**

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

duğunu da bildirdi. Bu hususu memnuniyetle kabul eden III. Baudouin elçilerini Dimaşk'a vaadedilen parayı almak üzere yolladı. Askalon'un zaptından sonra, Kudüs Krallığının zapt için ilk hedefi durumuna düşen Dimaşk halkı durumdan son derece müteessir oldu hatta Haleb hakimiyetini ister duruma geldi. Şehir içinde fiatlar arttı ve hele bir çuval buğdayın yirmibeş ve daha fazla dinara satılması[410], halkın bir kısmının şehri terketmesine sebep oldu. Necme'd-Dîn Eyyüb'un Nure'd-Dîn lehine çalışmasıyla Dimaşklı emirlerle de arası açılan Abak, iyiden iyiye yalnız kalmaya başladı. İşte bu sıralarda (Muharrem 549/ Mart 1154) Haleb'den İsfahsalar Esede'd-Dîn Şirkuh bin kişilik bir birlikle Nure'd-Dîn Mahmûd'un elçisi olarak Dimaşk'a geldi ve Marc bölgesindeki el-Kasab'da çadırlarını kurdu. Abak, tabi olduğu Nure'd-Dîn Mahmûd'un elçisi Şirkuh'u karşılaması icâp ederken, bunu yapmadığı gibi onunla görüşmeyi de reddetti. Karşılıklı gönderilen mektuplar gergin havayı sakinleştirmedi. Esasında, Abak gelen Haleb birliklerinin niyetinin dostça olmadığını anlamıştı. Fakat bu davranışı tâbilik hükümlerine aykırı düşüyordu. Nitekim Haleb ordusu, Nure'd-Dîn Mahmûd'un emri altında 3 Safer/18 Nisan Pazar günü, Marc bölgesine gelip, Şirkuh kuvvetleri ile birleşti ve Pazartesi günü Uyunu'l-Fasariye'de, Salı günü Gutâ'daki Beytü'l-Abar'da[411] konakladı. Nure'd-Dîn Mahmûd Dimaşk'a, doğu istikametinden büyük bir ordu ile yaklaşıyordu. Bu orduyu yıpratmak amacı ile Dimaşk askeri hergün bir takım vuruşmalara giriyordu. İşte böyle bir vuruşma esnasında, Nure'd-Dîn Mahmûd'un bir kısım kuvvetleri şehre hücuma başladı. (10 Safer 549/25 Nisan 1154). Küçük bir kuvvet tarafından savunulan Dimaşk surları fazla dayanamadı. Doğu kapısı parçalandı. Halep askeri şehre girdi. Dimaşk hakimi Abak ise, bir kısım adam ve muhafızlarıyla iç kaleye çekildi. Abak'ın Haçlılardan istediği yardım zamanında gelemedi. Nure'd-Dîn, Abak'a haber yollayarak, hayatını ve şahsî varlığını emniyete alacağını bildirmesi üzerine iç kaleden çıkan Abak kaderine razı oldu. İç kaledeki, Atabeg sarayı -Tog-Tegin'e aitti- tamamen boşaltıldı. Nure'd-Dîn Mahmûd bütün para ve eşyasını almasını ve yakın adamlarıyla Hıms'a gitmesini istedi. Haleb kuvvetleri Dimaşk'a girdiklerinin ikinci gününde şehirde asayişi temin etti. Aynı gün bir kısım tüccar ve ulema Nure'd-Dîn'i ziyaretine geldi.

---

410. İbnü'l-Kalânisî, 320 (Gibb, 317).
411. Dimaşk'ın güneydoğusundadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Pazarlar huzura kavuşup malları ziyan görenler, tazminat aldılar[412].

Nure'd-Dîn Mahmûd'un Dimaşk'a hakim olması Haçlıları endişeye düşürdü. Nure'd-Dîn ise yeni ele geçirdiği şehrin tahkim edilmesi, kuvvetlerin yerleştirilmesi için zamana ihtiyacı olduğundan Kudüs Kralı III. Baudouin ile geçici bir antlaşmaya vardı. Tog-Tegin'in kurmuş olduğu Dimaşk Atabegliği merkez Dimaşk'ın düşmesiyle sona ermiş, Atabegliğin direnen son şehri Ba'albek ise 7 Rebiyülâhir 550/9 Haziran 1155 de[413] Nure'd-Dîn Mahmûd'a teslim olmuştur.

Mucire'd-Dîn Abak'ın idaresi kendine yeni teklif edilen Hıms'a gitmeden, Nure'd-Dîn Mahmûd aleyhine bulunması, Dimaşk'ın yeni hakiminin bu fikrinden dönmesine sebep olmuştur. Abak'a Hıms yerine, bu sefer Balis verilmiştir. Bundan hoşnut olmayan Abak, Bağdad'a gitmiş, Halife el-Muktefî'nin himayesine girmiştir. Bağdad'a Dimaşk'dan götürdüğü hazine sayesinde rahat bir hayat sürdüğü anlaşılan Abak, Kanber Ali mahallesinde bir medrese inşa ettirmiştir[414]. Ayrıca bir zamanların Selçuklu Bağdad Şahnesi olan, sonradan Sultan Mahmûd tarafından Haçlılarla savaşmak üzere Musul'a gönderilen Ak-Songur Porsukî'nin konağını satın almış ve buraya yerleşmiştir[415]. Bu konak ondan sonra Abak konağı olarak ün salmıştır Tog-Tegin oğullarının son Meliki Mucire'd-Dîn Abak, Bağdad'da 546/1169 da ölmüştür.

412. İbnü'l-Kalânisî, 336-328 (Gibb, 318-321); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 197-198; Ays. mü., **el-Atabekiye**, 106-108; İbnü'l-'Adîm, **Zubda**, II, 303-306; N. Elisseeff, II, 482-488; S. Runciman, II, 340-341; W.B. Stevenson, 172-173; K.V. Zettersteen, **ayn. yer.**

413. İbnü'l-Kalânisî, 331 (Gibb, 322) Rebiyülevvel olarak kaydediyorsa da yanlıştır.

414. Mustafa Cevad, **el-Kalem ale'l-Medresetü'l-Tutuşiyye es Sekafetü'i-İslâmî**, (1958), VIII, 7.

415. El-Kutbî, **Cevatü'l-Vefâyât**, I, 110.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İKİNCİ BÖLÜM

II. DİMAŞK ATABEGLİĞİ DEVLET TEŞKİLÂTI, KÜLTÜR VE İ'MÂR FAALİYETLERİ

1. DİMAŞK ATABEGLİĞİ DEVLET TEŞKİLÂTI

a. Atabeg

Dimaşk atabegliği devlet teşkilâtı hakkında kaynaklardaki bilgiler az olup ancak hadiselerin anlatımı sırasında yer yer bu hususla ilgili bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Bu kayıtlardan Dimaşk Atabegliği devlet teşkilâtının, Selçuklu Devlet teşkilâtının küçük çapta bir numunesi olduğu anlaşılmaktadır. Devletin başında hükümdar yerine «Atabeg» unvanı taşıyan sultanın itimadını kazanmış kudretli bir emir ve onun yanında Selçuklu hanedanı azasından bir melik bulunmakta idi[416]. Ülkeyi melik adına idare eden Atabeg kendi hakimiyet sahasının, idarî, malî ve askerî, mutlak hakimi idi. Atabeglik arazisi, babadan oğula geçebilirdi[417]. Atabeg kendi adına para bastırır ve hutbe okutabilirdi. Hükümdarın hakimiyet sembolleri[418] arasında bulunması gereken hususlar arasındaki unvan ve lakaplar Dimaşk Atabegleri tarafından da kullanılmıştır. Tog-Tegin, tespit edilen bir parasında «atabeg» unvanını kullanırken, bunun yanı sıra «Zahire'd-Dîn» lakabını da ta-

---

416. Bkz. M.F. Köprülü, «Ata», **İA**, I, 711; C. Cahen, «Atabeg», **EI²**, 731-732.
417. Sultan Tapar'ın, Tog-Tegin'e verdiği menşurda, «Onun Suriye bölgesinin malî, idarî ve askerî yetkiyi haiz olduğunu... ve oğullarının kendinden sonra yerine halef olabileceklerini...» belirtmektedir (bkz. İbnü'l-Kalânisî, 192-197, Gibb, 151-153).
418. Bkz. M.A. Köymen, «Alp Arslan Zamanı Saray Teşkilatı», **TAD**, sayı, 6-7 (Ankara 1966).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şımaktadır. Ayrıca sülalenin diğer üyelerinden Böri, «Tacü'l-Mülûk», Ismâ'îl «Şemsu'l-Mülûk», Mahmud «Şihabe d-Dîn», Muhammed «Cemale'd-Dîn», Abak ise «Mucire'd-Dîn» ile «'Abdu'd-Devle» lakaplarını kullanmışlardır[419].

Diğer Atabegliklerde olduğu gibi, Dimaşk iç kalesi içindeki Atabeglik sarayı önünde nevbet çalındığı ve yine hakimiyet sembollerinden olan çetrin de Dimaşk Atabegliğin'de mevcudiyeti kabul edilmektedir[420]. İbnü'l-Kalânisî, Dimaşk Atabegliği'nin kudretli emirlerinden Bazvac'ın öldürülmesi hadisesini yazarken, Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un bu emiri, iç kaledeki sarayda bir divan toplantısı esnasında, Şemsiye'ye mensup kişiler tarafından Mahmûd'un emri ile öldürüldüğünü kaydetmektedir[421]. Hükümdarların savaşa veya alayla bir yere hareketlerinde başları üzerinde tutulan ve hakimiyet sembolü olan Şemsiye (çetr)nin Dimaşk Atabegliğin'deki mevcudiyetini bu vesile ile anlıyoruz.

Dimaşk Atabegleri haftanın belli günlerinde devlet erkânını ve kumandanları huzura kabul eder, müşaverelerde bulunur ve aynı zamanda halkın şikayetlerini dinlerdi. İktaların tevzi[422], yüksek memuriyetlere tayinler, dış münasebetlerle ilgili kararlar yine bu toplantılarda alınırdı[423].

b. Saray Teşkilâtı

Dimaşk Atabegliği tarihi hakkında bize bilgi veren kaynaklar, bu Atabegliğin saray mensuplarından bahsederken onların, memuriyet-

---

419. Lakaplar hakkında bilgi için bkz. H. al-Başâ, **al-Akab el-İslâmiye**, (Kahire 1957), 157-159, 304, 357, 362 vd.

420. M.F. Köprülü, «Bayrak», **İA**, II, 409.

421. İbnü'l-Kalânisî, 265, Gibb, (247).

422. Tacü'l-Mülûk Böri, babasının ölümüyle onun yerine geçtiği zaman, babası zamanında vezir olan Ebu 'Ali Tahir b. Sa'd el-Mezdegânî'yi yine vezir olarak bırakmış, hiçbir valiyi yerinden oynatmamış hatta gelirlerini yükseltmiştir. İkta sahiplerini kendi ıktalarında bırakmıştır. Vezir el-Mezdegânî'ye büyük cömertlik gösteren Böri, kendi yıllık iradının onda birini, vezirin daha önceki gelirine ilave ettirmiştir (İbnü'l-Kalânisî, 220, Gibb, 186-187).

423. Devletin güvenliğine tehlike düşüren en yüksek seviye'deki devlet erkânının bu divanda, bütün emirlerin gözü önünde öldürüldüğünü iki ayrı meselede görmekteyiz. Bunlardan biri, Emir Bazvac'ın öldürülmesi, diğeri ise vezir el-Mezdegânî'nin öldürülmesi hadisesidir (bkz. İbnü'l-Kalânisî, 223-224, Gibb, 192).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerini de bazı hallerde vermektedirler. Bu elde edebildiğimiz saray memuriyetleri arasında, hâcipleri, silahdarları, haznedarları, hâdim, nedim ve ferraşları görmekteyiz. Ancak, bunların yanı sıra daha fazla saray memuriyetlerinin olduğu muhakkaktır.

Bu kişilerin yüklendikleri vazifeler, Selçuklu sarayındaki gibi olmalıdır. Dimaşk şehri iç kalesi içinde bulunan Atabeglik sarayının, Sultan Melik-Şah'ın kardeşi Tutuş'un ve onun oğlu Melik Dukak zamanında tesis edilmiş ve Tog-Tegin'in bir Selçuklu Atabegi olduğu göz önüne alınırsa, Atabegliğin devlet teşkilâtında olduğu gibi saray teşkilâtında da Selçuklular'ın Dimaşk'daki bir şubesi olduğu açıkça görülür. Atabeg Tog-Teg'in zamanında 'Ali b. Hamid hâciplik mevkinde bulunmuş hatta Ramazan 517/Ekim - Kasım 1123 yılında Mısır'a elçi olarak gönderilmiştir[424]. Böri'nin hakimiyetinin ilk zamanlarında Yusuf b. Firuz bu vazifede idi. 532/1138 yılında ise emir Esede'd-Dîn Akız, Şihabe'd-Dîn Mahmûd tarafından hâcipliğe tayin edildi[425].

İbnü'l-Kalânisî, Şihabe'd-Dîn Mahmûd'un öldürülmesi hadisesini yazarken; onun yatağında uyurken güvendiği üç kişi tarafından öldürüldüğünü ve bunlardan birinin Ermeni asıllı Alp-kuş, ikincisinin hâdim Yusuf, diğerinin ise Ferraş el-Harkavî olduğunu kaydetmektedir[426]. İbnü'l-Kalânisî'nin bu kaydıyla, saray memuriyetlerinden hâdim ve ferraşların mevcudiyetinden de malumat sahibi olmaktayız.

c. Büyük Divan

Divan-ı Atabegi adı da verilen büyük divanı, Tog-Tegin'in Atabegliğini tesis ettiği zamandan itibaren görmekteyiz. Melik Dukak'ın son zamanlarında Zeynü'd-Devle Muhammed vezir idi[427]. Tog-Tegin 501/1107-1108 yılında önce oğlu Böri'ye, sonra 502/1108-9 da kendisine Ebu'l-Necm Hibbatullâh b. Muhammed b. Bedî'yi vezir tayin etmişti[428]. 520/1126 da Ebu 'Ali Tahir b. Sa'd el-Mezdegânî bu mevkiye geldi[429]. Onun öldürülmesinden sonra el-Muferric b. el-Hasan es-Sufî ve-

---

424. İbnü'l-Kalânisî, 210.
425. Ayn. mü., 264 (Gibb, 248).
426. İbnü'l-Kalânisî, 268 (Gibb, 253).
427. İbnü'l-Kalânisî, 132.
428. Bu vezir kısa bir müddet sonra Tutuş taraftarı olduğu için hapsedildi ve sonra öldürüldü, malları da müsadere edildi (İbnü'l-Kalânisî, 161-163).
429. Bu vezir de Batıniler ile işbirliği yaptığı için Böri tarafından öldürülmüştür.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

zir oldu. Abak devrinin veziri Üner ise Atabegliğin en şöhretli veziri idi. Vezirler gördükleri vazifelere karşı devlet gelirinin % 10 nu alırlardı. Vezaret divanı yine bu vezirlerin başkanlığı altında çalışırdı[430]. Selçuklularda gördüğümüz ve bütün malî işlerinden mesul olan Divan-ı istifa yerine Dimaşk Atabegliği'nde, biraz daha alt seviyede Divan-ı Resâ'il'i görmekteyiz. Atabegliğin değişik bölgeleri arasındaki idarî münasebetleri şer'î ve örfî vergileri, bölge mahsulünün durumu ve fiatlarını kontrol vazifelerini yüklenmiş olan bu divanın tüccar, seyyah ve Sufî kılığına girmiş casusları da bulunmakta böylece, bu divana bağlı teftiş müessesesi içinde kontroller yapılmakta idi[431].

Dimaşk Atabegliği'nde Divanü'r-Resâ'il Reisliği ('Amîd) mülkî idareden mesul yüksek bir memurluktu. **Zeyl Tarih Dimaşk**'ın yazarı İbnü'l-Kalânisî Divanü'r-Resâ'il Reisliğine iki defa getirilmiştir. Bundan başka Divan-ı arzü'l-Ceyş'i görmekteyiz. Ordunun kayıtlarını tutan, maaş ve levazımın tedariki ile uğraşan bu divandan, ordu teşkilâtı içinde bahsedilecektir.

ç. Şahne

Selçuklu askerî ve idarî teşkilâtı içinde yer alan bu müessese Dimaşk Atabegliği'nde de görülmektedir. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd zamanında Abbasi halifeliği'nin merkezi Bağdad içinde kışlası da bulunan bir Şahne komutasında Selçuklu birlikleri vardı. Ak-Sungur Porsikî, 'İmade'd-Dîn Zengi, Barankuş Zekevî gibi Selçuklu emirleri bu şehirde şahnelik vazifesini yürütmüşlerdir[432]. Anlaşıldığına göre askerî bir birliğe sahip olan şahne, şehrin savunmasından, yolların emniyetinden, mahkeme kararlarının infazından, şehir hapishanesinin idaresi gibi işlerden sorumlu bulunmaktaydı. Sadece Bağdad gibi halifelik merkezindeki bir şahnenin bunlardan ayrı, kontrol ve istihbarat vazifeleri de vardı.

---

430. İbnü'l-Kalânisî, 227.

431. N. Elisseeff, III, 763; bkz. İ. Kafesoğlu, «Selçuklular», İA, XI, 398-399; C.L. Klausner, **The Selçuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194**, 38 vd.

432. Bunlar hakkında geniş malumat için bkz. M.A. Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, II, (Umumi İndeks Kısmı), 523; A.K.S. Lampton, «The Administration of Sanǧar's Empire as Ulustrated in the Atabat al-Kataba, **BSOAS**, XX, (1957), 380-382.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dimaşk'da, Melik Dukak zamanında es-Sallar Hısnü'd-Devle Bahtiyâr[433], daha sonraları 516/1122-1123 yılında ölen el-Hâcip Firuz[434], gibi kişiler Dimaşk şahneliği vazifesinde bulundular.

d. Re'îs

IV-VII/X-XII. yüzyıllarda Suriye ve yukarı Mezopotamya'da, bilhassa Haleb ve Dimaşk'da büyük rol oynamış «el-ahdas» adı verilen, şehir gençlerinden kurulu milis kuvvetlerinin başkanlarına Re'îs denilmekteydi. Suriye'nin eski Arap şehir devletlerinde varlığını sürdüren bu teşkilât, Selçuklu yerleşmesinin ilk zamanlarında da mevcudiyetini korumuştur.

Şehir halkının meseleleri ile meşgul olan Re'îs, bazı aileler arasından seçimle bu vazifeye gelir ve devlet yetkilileri bu kişiyi «Re'îsü'l-Beled», olarak tanırlardı. Re'îs'in yanında vazife alan el-Ahdas, yangınların söndürülmesi, ihtiyaç halinde şehrin savunmasına yardım ve bir nevi zabıta vazifesini yüklenmiştir. Bu hizmetleri karşılığında toplanan vergilerden bir pay da alırlardı. Selçuklu hakimiyetinin yerleşmesi sonunda bu müessese bir çok yerden kalkmış yerine şahnelik ihdas edilmiştir[435].

Eminü'd-Devle Ebu Muhammed b. es-Sufî, Melik Dukak zamanında Dimaşk Re'îsliğinde bulunmuştu. Fakat Dukak bu kişi ile geçinememiş ve onu hapsetmiştir. Bir müddet hapisde kalan es-Sufî, Melik Dukak'a muayyen bir para ödedikten sonra hapisten çıkarılmış ve Re'îsliğine devam etmiştir[436]. Fakat bu hadiseden sonra çok yaşamayan es-Sufî'nin yerine oğulları Bû'l-Mecalî Seyf ile Ebu'z-Zevad el-Muferric geçti. Bunların tayinini emreden menşur iki kardeş adına yazılmıştır. Melik Dukak'ın ölümünden sonra, bu iki kardeşi huzuruna çağıran Atabeg Toğ-Tegin, onların gönüllerini almış, onlar da bağlılıklarını arzetmişlerdir[437]. Bunlardan Bû'l-Mecalî Seyf bir müddet sonra ölünce Ebu'z-Zeval el-Muferric tek başına bu vazifeyi uzun süre devam ettirmiştir.

---

433. İbnü'l-Kalânisî, 130-131.
434. Ayn. mü., 208.
435. C. Cahen, «Ahdas», **EI²**, I, 256; ayn. mü., **La Syrie du Nord**, 195; N. Elisseeff, **NI**, 830-832.
436. İbnü'l-Kalânisî, 140.
437. Ayn. mü., 144-145.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

e. Naibler ve Valiler

Dimaşk Atabegliğine bağlı büyük yerleşme merkezleri ya Atabegin naibleri ya da Atabeg tarafından tayin edilen valiler tarafından idare edilmişti. Naiblik vazifesini daha çok oğlu Böri ve torunu Mahmûd'a bırakan Tog-Tegin'den sonra, bilhassa Abak zamanında Mu'ine'd-Dîn Üner bu vazifeye sahip olmuştur. Atabeg Tog-Tegin'in kendisi daha Tutuş'un hizmetinde iken, onun Dimaşk naibliğini kısa bir süre ifa etmişti[438]. Dimaşk Atabegliği'nin kurulmasından sonra 503/1110 da Tog-Tegin Bağdad'a gelmiş olan Böri'yi kendi naibi olarak Dimaşk'a bırakmıştır[439]. Tog-Tegin Bağdad'a gitmekten, Ba'albek valisi Gümüş-Tegin'in aleyhinde çalışması yüzünden vazgeçmiş ve yarı yoldan dönerek Ba'albek'i kuşatmıştı. Anlaşmaya razı olan Gümüş-Tegin'e Serhad valiliği verilirken Ba'albek Böri'ye bırakılmıştır[440]. Hıms şehri valisi ise Emîr Karaca idi, onun 505/1112 de ölmesi üzerine yerine oğlu Kırhan b. Karaca tayin edildi[441]. 520/1126 da Tedmur valiliğine Şihabe'd-Dîn Mahmûd, 542/1147 de Serhad valiliğine emir Mucahide'd-Dîn Bozan getirildi[442]. Bunlar gibi Yusuf b. Firuz, Mu'ine'd-Dîn Üner de valiliklerde bulundular.

Bu valiler ve naibler bulundukları merkezlerde sivil ve askerî idareyi temsil ederlerdi. Askeri birliklere de sahip olan bu kişiler, şehrin savunmasından, intizamından mesul oldukları gibi ücretlerin verilmesinde, masrafların görülmesinde, vergilerin toplanmasında denetici vazifesi görürlerdi. Bunların tayini resmî olarak yapılan bir merasimle beraber olurdu. Vazifelerine karşılık ücret ve mahsulden pay alırlardı[443].

f. Adliye Teşkilâtı

Dimaşk şehri içinde hususi bir binası (darü'l-adl) olan adliye teşkilâtının baş-kadısına Kadî'l-Kudât denirdi. Buna bağlı diğer kadılar hukukî ve şer'î işlere bakmakla görevli idiler. Değişik mezheplerin şer'î işlerine bakan kadılar da mevcuttu. Bunlar mahkemeler dışında

438. İbnü'l-Kalânisî, 130-131.
439. Ayn. mü., 167.
440. Ayn. mü., 168-170.
441. İbnü'l-Kalânisî, 182.
442. Ayn. mü., 294 (Gibb, 280).
443. H.A.R. Gibb, «Naib», İA, IX, 50; N. Elisseeff, III, 788.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

vakıfların, darbhanelerin kontrollerini yaptıkları gibi, Cuma camilerinde cemaate imamlık eder, hutbeyi okurlardı. Ordu içinde vazife alan kadılar, orduya mensup kişiler ile alakalı şer'î davalara baktıkları gibi sefer sonunda elde edilen ganimetin paylaşılmasına da nezaret ederlerdi. 506/1113 de ölen 'Abdu'l-lâh Muhammed b. el-Belâsâgunî et-Turkî, Tog-Tegin devrinin meşhur kadılarındandı[444].

İslâm dininin vecibelerinin yerine getirilmesine nezaret eden muhtesibler umumiyetle üzerlerinde kadılık vazifesi bulunan fâkihler arasından seçilirdi. Muhtesiblerin karara bağladıkları işler daha çok ticarî muamelelere, ölçülerin kontrolüne ve ticarette hile yapanlar ile borçlarını ödemeyenleri cezalandırmaya inhisar etmekte idi. Muhtesiblik VI/XII yüzyılda Dimaşk'da önemli bir mevki olarak yer almıştır[445].

g. Ordu

Dimaşk Atabegliği ordusu, ata binmede, ok atmada maharetli, cesur Türklerden teşekkül etmişti. Bunlar içinden çok dikkatli bir şekilde seçilen bir kısım asker, Atabegin, muhafız birliği de diyebileceğimiz, Gulam'larını teşkil etmekte idi. Bir de bilhassa büyük seferler esnasında yardıma çağrılan yardımcı kuvvetler bulunmaktaydı. Buna göre Dimaşk Atabegliği ordusunu üç ana gurupta toplamak mümkün olmaktadır.

a. Gulamlar

b. Atabeglik ordusu

c. Yardımcı kuvvetler.

a. Yukarıda belirttiğimiz Gulam'lar, sadece Türklerin arasından seçilirdi. Bunlar ordu içinden hem cesaret ve hem de maharet yönünden sivrilmiş kişilerdi. Bu muhafız birliğine seçilen kişilerin sadakatinden şüphe edilemezdi. Tacü'l-Mülûk Böri'nin, Dimaşk içindeki Batınî tenkili sonunda bir suikaste kurban gitmesiyle ilgili olarak İbnü'l-Kalânisî'nin verdiği kayıtta; katillerin Türk kıyafeti içinde Horasan'lı askerler denen birliğe girdiklerini, aslen Fars olmalarına rağ-

444. İbnü'l-Kalânisî, 183.
445. N. Elisseeff, III, 827-830; R. Levy, «Muhtesib», İA, VIII, 532.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

men herkesin onları Türk zannettiklerini ve üstün bir çalışma sonunda muhafız birliğine girmeye muvaffak olduklarını ve sonunda da Böri'yi, sabırla uzun süre bekledikten sonra, öldürebilmeyi başardıklarını yazmaktadır[446].

b. Dimaşk Atabegliği ordusunun bu ana bölümünü yine Türkler teşkil etmekteydi. Bunlar büyük bir titizlikle seçilir ve savaş kaabiliyetinin yanı sıra Türk asıllı olmalarına dikkat gösterilirdi. Bu ordu iki esas kısma ayrılırdı. Birinci kısım atlılardan teşekkül etmişti. Manevra kaabiliyeti yüksek, süratli ve vurucu güce sahip bu atlılar, Haçlılar üzerine yapılan akınlarda büyük muvaffakiyetler sağlamıştır. Bilhassa muhasaralarda varlığına lüzum hissedilen ikinci kısım ise piyade kuvvetleri idi. Bunlar da kendi içinde bazı sınıflara ayrılmıştı. Mancınıkları kullanan Heccarun, bugün istihkam birliğine benzetebileceğimiz Nakkabun, Horasan'lı ve Haleblilerden teşkil edilmiş lağımcılar, neftçiler (Neffatun) ve Sunna adı verilen usta başları bulunmaktadır.

Orduda ayarıca doktorlar, cerrahlar ve imamlar bulunmakta idi. Bütün bunlar Atabeglikten ücret almakta ve Dimaşk içinde ikamet etmekteydiler. Dimaşk'taki atlı birliklerin talim sahaları Dimask şehri batı varoşunda Barada suyunun kenarında, «Meydan-ı Ahdar» adı verilen yeşil bir hipodrum idi. Dimaşk'ın güneyindeki «Meydanü'l-Hasa» denilen ikinci bir hipodrum daha vardı. Burada cirit oynandığı da kayıtlar arasındadır[447].

Dimaşk dışında ikamet eden atlı birliklere gelince, bunlar hakkındaki malumat da fazla değildir. Sadece Musul Atabegi Zengi'nin tatbik sahasına koyınuş olduğu usuller Dimaşk Atabegliği için de geçerli olmaktadır. Bunlar Tavaşiye adı verilen kişilerin yanlarında besledikleri atlı kuvvetlerdi. Barak adı verilen on baş attan tesekkül eden ekipler Zengi zamanında, masraflarına karşılık 700-1200 dinar ücret alırlardı. Ordu adına binek atı, nakliyatta kullanılan katır ve deve beslenirdi[448].

446. İbnü'l-Kalânisî, 233-234 (Gibb, 208).
447. Makrizî, **Hitat**, I, 86; A.H.R. Gibb, **Armies**, 283, 209 n.
448. N. Elisseeff, III, 729.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

c. Yardımcı kuvvetler

Dimaşk Atabegliği ordusuna en büyük yardımcı kuvvet ya muayyen bir ücret karşılığında ya da ganimetten pay almak suretiyle sefere katılan Türkmen kuvvetleriydi. Bunlar mühim seferlerde yardıma çağırılır ve sefer sonunda ücretleri ile ganimet paylarını alır giderlerdi. Çok ender zamanlarda bunların cihad adına yardıma geldikleri de görülmektedir. Bu akıncı Türkmenlerin yanı sıra Dimaşk'da «el-Ahdas» adı verilen şehir milis kuvvetleri bulunmaktaydı. Şehrin gençlerinden teşekkül etmiş bu birlik askeri intizama bağlı olmaksızın bilhassa şehrin düşman tarafından muhasaraya alınması esnasında yardımcı olurlardı. Bunların dışında yardımcı üniteler arasında Bedevîler de bulunmaktaydı. Arap tarihçilerin de belirttiği gibi bunlar, ekseri kendilerini yağmaya verirler ve halk tarafından da bunlara itibarsız asker gözü ile bakılırdı. Hatta bunların Haçlılarla beraber olup buğday kaçakçılığı dahi yaptıkları görülmektedir. Bu tip yardımcı kuvvetler mutavviun (gönüllüler gurubu), Guzat (Gaziler gurubu) ve battalun denirdi ki, bunların ordu içinde belirli bir vazifeleri yoktu. Sadece savasa katılan her kişi hizmetine mukabil ücret veya pay (ata) alırdı. Bu ücret veya payın verilmesi işi Divanü'l Cevş'in vazifesi idi. Divanü'l-Cevş ödemevi yaparken tuttuğu defterleri kontrol eder ve miktarı yine kaydederdi. Ordunun ihtiyacı olan hayvanlar da ayrıca kayd edilir ve damgalanırdı. Her asker atı için de bir pay alırdı.

Dimaşk Atabegliği'ne hizmet etmiş bir çok kudretli emirler arasında Şemsü'l-Ümera Havvas, sonradan Musul Atabegi 'İmade'd-Dîn Zengi'nin hizmetine girmiş ve bir müddet Hama valiliği yapmıştır[449]. Seyfü'd-Devle Savar b. Ay-Tegin de Havvâs gibi sonradan Zengi hizmetine girmiş bir emirdir. Haleb'de Atabeg naibi olmuş, Haçlılara karşı üstün muvaffakiyet göstermiştir[450]. Bir diğer Zengi hizmetine giren emir Lacak'dır. Bunların haricinde, Türkmen emiri el-Isfahbad Sabar et-Turkî, Dimask'a gelerek Atabeg hizmetine girmek istemiştir. Toq-Tegin bu isteği kabul etmiş ve bu emire, Vâdî Mûsâ, Mo'ab, eş-Şerât, el-Cibâl ve el-Balkâ'yı ıkta etmiştir[451]. 520/1126 da ölen Emir

449. İbnü'l-Kalânisî, 228 (Gibb, 200-201).
450. İbnü'l-Kalânisî, **Zubda**, II, 245.
451. İbnü'l-Kalânisî, 158-159 (Gibb, 81-82).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tarhan b. Mahmûd[452], 532/1138 de öldürülen İsfahsallar Şucâ'ü'd-Devle Bazvac[453], sonradan Serhad valiliğine getirilen Bozan[454], Atabegliğin söz sahibi emirlerindendirler.

532/1138 de emir Bazvac'ın öldürülmesiyle Dimaşk ordusu isfahsalarlığına, sonradan atabegliğin vezirliğine yükselecek-Mu'ine'd-Dîn Üner getirildi[455].

ğ. Posta

XII. yüzyıl başlarından itibaren Suriye ve Irak bölgesindeki posta sistemi (Berid), gerek mahalli liderlerin birbirleriyle mücadelesi ve gerekse Haçlıların bölgeye müdahalesi yüzünden, kesiklikler arzediyordu. Buna rağmen bu posta sistemi büyük hizmetler görmekteydi. Musul Atabegi 'İmade'd-Dîn Zengi zamanında el-Cezire-Irak-Suriye arasında iyi bir haberleşme sisteminin olduğu görülmektedir. Atlı kuryelerin yanı sıra, hızlı koşan develer ve güvercinler bu sistem içinde vazife almışlardı. Zengi'nin Nuseybin'i kuşatması esnasında, Timur-Taş Mardin'den Nuseybin'e bir posta güvercini ile haber göndermiş ve beş gün içinde yardımına geleceğini yazmıştı. Fakat güvercin Zengi'nin adamları tarafından yakalandı ve haber değiştirildi. Beş gün yerine yirmi gün dayanması istenen Nuseybin ise Zengi'ye teslim oldu[456].

Irak ve Suriye'deki posta sistemi ile ilgili bir diğer haber de, yine Zengi ile alâkalıdır. Urfa'nın 539/1144 de fethinden sonra Zengi, el-Bira muhasarasını sürdürürken, bir anonim Süryani kaynağı, «gecenin karanlığında fırtına gibi deve üzerinde yol alan bir haberci naib Çakır'ın Musul'da öldürüldüğünü ve Mezopotamya'da isyanın başladığı haberini Zengi'ye ulaştırdı» demektedir[457].

552/1157 yılında Banyas ile Dimaşk arasında güvercinlerle irtibatın sağlandığı kesin olarak bilinmektedir. El-Menasib denilen haberleşmede kullanılan bu güvercinler Defterü'l-Ensab'a da kayıtlı idiler. Bunlar kurye olarak kullanılmazdan önce bu iş için eğitilmekte-

452. Ayn. mü., 216.
453. Ayn. mü., 249-250 (Gibb, 236).
454. Ayn. mü., 319 (Gibb, 313).
455. İbnü'l-Kalânisî, 265 (Gibb, 248).
456. İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiye**, 36-37; Ebu Şâme, I, 77.
457. **Ana. Syr. Chl.**, II, 287.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

diler. Varakü't-Tayr adı verilen hususi bir kağıda yazılan mesaj kuşun kanat teleklerine konurdu. Bölgedeki büyük kalelerde «burc» tabir edilen güvercinlikler bulunurdu. Dimaşk'da ise bu güvercinlik iç kaledeki Burcü'l-Hamam idi. Uzun mesafelerde kuşlar için Merakizü'l-Hamam olarak adlandırılan dinlenme yerleri vardı ki, çoğu kere bunlar beridlerin konak yerleriyle aynı yerdeydi. Dimaşk Atabegliği zamanında Dimaşk-Kahire, Dimaşk-Ba'albek, Dimaşk-Karyeteyn, Dimaşk-Kara-Hıms-Hama-Ma'arratü'n-Nu'man-Haleb arasında bu haberleşme sisteminin bulunduğu anlaşılmaktadır[458].

458. I. Elisseeff, III, 785; J. Sourdel, «Barid», EI². I, 10-77-10-78.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. İ'MÂR FAALİYETLERİ

Dimaşk Atabegliği zamanında (1104-1154) bilhassa merkez Dimaşk'da mescidler, medreseler, hamamlar inşa edilmiştir. Bunların yanısıra kurulan yeni mahalleler, sanayi bölgeleri, îmâr faaliyetleri yönünden atabegliğin yüksek bir seviyeye ulaşmış olduğunun delilleridir. Fakat, ne yazık ki, bu eserlerin hemen-hemen tamamı bakımsızlık ve geçen sekiz yüzyıldan fazla bir zaman içinde yıkılıp kaybolmuşlardır. Bunların birçoğunun varlığını ancak o devirlerde yazılmış bir kısım eserlerin kayıtlarından öğrenmekteyiz.

a. Hastahaneler

Dimaşk'ın ilk hastahanesi (Darü'ş-Sifa) Melik Dukak zamanında yapılmıştır. Dukak'ın kısa süren melikliği devresinde Dimaşk'ın ilk hastahanesini yaptırması onun önemini bir kat daha artırmaktadır. Bu hastahane, Büyük Cami'in batısında, Berid kapısı yanında idi[459]. Safer 549/Nisan 1154 yılında Nure'd-Dîn Mahmûd Dimaşk'a girdikten sonra, Büyük Cami ile iç kale arasındaki Altun-Taş mahallesinde Dimaşk'ın ikinci hastahanesini inşa ettirmiştir. Bu hastahane şehrin sadece en önemli yapılarından biri olmayıp aynı zamanda İslâm aleminin en meşhur hastahanelerinden birinin hatırasını yaşatmaktadır. 582/1283 de hastahane bazı değişikliklere maruz kalmıştır. 1899 yılına kadar hastahane olarak kalan bu bina bugün, okul olarak hâlâ kullanılmaktadır[460].

---

459. N. Elisseeff, III, 840; C. Baltacı, **XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri**, (İstanbul 1976), 13.

460. Makrizî, **Hitat**, II, 408; İbnü'l-Kesîr, **II-Bidaye**, XII, 280; N. Elisseeff, III, 840-841 (bir rivâyet Nure'd-Dîn Mahmûd'un bu hastahaneyi Haçlılardan aldığı fidye ile inşa ettirdiğini belirtiyor ki, fidyenin 500.000 dinar ayrıca 5 kale olarak gösterilmesi, bu rivâyetin doğruluğunu imkânsız kılmaktadır. Hastahane gelirinin ise 5.000 dinar olduğu bilinmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

b. Mahalleler

Atabeg Tog-Tegin zamanında Dimaşk şehrinin i'mârına önem verilmiş ve yeni mahalleler inşa edilmiştir. Bunlardan el-Ukeybe mahallesi şehrin kuzey kesiminde, Şasur mahallesi güneyde, Kasrü'l-Haccac mahallesi ise güneybatısında kurulmuştur. Yine Tog-Tegin zamanında gelişen dericilikle ilgili tezgâhlar ve binalar bilhassa Barada suyu kenarına inşa edilmiştir. Iki kağıt imalâthanesinin inşası endüstri sahasında olduğu gibi imâr yönünden de şehre yeni bir çehre vermiştir[461].

c. Mescidler

Bu devirde inşa edilen mescidlerden bahseden kaynaklar, onların büyüklüklerine göre imamı, müezzini ve vakfını kaydetmektedirler. Ayrıca mescidler arasında minareli olanlar bilhassa belirtilmektedir. Bu hususlar bize mescidlerin önemi ve büyüklükleri hakkında fikir vermektedir.

Safvatü'l-Mülk Hatun iki mescid inşa ettirmişti. Melik Dukak'ın türbesinin bulunduğu mescid, «Kubbetü't-Tavavis» olarak tanınmakta olup, bir de kubbesi vardı[462]. Hatun'un yaptırmış olduğu ikinci mescid ise, «Mescidi Hâtun Zumurrud» olarak bilinmekte idi. İmamı, müezzini ve vakfı olan bu mescid, su kanallarının güzelliği ile meşhur idi[463].

Atabeg Tog-Tegin zamanındaki vezirliğini Böri zamanında da bir süre sürdüren el-Mezdegânî iki kapılı, minareli büyük bir mescid inşa ettirmişti[464]. Bu vezirin yaptırdığı diğer bir mescid ise, Darü'l-Vezir el-Mezdegânî olarak tanınan sarayının içinde idi[465]. El-Mezdegânî'nin yaptırdığı üçüncü bir mescid daha vardı ki, bu diğerlerinden daha büyük olup minaresi ve şadırvanı da mevcuttu[466].

Dimaşk Atabegliği hâciblerinden Firuz da bir mescid inşa ettirmişti. İbn 'Asâkir'e göre bu mescid daha ziyade mînaresine izafeten

461. N. Elisseeff, «Dimaşk», EI², II, 286-289.
462. İbn Asâkir, 89 no. 4; İbn Şeddad, 149 no. 437; İbnü'l-Kalânisî, 201.
463. Ayn. mü., 91 no. 21.
464. İbn Asâkir, 71, no. 177.
465. İbn Asâkir, 71 no. 176.
466. İbn 'Asâkir, 78 no. 69; İbn Şeddad, 147, no. 417.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

«Minaret Firuz» olarak biliniyordu. Firuz'un inşa ettirdiği ikinci mescid ise Hamam İbnü'l-Tayyib civarında bulunmaktaydı[467]. Bu kişi, yanında bir kabristan bulunan eski bir mescidi de tamir ettirerek buraya minare, su kanalları ve şadırvan ilave ettirmiştir[468].

Atabegliğin kudretli emirlerinden olan ve Gümüş-Tegin'den sonra Serhad valiliği yapan Bozan, Bâbü'l-Feradis'in dış kısmında, minareli, şadırvanlı, ve suyunu nehirden alan büyük bir mescid inşa ettirdi[469]. İmamı ve vakıfları bulunan bu mescid «Mescidü'n-Nakkaş» olarak tanınmakta idi[470].

Bunlardan başka Atabegliğin hâciblerinden Emir Akız (Bâb Darü'ş-Şarik yakınında[471], İsfahsalar Bazvac[472], Emir Gümüş-Tegin[473] ve vezir Mu'ine'd-Dîn Üner b. 'Abdu'l-Lâh et-Turkî[474] de birer mescid inşa ettirmişlerdir.

ç. Hamamlar

Dimaşk Atabegliğine ait kaynaklardan ancak dört hamam tespit edebilmekteyiz. Bunlardan birincisi Hamamü'ş-Şerif, «Darü'l-İbn Böri Han»ın yakınında bulunmaktaydı. Bu hamamın büyük bir de havuzu vardı[475]. İkincisi, vezir el-Mezdegânî tarafından «Darü'l-Vezir el-Mezdegânî» içinde inşa edilmiş olup oldukça küçük idi[476]. Üçüncü ve dördüncü hamamların kimler tarafından yaptırıldığı bilinmemekle beraber Babü's-Selame'nin dışında bulundukları eserlerde kaydedilmiştir[477].

d. Su Kanalları (Kanatlar)

Dimaşk, civarındaki nehirler sayesinde su sıkıntısı çekmemekte idi. Nehirlerden temin edilen sular kanallar vasıtası ile şehre tevzi

467. İbn 'Asâkir, 70, no. 167.
468. Ayn. mü., 85, no. 36; İbn Şeddad, 142, no. 378.
469. İbn 'Asâkir, 84, no. 28.
470. İbn Şeddad, 141, no. 370.
471. İbn 'Asâkir, 77, no. 231.
472. İbn 'Asâkir, 86, no. 46; İbn Şeddad, 144, no. 389.
473. İbn Şeddad, 141, no. 368.
474. İbn 'Asâkir, 87, no. 65; 119, no. 201.
475. İbn 'Asâkir, 164, no. 40.
476. İbn 'Asâkir, 163, no. 25; İbn Şeddad, 297, no. 67.
477. İbn 'Asâkir, 164, no. 51-52.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ediliyordu. Kaynaklar, Dimaşk Atabegliği zamanında inşa edilen bir çok mescid, medrese, hamam ve şehrin muhtelif yerlerindeki çeşmelerin sularının bu kanalları ile beslendiğini kaydetmektedirler. Bu kanallardan biri «Darü'l-Atabeg Tog-Tegin»in hemen yakınında bulunmakta idi[478] ve iç kaledeki bu Atabeglik sarayının su ihtiyacını temin etmekteydi. «Kanat Bozan» adı verilen bir diğer kapalı su yolu ise el-Medresetü'l-Eminiye» yanında olup emir Bozan tarafından yaptırılmıştı[479].

«Darü'l-Vezir el-Mezdegânî» yanında da bir kanal mevcuttu. Bu kanal ise vezir tarafından tesis edilmişti[480]. Firuz tarafından yaptırılan bir kanal da aynı kişinin inşa ettirdiği mescidin suyunu temin etmekte idi[481]. Fakat bir çok mimarî eser gibi bu kanallar da zamanla tahrip olmuşlardır.

Dimaşk Atabegliği zamanında inşa edilen medreseler mimarî eserler arasında sayılmakla beraber yapmış oldukları kültür faaliyetleri dolayısıyla, bunları eğitim müesseseleri içinde belirtmeyi uygun bulduk.

478. İbn 'Asâkir, 158, no. 78.
479. Ayn. mü., 157, no. 65.
480. Ayn. mü., 159, no. 106
481 Ayn mü., 161, no. 11.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. KÜLTÜR FAALİYETLERİ

a. Eğitim Müesseseleri

İslâm dünyasında ilmî ve dinî bilgilerin düzenli bir şekilde verilmesinde Selçuklular'ın büyük tesiri olmuştur. Gerçekten de VI./XII. yüzyılda ilim olarak kabul edilen din eğitimi Selçuklular'ın kurdukları medreselerle bir esasa bağlanmıştır. Bu medreseler genellikle devlet ricâli, komutanlar ve hatunlar tarafından kurulmuş ve her birine ayrı vakıflar bağlanmıştır. Medreselerin müderrisleri ile öğrencilerinin aylık ve erzak ihtiyaçları bu vakıflardan sağlanmıştır[482].

Dimaşk'daki medreselerde dînî bakımdan Hanefî, Şafî ve Hanbeli fıkıhları tedris edilirken, bu dinî bilgilerin yanısıra müsbet ilimler de okutulmakta idi.

Dimaşk Atabegliği zamanında faaliyetlerini sürdüren medreselere birçok yenileri ilave edilmiştir. Bunlar bazı hallerde mescitler içinde faaliyetlerini sürdürürlerken yeniden inşa edilmiş olanları da vardı. Bu yeni inşa edilen medreselerin yapılarını Atabegliğin i'mâr faaliyetleri arasında görmek lüzumlu olduğu kadar bu medreselerde sürdürülen faaliyetleri de devrin eğitim ve kültür hayatı içinde zikretmek gerekmektedir.

1. 491/1098 yılında Dimaşk'da, Tog-Tegin'in, Melik Dukak'ın Atabegi olarak bulunduğu sırada, Emir Şücâ'ü'd-Devle Sadir b. 'Abdu'l-Lâh tarafından bir medrese inşa edilmiştir. Bu hanefi medresesi «Sadıriye» olarak tanınmakta idi. Buranın ilk müderrisi 'Ali b. Zengi el-Kaşanî idi[483]. Sonra, İmam Ebi'l-Hasan 'Ali el-Belhî, bu kişiden sonra da eş-Şihab ed-Dimaşkî bu medresede müderrislik yaptılar. Dimaşk'ın, Nure'd-Dîn Mahmûd'dan sonra Selaha'd-Dîn'in idaresine geç-

482. İbn 'Asâkir, 75, no. 7 ve 211; İbn Şeddad, 199-200.
483. İbn Şeddad, (200) bu medresenin kendi zamanında da faaliyetini sürdürdüğünü yazmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tiği zaman ise medresenin müderrisliğinde eş-Şeyh Necme'd-Dîn el-Hanefî bulunuyordu[484].

2. Bir Şafî medresesi olan Eminiye, İsfahsalar Eminü'd-Devle Rebî'ü'l-İslâm Gümüş-Tegin b. 'Abdullâh (ölm. 541/1146) tarafından 514/1120 yılında inşa ettirilmişti. Cemâle'd-Dîn b. Müslim ve Ebu Bekr bu medresede müderrislik yapmışlardır[485].

3. Mu'ine'd-Dîn Üner et-Türkî tarafından 524/1130[486] da inşa edilen «el-Medresetü'l-Mü'iniye», bir hanefî medresesidir. Sonradan Dimaşk Atabegliği vezirliğine kadar yükselen Üner, bu medreseyi Tog-Tegin emrinde bir komutanken inşa ettirmiştir. Bu medresenin ilk müderrisi ise, Cemâle'd-Dîn İbnü'l-Müslim es-Sulemî ed-Dimaşkî (ölm. 533/1139) idi[487].

4. Tarhaniye hanefi medresesi 525/1131 yılında el-Hac Nâsırü'd-Devle Tarhân tarafından Şihabe'd-Dîn Mahmûd zamanında inşa edilmiştir. Dimaşk'ın Ceyrun semtindeki bu hanefi medresesinin ilk müderrisi Şeyh Burhâne'd-Dîn Ebu'l-Hasan 'Ali el-Belhî idi. Reşide'd-Dîn el-Havarî de bu medresede müderrislik yapmıştır. Reşide'd-Dîn'den sonra onun oğlu daha sonraları ise Bahâ'e'd-Dîn 'Abbâs İbnü'l-Musulî, Şeyhü'l-İmam Cemâle'd-Dîn'in eshabından Zeyne'd-Dîn el-Fattalî bu medresenin müderrislerindendir[488].

5. Atabeg Tog-Tegin'in eşi ve Melik Dukak'ın annesi Safvatü'l-Mülk Zümürrüd Hatun 526/1132 yılında bir Hanefi medresesi inşa ettirmiş ve buna vakıflar bağlamıştır. «el-Medresetü'l-Hatuniye» adı verilen bu medresenin ilk müderrisi Burhâne'd-Dîn Ebu'l-Hasan 'Ali el-Belhî idi[489]. İbn Şeddad eserini yazdığı sıralarda medrese öğretimine devam etmekte olup müderrisi, Fahre'd-Dîn Mûsâ b. Hilâl b. Mûsâ idi[490].

---

484. İbn Şeddad, (200) bu medresenin kendi zamanında da faaliyetini sürdürdüğünü yazmaktadır.
485. İbn 'Asâkir, 74, no. 6; İbn Şeddad, 231-232.
486. İbn Şeddad, (210) tarihi 525/1131 olarak vermektedir. Bkz. İbn 'Asâkir, 76, no. 224 ve N. Elisseeff, III, 920.
487. İbn 'Asâkir, 76, 224; İbn Şeddad, 210; İbnü'l-Kesîr, **el-Bidaye**, XII, 226.
488. İbn 'Asâkir, 72, no. 188; İbn Şeddad, 211.
489. İbn 'Asâkir, 911.
490. İbn Şeddad, 218-219.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

6. Dimaşk Atabegliği'nin kudretli emirlerinden biri olan Mücahide'd-Dîn Bozan b. Mamîn b. 'Ali 529/1135 yılında bir medrese inşa ettirmiştir. Babü'l-Havasin yakınındaki bu Şafî usulde tedrisat yapan Mücahidiye medresesinin ilk müderrisi Kâdi'l-Kudât Muntehibe'd-Dîn Ebu'l-Me'alî Muhammed'dir (ölm. 537/1142). Bu müderristen sonra 540/1146 yılına kadar Kutbe'd-Dîn Mes'ûd en-Nisaburî, ondan sonra da Ebu'l-Feth Nasr Allâh el-Messisî tedrisatı yürütmüşlerdir[491]. Bu medrese de 669/1271 de faaliyetini Dimaşk'da sürdürmekteydi[492].

7. 536/1141 yılında kurulan bu Hanbelî medresesini, Dimaşk'ın Benu eş-Şirazî diye tanınan meşhur ailesinden Şeyh Şerefü'l-İslâm 'Abdu'l-Vahîd b. Muhammed el-Ensarî eş-Şirazî inşa ettirmiştir. Şerefiye olarak tanınan bu medrese Dimaşk'ın Ceyrun semtindedir.

Dimaşk'daki Hanbelilerin lideri olan Şeyh Şerefü'l-İslâm 'Abdu'l-Vahîd 536/1141 yılında ölünce, yerine oğullarından Bahâ'e'd-Dîn eş-Şirazî geçti. Onun 545/1150 de ölümünden sonra ise kardeşi Necme'd-Dîn eş-Şirazî müderris oldu (ölm. 586/1190)[493].

8. Dimaşk Atabegliği emirlerinden[494] Esede'd-Dîn Akız ed-Dukakî, Akiziye (sonradan Belhiye) olarak adlandırılan medresenin inşasını 536/1141-1142 yılında başlatmıştır. Eski bir kilisenin yeri üzerine kurulan Dar Abid'd-Darda'nın yıkılması ile aynı yere inşa edilen bu medrese ancak Selaha'd-Dîn zamanında bitmiştir. 536/1141-1142 de bu Hanefî medresesine vakıflar bağlanmıştır. 538/1143 yılında hâcibin gözden düşmesi inşaatın bitimini geciktirmiş olmalıdır. Dimaşk Atabegliği zamanında tedrisata geçemeyen bu medresenin ilk müderrisi Selaha'd-Dîn zamanında fıkıhdaki bilgisi ile ün kazanmış olan Burhâne'd-Dîn Ebu'l-Hasan el-Belhî'dir[495].

9. Mücahide'd-Dîn Bozan tarafından 539/1145 yılında ikinci bir Şafi medresesi inşa edilmiştir. Şehir surunun dışında Barada suyunun kenarında ve Babü'l-Feradis kapıları arasında inşa edilen bu medrese-

---

491. İbn 'Asâkir, 75, no. 209; İbnü'l-Kesîr, el-Bidâye, XII, 243; İbn Şeddad, 232; N. Elisseeff, III, 921-922.
492. İbn Şeddad, ayn. yer.
493. İbn 'Asâkir, 73 no. 196.
494. Şihâbe'd-Dîn Mahmûd zamanında hâcibliğe tayin edilmiştir (İbnü'l-Kalânisî, 264 (Gibb, 248).
495. İbn 'Asâkir, 75, no. 216; İbn Şeddad, 201-203.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nin ilk müderrisleri Şemsü'd-Dîn 'Abdu'l-Kafî, Tâce'd-Dîn Ebu Bekr idi[496].

10. Seyfe'd-Dîn Caruh et-Türkmanî tarafından 546/1152 yılında inşa ettirilen Caruhiye medresesi, Büyük Cami ve Zahiriye medresesinin kuzeyinde Bâbu'l-Ferec ile Bâbü'l-Faradis'in arasında bulunmaktadır. Bu Şafî medresesinin ilk müderrisi Ebu'l-Kasım Mahmud b Mübarek b. 'Ali b. Mübarek el-Mucîr el-Vasitî el-Bagdadî eş-Şafî'i idi[497].

11. Mismariye, Hanbeli medresesi 546/1152 yılında Şeyh Mismar el-Hilalî el-Havranî tarafından inşa ettirilmiştir. Minaretü'l-Fîrûz diye adlandırılan mescidin yanında bulunmaktaydı[498]. İlk müderrisi Ebu'l-Ma'ali Vecihe'd-Dîn Es'ad İbnü'l-Münecce'dir. Bu kişi Benu Münecce olarak tanınan soylu bir aileden olup Havran kadılığı yapmıştır (519-606/1125-1209)[499].

12. Dimaşk şehri dışında Bosra'da 530/1135-1136 yılında Ebu Mansur Gümüş-Tegin tarafından inşa ettirilen medresenin kalıntıları son zamanlara kadar gelmiştir[500].

13. Böri oğullarının son mümessili olan Abak, Dimaşk'ı Nure'd-Dîn Mahmûd'a teslim etmek zorunda kaldıktan sonra Bağdad'a yerleşmiştir. Bir zamanlar Bağdad şahnesi olan Ak-Songur b. Porsukî'nin evini satın alıp, buraya yerleşen Abak, Bağdad da bir de medrese inşa ettirmiştir[501].

b. Müderrisler, Fâkihler ve Din Adamları

VI./XII. yüzyılda Dimaşk, Suriye'nin kültür merkezi olarak görülmekteydi. Buraya Anadolu, İran, Irak ve Mısır'dan birçok din ve ilim adamı gelirdi. Buna karşılık Dimaşk'dan da oralara gidenler pek çoktu.

Bir müderris ve bir fâkih olan İbrahim b. el-Muhtahir Ebu Tâhir el-Curcanî (ölm. 513/1119-1120) Dimaşk'a gelmişti. Gazalî'nin talebe-

---

496. İbnü'l-Kalânisî, 270-282; İbn 'Asâkir, 132, no. 154; İbn Şeddad, 233; İbnü'l-Kesir, **el-Bidâye**, XII, 247; N. Elisseeff, III, 923.
497. İbn 'Asâkir, 132; İbn Şeddad, 229-230; İbnü'l-Kesîr, **(el Bidâye**, XI, 270) bu medresenin adını el-Haruk olarak vermektedir.
498. İbn Şeddad, 256.
499. İbn 'Asâkir, 118 no. 4; İbn Şeddad, **ayn. yer.**; N. Elisseeff, III, 923-924.
500. A. Kuran, **Anadolu Medreseleri**, I, (Ankara 1969), 11; Ayr. bkz. K.A.C. Creswell, **The Muslim Architecture of Agypte**, (Oxford 1959), 124.
501. El-Kutbî, **Cevâtü'l-Vefâyât**, I, 110.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerinden olan bu kişi Suriye, Irak ve Hicaz'ı dolaşmış sonra memleketi olan Cürcan'a gitmiştir. Devrin ileri gelen imamlarından sayılan el-Curcanî hadis üzerine çalışmış ünlü fıkıhcılardandı[502].

İbn 'Asâkir'in kardeşi es-Sa'in İbn 'Asâkir Receb 488/Temmuz 1095 de doğmuş 520/1126 da Bağdad'a gitmiş ve Şaban 563/Mayıs 1168 de Dimaşk'da ölmüştür. Bu kişi Eminiye medresesinde müderrislik yapmıştır[503].

Bağdad Nizamiye medresesini organize edenlerden olan İbrahim b. Şeyban b. Muhammed b. Şeyban Ebu Tahir 444/1053-1054 Banyas'da doğmuştur. Nasr b. ez-Zeynebî'den hadis tahsil eden bu kişi bir süre müderrislik yapmış ve 539/1144-1145 yılında Bağdad'da ölmüştür. İbn 'Asâkir'in bu kişiyi Dimaşk'lı olarak kaydetmesi onun, Banyas'dan ziyade Dimaşk'da yaşamış olduğu düşüncesini yaratmaktadır[504].

490/1096-1097 yılında Dimaşk'da doğan Yusuf İbn 'Abdullâh İbn Bendar (ölm. Şevval 1563/Temmuz-Ağustos 1168) ın babası Merega'dan gelmiş ve Dimaşk'a yerleşmişti. Gençliğinde Bağdad'a giden ve el-Mihaî'nin yanında fıkıh tahsil eden Yusuf, Dimaşk'da müderris olarak bilhassa Şafî doktrini üzerine çalıştı. Irak'da Şafiliğin yayılmasına da tesiri olduğu belirtilen bu kişi Nizamiye medresesinde de müderrislik yaptı[505].

El-Hafız Ebu Muhammed-'Adu'l-Halef b. Esed b. Sabit ed-Dimaşkî, Dimaşk'da doğmuş ve Sadiriye medresesinde, 583/1187 yılındaki ölümüne kadar müderrislik yapmıştır.[506].

Dimaşk'daki Nuriye medresesinde uzun bir süre müderrislik yapan Burhane'd-Dîn Mes'ûd b. Şucâ' el-Hanefî, bir süre de Haleb medreeslerinde bulunmuştur. Cemaziyül-âhir 510/Eylül-Ekim 1116 da Dimaşk'da doğan bu kişi 599/1203 de ölmüştür[507].

Zamanının ünlü şair ve müderrislerinden olan el-Mühezzeb Ebu Talib Muhammed b. Hasan b. Ahmed b. Hasan, Dimaşk'lı olup bu şehrin fikir ve edebiyat hayatına tesir etmiş kişilerdendir[508].

---

502. İbn Asâkir, II, 297.
503. İmade'd-Din İsfahanî, **Haridat**, I, 281.
504. İbn 'Asâkir, II, 217.
505. İbn Hallikân (Slane), II, 659, not. 1.
506. İmâde'd-Din İsfahanî, **Haridat**, I, 282-283.
507. Ayn. mü., **ayn. es.**, I, 307-308.
508. Ayn. mü., **ayn. es.**, I, 335-353.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

503/1109-1110 yılında Şeyzar'da ölen İbrahim b. 'Abdu'r-Rahman b. Ca'fer b. 'Abdu'r-Rahmân Ebu es-Semi et-Tenurî el-Fakih el-Hanefî uzun süre Dimaşk'da kalmış, büyük bir fıkıhcı idi[509].

Fıkıhla uğraşan ve 538/1143-1144 yılında ölen Kadıyü'l-Kudad Safî b. 'Abdullâh Ebu'l-Hasan, Dimaşk'ın Babü'l-Sagir'deki kabristanına defnedilmiştir[510].

İbrahim b. Muhammed b. Ahmed el-Muallim el-Fakih, er-Remle'nin Zeylus köyündendir. Bu kişi orduya intisab etmiş daha sonra ise ordudan ayrılarak fıkıh, hadis ve Kuran tahsil etmiştir. Dimaşk Atabegliği vezirlerinden olan el-Mezdegânî'nin yaptırmış olduğu mescidde vazife görmüş sonra Ba'albek'e ve Hama'ya gitmiştir. Sonra tekrar Dimaşk'a dönen İbrahim b. Muhammed 533/1138-1139 yılında burada ölmüştür[511].

Yine bir süre kadılık yapmış olan Es'âd b. el-Hüseyin b. Hasan Ebu'l-Ma'alî el-Kadi, Dimaşk'ın tanınan fıkıhcılarındandı. Bu kişi 557/-1162 yılında Dimaşk'da ölmüştür[512].

VI./XII. yüzyılın hadiscileri, imam ve hafızları Suriye'nin kültür sahasındaki yayılışına değişik bir çehre vermekte idiler. Bunlar arasında şöhret sahibi olmuş kişiler, sonradan yüksek mevkiler elde etmiş devrin birçok ehemmiyetli şahsiyetlerine camilerde dersler vermişler onları islâm dini yönünden aydınlatmaya çalışmışlardır. **Tarih Medinet Dimaşk** adlı 80 cildi bulan eser müellifi İbn 'Asâkir, çoğu kez bunların bilgilerine müracaat etmiştir. Dimaşk'da Babü's-Sagir'deki bir mescidde imamlık eden Ahmed b. Mahatil (ölm. 524/1130) İbnü'l-'Asâkir'e hadis sahasında icazet vermiştir[513]. İbnü'l-'Asâkir'in eserini yazarken faydalandığı kişiler arasında 537/1142-1143 yılında ölen Hafız el-Hasan b. Muhammed el-Faris el-Ba'albekî[514], İbrahim b. Mevdud (ölüm. 559/1164)[515] ve İbrahim b. Hamza b. Nasr b. 'Abdu'l-'Azîz b. Muhammed Ebu Tahir de bulunmaktadır. Bu sonuncu 441/1049-1050 yılında Di-

509. İbn 'Asâkir, II, 224.
510. Ayn. mü., VI, 361.
511. Ayn. mü., II, 251.
512. Ayn. mü., II, 463-464.
513. Ayn. mü., II, 94.
514. Ayn. mü., V, 247.
515. Ayn. mü., II, 298.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

maşk'da doğmuş ve 559/1164 yılında yine Dimaşk'da ölmüştür. Mezarı Babü's-Sagir'dedir[516].

Bu saydıklarımızdan ve Dimaşk'da tesis edilen medreselerden bahsederken adlarını verdiğimiz müderrislerden başka Dimaşk'ın kültür hayatına tesir etmiş daha birçok ilim ve din adamları mevcuttur.

c. Şair ve Edipler

Edip Gazzavî (doğ. 441/1049-1050) büyük bir şairdi. Bu kişi sultanları, vezirleri ve diğer devlet adamlarını, kadıları şiirlerine konu olarak almıştır. Şair ve edip Gazzavî, Dimaşk'dan Belh'e giderken yolda 524/1130 yılında ölmüştür[517].

Atabeg Tog-Tegin zamanında Dimaşk Re'îsi olan İbn Sufî, Dimaşk'lı şairlerden İbnü'l-Ebbar'ın bazı şiirlerine konu olmuştur. İbnü'l-Ebbar 533/1138-1139 yılında Dimaşk'da öldü[518].

İbn Kasım el-Hamavî (ölm. 541/1146-1147), Atabeg 'İmade'd-Dîn Zengi zamanında Dimaşk'a gelmiştir. Nure'd-Dîn Mahmûd hakkında şiirleri mevcuttur. 'İmade'd-Dîn İsfahanî eserinde bu şairin kasidelerine geniş yer vermiştir[519].

473/1079-1080 yılında Trablus'da doğan İbn Münir VI./XII. yüzyılın ilk yarısının en kudretli şairlerindendir. Yazdığı şiirlerde devrin devlet ricâlinden bahseden İbn Münir aynı zamanda cihad fikrini şiirlerinde işlemiştir. Musul Atabegi 'İmade'd-Dîn Zengi, Nure'd-Dîn Mahmûd ile ilgili şiirleri olduğu gibi Dimaşk Atabegliği vezirlerinden Mu'ine'd-Dîn Üner'den de şiirlerinde bahsetmiştir. İbn Hallikân'da[520] hal tercümesi bulunan bu şair 548/1153 yılında Haleb de öldü[521].

Suriye'de yetişmiş bir ünlü şair de Kaysaranî'dir. el-Edip Ebu 'Abdullâh Muhammed b. Nasr b. Sagirü'l-Kaysaranî 478/1087 yılın-

---

516. Ayn. mü., II, 206-207.
517. 'İmade'd-Dîn İsfahanî, **Haridat**, I, 3-75.
518. Ayn. mü., **ayn. es.**, I, 261-263.
519. Ayn. mü., **ayn. es.**, I, 433-480.
520. İbn Hallikân, I, 49.
521. İmâde'd-Dîn İsfahanî, **Haridat**, I, 91.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

da doğdu. Haleb, Dimaşk, Antakya gibi şehirlerde dolaşan Kaysaranî, Tâcü'l-Mülûk Böri ve Abak'ı şiirlerinde methetmiştir[522].

Abak hakkında ikinci bir kasidesi[523] daha olan Kaysaranî, 'İmade'd-Dîn Zengi ve Nure'd-Dîn Mahmûd'u da öven şiirler yazmıştır. Urfa'nın Zengi tarafından fethi ile ilgili şiirleri müslümanların gururunu okşamıştır. Şair, aynı zamanda şiirlerinde cihad fikrini işlemiş, Urfa'dan sonra fetih sırasının Haçlılar elindeki Kudüs'e geldiğini söyleyerek müslümanlara büyük moral vermiştir[524].

Şair Ebu'l-Hasan b. Ebi'l-Hayr ed-Dimaşkî, Böri zamanının kâtiplerindendi. 456/1064 yılında Dimaşk'da doğan bu kişi, Tâcü'l-Mülûk Böri'ye bir mersiye de yazmıştır. Bu şair 19 Safer 569/10 Ekim 1173 yılında Dimaşk'da öldü[525].

Ebu'l-Kasım 'Ali b. el-Hasan (doğ. 499/1005-1006, ölm. 571/1175-1176) Dimaşk'da bir süre bulunmuş daha sonra Azerbâycân yoluyla Horasan'a gitmiştir. 535/1140-1141 yılında tekrar Dimaşk'a dönen şairin Nure'd-Dîn Mahmûd hakkında şiirleri vardır[526].

Mu'ine'd-Dîn Üner'e de şiirlerinde yer veren **Kitabu'l-İ'tibar**'ın yazarı Usâme İbn Munkız, aynı zamanda bu Dimaşk Atabegliği'nin veziri ile de yakın dostluk kurmuştu[527].

İbnü'l-Nakkar el-Kâtib ed-Dimaşkî (doğ. 479/1086-1087, ölm. 569/1173-1174)[528], el-Kadı Şemse'd-Dîn Ebu 'Abdullâh (Nure'd-Dîn devrinde kadılık yapmıştır, divanı vardır)[529], el-Bedî' ed-Dimaskî (ölm. 524/1130)[530], İbn Murşîd b. 'Ali el-Mukallid (ölm. 530/1136)[531], el-Hasan Ebu 'Ali (ölm. 530/1136)[352], Sedide'd-Dîn Ebu 'Abdullâh el-

---

522. Ayn. mü., **ayn. es.**, I, 141.
523. İmade'd-Dîn İsfahanî, **ayn. es.**, I, 159.
524. Ayn. mü., **ayn. es.**, I, 96-160; ayr. bkz. E. Sivan. **L' İslâm et la Croisade, İdeologie et propaganda dans les Reactions Musulmanes oux Croisadis.** (Paris 1968) 43-50.
525. 'İmade'd-Dîn İsfahanî, **Haridat**, I, 395-400.
526. Ayn. mü., **ayn. es.**, I, 274-280.
527. Usâme İbn Munkız, (İng. ter.). 28, 56, 72, 137, 164, 166, 169.
528. 'İmâde'd-Dîn İsfahanî, **Haridat**, I, 34-415.
529. Ayn. mü., **ayn. es.**, I, 268.
530. Ayn. mü., **ayn. es.**, I, 268-270
531. İbn 'Asâkir, II, 400.
532. Ayn. mü., IV, 281-282.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hamavî (ölm. 564/1168-1169)[533] ve Ahmed b. Tarhan (ölm. 568/1172-1173)[534] ı, diğer şairler arasında kayda değenlerdir. Ahmed b. Ömer (ölm. 505/1111-1112)[535], Şemse'd-Dîn Ebu Hasan (ölm. 565/1169-1170)[536] ise Dimaşk Atabegliği zamanının ünlü edipleri idiler.

Tog-Tegin oğullarının merkezi Dimaşk'da yetişmiş iki büyük Tarih yazarı vardı. İbnü'l-Kalânisî ve İbn Asâkir. Her ikisinden de kaynaklar kısmında bahsedilmiş olduğundan burada ayrıca ele alınmıyacaklardır.

533. 'İmâde'd-Dîn İsfahanî, **Haridat**, I, 309.
534. Ayn. mü., **ayn. es.**, I. 316.
535. İbn 'Asâkir, I, 416.
536. 'İmâde'd-Dîn İsfahanî, **Haridat**, I, 310-312.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. TİCARET VE ENDÜSTRİ HAYATI

1. TİCARET

Tog-Teginliler zamanında gerek Dimaşk'ın ve gerekse bütün Suriye'nin ticâret ve endüstrisi hakkında yeterli bir bilgi edinmek, bu devre ait resmî kayıtların bulunmaması sebebiyle, hemen-hemen imkânsız bir haldedir. Mevcut kaynak eserler ise bu hususta çok kifayetsiz kalmaktadırlar. Buna rağmen kaynaklardan elde ettiğimiz birkaç malumatı, bölgenin coğrafi durumunu da dikkate alarak burada değerlendirmeye çalıştık.

Suriye'nin en ehemmiyetli ve en büyük yerleşme merkezi olan Dimaşk Suriye içinden geçen Kuzey-güney yolu üzerindedir. Bunun yanı sıra çevresinin aşırı zenginliği sayesinde kuzey Suriye, Elcezire Arabistan ile Akdeniz ve Mısır arasındaki ticarî münâkaleyi hem kuzey ve hem de güneyde bulunan asıl yolların birleştiği yerden çekip kendinde birleştirmiştir. Dimaşk'ın Suriye'den geçen ticaret yolları üzerindeki bu hakimiyeti, onun kendi ticaret ve endüstrisinin gelişmesine sebep olduğu gibi, nüfusunun artmasını da sağlamıştır.

Yerleşme sahası 120 hektar kadar olan Dimaşk'ın VI/XII. yüzyılda nüfusu hakkında değişik kayıtlar mevcuttur. J.C. Russell[537], şehrin müslüman nüfusunu 15.000 olarak verirken 1173 yılında Suriye'den geçen Benjamin de Tudele, Dimaşk'da sadece yahudilerin sayısını 3.000 olarak vermektedir. Bu rakkam şehrin müslüman nüfusu ile karşılaştırılırsa, ya müslüman sayısının fazla ya da yahudi sayısının az olması gerekir. Aynı kişi, 552/1157 yılında Hama'daki zelzelede 25.000 kişinin öldüğünü de söylüyor ki bu, rakamların abartılmış olarak ve-

537. J.C. Russel, **Late Ancient and Medieval population**, 101.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rildiğine delalet etmektedir[538]. Selaha'd-Dîn'in hakimiyeti esnasında, 1175-1187 yılları arasında Dimaşk'dan geçen Pethachia, Dimaşk'da 10.000 Yahudi'nin olduğunu kaydediyor[539]. Bu değişik rakamlar arasında en doğrusu 1520 yılına kadar inen Osmanlı tapu defterlerindeki kayıtlardır. Bu kayıtlara göre, 1520-1530 yıllarında Dimaşk'ın nüfusu 57.326 dır. Bu rakam 1535 yılında 42.779 a düşmektedir[540]. Şehir içindeki bu nüfusun büyük bir kısmı, tüccar ve sanatkar idi. Çiftçilik ve sebzecilikle uğraşanlar genellikle Dimaşk haricinde yaşıyorlardı.

Şehir halkının ticaret ile ilgilenen bir kısmı kumaş satıcıları idi. Dimaşk içindeki iş yerlerinde bulunan tezgâhların yanı sıra kumaş evlerde de dokunurdu. Dimaşk'daki kumaşçılar genellikle Ümeyyed Camii'nin doğusuna yerleşmişlerdi. Rahbatü'l-Halîd ile Ceyrûn arasında ise halıcılar ve kürkçüler bulunmaktaydı. Bu semtin «Suku'l-Lubbadîn» denilen büyük bir pazarı 562/1167 yılında yanmıştı. Murabbaatü'l-Kazz denilen pazarda ise, ipek, pamuk ve iplik ticareti yapılırdı. Dimaşk'lı kadınlar, tüccardan aldıkları, pamuk ve ipeği evlerine götürerek, bükerler ve yaptıkları iplik karşılığı hak ettikleri ücreti emeklerine karşılık olarak alırlardı. Dimaşk'da ipekli kumaşlar da dokunmakta[541] bilhassa el işlemeleri ünlü İsfahan ve Nişapur işlemeleriyle boy ölçüşebilecek kalitede idi. Murabbaatü'l-Kutn pamukçular çarşısı idi. Şehrin yine aynı semtinde, Ceyrun civarında Akabetü's-Sûf'da yün tüccarları bulunurdu. Nadide işlemeler, kıymetli kumaşlar ve pahalı eşyalar Sûku'l-Kanâdil de satılmaktaydı. Bu çarşı kandillerle aydınlatıldığından oraya bu ad verilmişti.

Tahıl ticareti Süku'l-Kamh denilen ve şehrin ortasında bulunan pazarda toplanmıştı. Burada bütün tahıl cinsleri, baharatlar bulunmaktaydı. Kuru meyveler ve bir kısım zahire buraya Guta'dan gelirdi. Kuru üzümün geldiği yer ise bağları bol olan Hıms şehri idi. Yine

---

538. Nşr. Adler, Londres 1907, 29-30.

539. E. Carmoley, Voyage du Rabbin Pethachia de Ratisbonne dans le XIIe siè'le, JA. (Ekim 1831), 257-280, 364-406.

540. Ö.L. Barkan, «Essai Surles donne'es Statistiques des Registres de Recensement dans l' Empire Ottoman aux XVe et XVIe Siecles», JESHO, I, (1957), 9-36.

541. Tog-Tegin, Sultan Tapar'ı Bağdad'da ziyarete gittiği zaman, yanında birçok kıymetli hediyeler de götürmüştü. Bunlar arasında, dokuma kumaşların da olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. İbnü'l-Kalânisî (193) Atabeg Tog-Tegin'in Mısır ipekli kumaşlarını hediye olarak götürdüğünü yazıyor ki, buna göre Mısır da dokunan ipekli kumaşların daha kaliteli olduğu anlaşılmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kuzeyden gelen diğer bir kuruyemiş de çam fıstığı idi. Sûku'l-Buzîriyîn etrafında çok sayıda depo bulunmakta ve bu pazarada buğday, arpa, pirinç, susam ticareti yapılmakta idi. Sûku'l-Buzirîyin'in güneyinde Sûku'd-Dakik denen un pazarı vardı. Bu pazarın hemen yakınında, Kuleyt nehri suyu ile çalışan bir değirmen de mevcuttu.

İbnü'l-Kalânisî'nin birçok vesile ile bilhassa Kudüs krallığı ile yapılan antlaşmalar esnasında belirttiği gibi Dimaşk'a buğday kuzeyden gelmekte idi. Dimaşk'ın en büyük yiyecek anbarı Havran idi. Dimaşk Atabegliği'nin yıkılışından sonra da Havran bu özelliğini korudu. Buraya göz diken Haçlılar yine Dimaşk Atabegliği ve sonra da (549/1154 den itibaren) Nure'd-Dîn Mahmûd ile yaptıkları antlaşmalarda-bazı hallerde kuvvet gücü ile- Havran hubatından faydalandılar. Havran'dan başka Hıms ve Bikâ' bölgesinin hububatı da Dimaşk'da pazarlanırdı. Dimaşk'a yiyecek giyecek umumiyetle altı bölgeden gelirdi. Bunlar;

1. Guta,
2. Ba'albak ve Bikâ',
3. Hulle ve Banyas,
4. Havran,
5. Cevlan,
6. Bosra ve Serhad bölgeleriydi.

Bu yerler arasında sebzelik ve meyve bahçeleriyle donanmış Guta, Dimaşk'ın bugün bile taze sebze ve meyvesini temin eden bölge durumundadır. Bu devirde temel gıda maddelerinin fiatlarını tespit çok güç olmakla beraber, hububat ile ilgili tespit edilenler şöyle idi[542].

Mahsul	541/1146 daki fiatlar	569/1174 deki fiatlar
Buğday	6 Makkûk[7] bir dinar	1 Makkûk 1/2 dinar
Arpa	12 » » »	2 » » »
	4 » » »	1 » 1 »
Kuru Bezelye	5 » » »	1 » » »

Dimaşk'da kumaşçılar, kürkçüler ve tahıl pazarlarının yanı sıra günlük gıda ihtiyaçlarının temini için daha birçok çarşılar görülmekte-

542. N. Elisseeff, III, 873 (İbnü'l-Kalânisî, Haçlıların Dimaşkı kuşatmaları sırasında, bir çuval buğdayın 25 dinara yükseldiğini kaydediyor).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dir. Bunlar iki ana merkezde toplanmış durumdaydılar. Dâru'l-Bittıh diye adlandırılan resmî bir binanın etrafına yayılmış olan birinci pazar, Bâbü'l-Ca'biye'yi Bâbü'l-Şarkî'ye birleştiren yolun orta kısmında bulunuyordu. Dârü'l-Bıttıh'ın yanında Sûku'l-Fâtiha (meyveciler), Sûkû'l-Bakl (sebzeciler) pazarı ayrıca yine aynı semtte Sûkû'l-Tayr (tavukçular) ile Darbu'l-Cubn (peynirciler) sokakları bulunuyordu. Dârü'l-Bıttıh'ın batısında, tahıl pazarının bitişiğinde, sarraflar çarşısı yer almıştı. Sarraflar çarşısının bitiminde taze hurma satıcıları (Rattâbîn) bulunmakta idiler.

Umm Hakîm sokağının çevresinde ise ikinci bir gıda pazarı bulunmakta idi. Burada bir diğer tavukçular pazarı ayrıca kasaplar yer almakta ve yine burada bir de soğancılar meydanı (Rahbatü'l-Basal) vardı. Bu her iki pazarı dolduran mal Dimaşk çevresinden, bilhassa Guta'dan gelmekte idi. Bu pazarlara Haleb'den de mal geldiği olurdu[544].

Ziraat ve hayvancılığa değer veren Dimaşk Atabegliği tarla ve bahçelerin sulanmasında nehirlerden su çeken ve menşei çok eski devirlere kadar varan su dolaplarını kullanmış olmalıdırlar. Ayrıca toprağın ekimine her karışının değerlendirilmesine ehemmiyet veren Atabeg Tog-Tegin hakkında İbnü'l-Kalânisî; «... bir kısım halka şehrin kenar semtlerinde terkedilmiş toprakları dağıtmıştır. Bu topraklar, daha önceleri adaletsiz kişilerin, gaddar valilerin zamanında zorla alınmıştı... Zahire'd-Dîn (vergilerin ödenmemesiyle) cezalı durumları toprak sahipleri üzerinden kaldırmıştır...», demekte ve devamla, «... Halife el-Muştarşid billah'a ziyarete gittiği zaman... terkedilmiş arazinin durumunu açıklamış... ekim dışı bırakılmış arazinin sahipsiz olduğunu, bu araziden ne sarayın ne de şehirlilerin bir kârı olmadığını, iş imkânlarının kaybolmasının bir fayda temin etmediğini söylemiş ve Halîfe'den bu arazilerin her kim isterse ona satılmasına müsaade etmesini rica etmiştir. Bu arazinin ayrıca satın alanlar tarafından ekileceğini, bundan kâr temin edileceğini böylece istihsalin artacağını satılan araziden temin edilecek gelirin cihad için ordu gelirine kayd edileceğini belirttiğini» kaydetmektedir[545]. Dimaşk'daki ti-

---

543. V./XII. yüzyılda Suriye'de kullanılmış bir ölçü birimidir. 6 Makkûk 5 kg. kadar gelmektedir.

544. İbn 'Asâkir, 39, 42, 57, 58, 62, 74, 95, 101, 131, 213, 235; N. Elisseeff, Corporations de Damas Sous Nur ad-Din Arabica, III, 61-79; ayn. mü., III, 867.

545. İbnü'l-Kalânisî, (Gibb, 184).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

carî hayata canlılık getiren ve ticarî mahsulun doğmasına yardımcı olan toprak ile ilgili bilgiyi de burada vermekte fayda gördük.

2. ENDÜSTRİ

Dimaşk, VI/XII. yüzyılda. ticarî hayatının canlılığının yanı sıra endüstride de Suriye şehirleri arasında ileri bir seviyede bulunmakta idi. Nure'd-Dîn Mahmûd Dimaşk'ı ele geçirdikten sonra bu şehrin Dimaşk Atabegliği'nden kalan endüstri hayatını daha da genişletmiştir. Türklerin Dimaşk'a yerleşmelerinden sonra, Melik Dukak ve Tog-Tegin devirlerinden itibaren şehir civarında bilhassa deri imalathanelerinin kurulduğu görülmektedir. İbn 'Asâkir, «Madbaga» denilen bu deri işleme atölyelerinin Barada Suyu ve onun kolu üzerinde bulunduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Dimaşk'da iki demir ve bir cam eritme fırını (Mesbekü'l-Züccâc) mevcuttu. Zeytin ve susamdan yağ çıkaran değirmenlerin yanı sıra yine şehrin dışında Barada Suyu kenarında hızarhaneler bulunmaktaydı.

VI/XII. yüzyılda Suriye'de kâğıt imâli endüstride büyük bir gelişme olarak görülmektedir. Dimaşk Atabegliği zamanında Dimaşk'da iki kâğıt imalathanesinin bulunduğunu eserlerinde yazan N. Elisseeff[546], kâğıdın yapımı için buğday samanının kullanıldığını ilave etmektedir. Bu imalathanelerin hepsi şehir dışında Barada Suyu kenarında bulunmaktaydı[547].

Tedmur'daki endüstri daha ziyade Sud imali üzerine idi. Sarmin'de sabun, Cebelü'l-Summah'da Mutfak malzemesi imalathaneleri gelişmişti[548].

Bunların yanısıra Dimaşk içinde kurulmuş, dokuma tezgâhları, deri ve demiri işliyen birçok atölye ve işyeri mevcuttu.

---

546. N. Elissleff, «Dimaşk», EI².
547. İbn 'Asâkir, 80, 84, vd.; N. Elisseeff, III, 867-870.
548. N. Elisseeff, III. 870 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SONUÇ

Büyük Selçuklu Sultanı Melik-Şah'ın ölümünden sonra ortaya çıkan saltanat mücadelesinde hayatını kaybeden sultanın kardeşi Tacü'l-Mülük Tutuş'un hakim olduğu Suriye bölgesinde iki meliklik kurulmuş, oğullarından Rıdvan b. Tutuş Haleb'de, Dukak b. Tutuş ise Dimaşk'da hakim olmuşlardır. Ancak Dukak'ın ölmesiyle yerine geçen oğlu Tutuş'un takiben de kardeşi Er-Taş'ın hakimiyetleri kısa sürmüş, Atabeg Tog-Tegin, Sultan Mehmed Tapar'dan aldığı menşur ile kendi hakimiyetini meşrulaştırarak Dimaşk Atabegliği'nin temelini atmıştır.

Merkez Dimaşk olmak üzere yarım asır (1104-1154) güney Suriye'de siyasî varlığını sürdüren bu atabegliğin gerek kendi tarihimiz gerekse hüküm sürmüş oldukları bölge tarihi yönünden bırakmış olduğu tesirler fevkelâde ehemmiyetlidir.

XII. yüzyılın ilk yarısında, Anadolu'yu geçerek Suriye'ye buradan da Filistin'e ulaşmaya muvaffak olan Haçlı ordusu, Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs'de hakimiyetler tesis etmişler ve mahalli hıristiyanlarla birleşerek İslamiyetin genişleyip kuvvetlenmesini engellemeye, yerine ise hıristiyanlığın gücünü yaymaya çalışmışlardır. Musul Atabegliği'nin kuruluşuna kadar Haçlıların bu faaliyetlerine set çeken bir kuvvet de Dimaşk Atabegliği olmuştur.

Hıristiyanlığa karşı İslâmiyeti koruyuculuklarının yanısıra, sünnî olan Dimaşk Atabegleri gerek batinilerin ve gerekse şiî Fatimilerin amansız propaganda ve faaliyetlerine karşı Abbasî halifeliğine inançla bağlanmışlar ve bölge halkının sünnîlikten ayrılmamalarında büyük rol oynamışlardır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi bir atabeglik olarak bu imparatorluğun güney Suriye'de hakimiyetini temsil etmiş olan Dimaşk Atabegliği Selçuklu teşkilat ve müesseselerini Suriye'de muvaffakiyetle tesis etmiştir.

Onların bu siyasî ve dinî fonksiyonlarının yanısıra bölgenin iktisadî ve ilmî kalkınmasındaki tesirleri de büyük ehemmiyet arzeder mahiyettedir. Dimaşk'da vakıfa bağlı ilk eğitim müesseseleri olan medreseler bunların zamanında faaliyete geçmiştir. Yine Dimaşk'ın ilk hastanesi Melik Dukak zamanında inşa edilmiştir. Bunların zamanında ticaret ve endüstri sanatlarında getirilen yenilikler ictimaî hayata getirilenlerden hiç de az olmamıştır. XII. yüzyılda Suriye'de kağıt imalı endüstride en büyük bir gelişme olup Tog-Teginliler zamanında ilk defa buğday sapından kâğıt imal eden iki imalathane kurulmuştur. Dimaşk içinden geçen Barada Suyu üzerinde tesis edilen en az on aded deri işleme tezgâhları bölgenin iktisadî hayatına bir canlılık getirmiştir. Bunların yanı sıra yine Dimaşk Atabegliği'nin hakimiyeti esnasında Dimaşk'da iki demir eritme fırını ve elde edilen demiri işleyen atölyeler kuruldu. Böylece Suriye'nin bilhassa merkez Dimaşk'ın ilmî, iktisadî ve ictimaî hayatı gelişti. Yapılan hastaneler, medreseler, mescidler, su kanalları ve hamamlarla bölge baştan sona imar edildi.

Dimaşk Atabegliği'nin yarım asır süren bu hakimiyeti yine bir Türk sülale olan Zengiler tarafından sona erdirildi. Onların hüküm sürdüğü toprakları ele geçiren Nure'd-Dîn Mahmud b. Zengi zamanında ise Suriye her bakımdan daha da gelişme imkânına sahip oldu.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİBLİYOGRAFYA

1. KAYNAKLAR

Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme,** 2 cild., (çev. E. Merçil), İstanbul 1977 (Tercüman 101 Temel Eser).

Anna Comnena, **The Alexiad,** İng. Çev. E.A.S. Dawes, London 1967.

Anonim, **Choronicon (Syriacum) ad Annum chr. 1203/4 Pertinens,** nşr. J. B. Chabot, CSCO, III, Paris 1918; «The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicler», **JRAS,** I, I, 63-101; II, 273-305; Ing. çev. A.S. Tritton ve H.A.R. Gibb.

El-'Azîmî, **Târîh,** Yazma Bayezid Küt., nr. 398, (İstanbul), kısmen nşr. C. Cahen, La Chronique Abregée d'al-Azîmî», **JA,** CCXXX (1938) 353-448.

El-Bundârî, **Zubdatü'l-Nusra ve Nuhbatü'l-'Usra,** nşr. M.T. Houtsma, **RTRHS,** II, Leiden, 1889; türkçe ter., K. Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,** İstanbul 1943; Farsça ter., M.H. Celili, **Tarih-i Silsilei Selçukî,** Tahran 1978.

Cinnamus, **Epitome Historiarum,** nşr. I. Meineke, CSHB, Bonn 1836.

Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), **Chronicon Syriacum,** nşr. P. Bedyan Paris 1850; Ing. Çev. E.A.W. Budge, **The Chronography of Gregory Abu Farac,** Oxford 1932; Türkçe çev. Ö.R. Doğrul, **Abu'l-Farac Tarihi,** 2 cild, Ankara 1945-1950.

Ebu'l-Fidâ', **El-Muhtasar fî Ahbarü'l-Beşer,** 3 cild, İstanbul, 1896.

Ebw Şâme, **Kitâbül'-Ravdatayn fî Ahbârü'l-Devleteyn en-Nûriye ve'l-Salâhiye,** nşr. M.H.M. Ahmed, I, Kahire 1958.

Fulcherius, C., **Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium,** İng. Çev. F.R. Ryan, **A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127,** Tennessee 1969.

İbn 'Asâkir, **Târîh Medinet Dimaşk,** (Atıfefendi Küt., Nr. 1812-14). nşr. A. Übeyd, 7 cild, 1949; S. Müneccid, Ic., 1951; II. c. 1954.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İbn Hallikân, **Vefayâtü'l-A'yan,** nşr. Wüstenfeld, Kahire 1882; İng. ter. Baron M.G. de Slane, İbn Khallikans Biographical Dictionary, 4 cild, Paris 1843-48.

İbn Kâdî Şuhbe, **el-Kavâkibü'd-Durriye fi'l-Sîra en-Nûriya** nşr. Mahmud Zaid, Beyrut 1971.

İbn Şeddad, **Al-A'lak fî Umarâ eş-Şam va'l-Cazira,** nşr. Ad-Dahhak, Dimaşk 1955.

İbn Tanrî Birdî, **En-Nucûmu'z-Zâhira fî Mulûk, nşr. William** Poper, Los Angeles, 1957.

İbnü'l-'Adîm, **Zubdat al-Halab fî Târîkh Halab,** 3 vols, nşr. S. al-Dahhan, Damascus, 1951-4, 1971.

İbnü'l-'Adîm, **Bugyat al-Talab fî Tarih Haleb,** yazma, Ayasofya No. 303b; III. Ahmad No. 2925; Fayd Allah No. 1404, İstanbul; Bib. Not. No. 2138 Arabe, Paris Extracts, J. Sauvaget, «Extraits du Buğyat at-Talab», **REI,** VII,-» 1933, 395; B. Lewis, «Three Biograpies from Kamal al-Dîn», **Melanges Fuad Köprülü,** 1953, 325-344; ayn. mü., «Kamal al-Din's biography of Rasid al-Din Sinan», **Arabica,** XII, 1966, 225-269; A. Sevim, «Bugyetü't-Taleb fi tarih-i Haleb'e göre Emir Ak-Sungor», **AUDTCFTAD,** IV, 1966, 101-125, ayn. mü., «Alp-Arslan», **Belleten,** XXX, 1966, 205-242; ayn. Mü., **Bugyat at-Talab fi tarih Halab, Selçuklularla ilgili hal tercümeleri,** TTK, Ankara 1976.

İbnü'l-Cevzî, **Kitâbü'l-Muntazam fi't-Târîh'l-Mulûk ve'l-Ümem,** 10 vols, Hayderabat, 1357-9/1938-41.

İbnü'l-Esîr, **et-Târîhü'l-Bâhir fî Devletü'l-Atâbekîye,** nşr, A. A. Tolaymat, Kahire, 1963.

İbnü'l-Esîr, **al-Kâmil, fi't-Tarih,** 3 vols, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut (1966).

İbnü'l-Ezrak, **Tarih Meyyafarikin,** yazma, B.M. No. OR. 5803, Or 6310.

İbnü'l-Furât, **Târîhü'd-Düvel ve'l-Mülûk,** nşr. ve ing. ter. U. ve M.C. Lyons, **Ayyubids Mamlukes ve Crusaders; Selection, from the Târîkh al-Duwal we al-Mulûk of İbn al-Furât,** giriş ve notlar, J.S.C. Riley Smith, Cambridge, 1971.

İbnü'l-Kalânisî, **Zeyl Târîh Dimaşk,** nşr. H.F. Amedroz, Beyrut, 1908; Haçlılarla ilgili kısmı ing. çev., H.A.R. Gibb, **The Damascus Chronicle of the Crusades,** Londra 1932, Fr. çev., R. Le Tourneau, **Damas de 1075 a 1154,** Şam 1952.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İbnü'l-Kesîr, **el-Bidâya ve'l-Nihâya,** 14 vols, Kahire 1932.
İbnü'l-Tiktakâ, **Kitâbü'l-Fahrî fî'l-Âdâb es-Sultâniye,** Kahire 1317/1899, İng. ter. C.E.J. Whitting, **al-Fakhrî,** Londra 1947.
İbn Vâsıl, **Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâr Benî Eyyûb,** nşr. C. eş-Şeyyal 1953.
'İmâde'd-Dîn İsfahânî, **Haridat el-Kasr ve Cerîdat el-'Asr,** (Suriyeli Şairler), 2 cild, nşr. Faysal, Damascus, 1955-1959.
Kâdî İmâde'd-Dîn, **El-Bustânü'l-Câmi' li Câmi' Tevârihü'z-Zaman,** nşr. C. Cahen, «Une Chronique du VIe/XIIe siecle, Bustan al-Jami», II, **BEO,** VII-VIII, 1937-1938, 113.
Kalkaşandî, **Subhü'l-A'şha;** 14 vols, Kahire, 1919-1922.
Makrizî, **el-Hilat,** 2 cild, Kahire, 1270/1854.
Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1186) ve Papaz Grigor'un Zeyli** (1136-1162), türkçe ter. H.D. Andreasyon, TTK, Ankara 1962.
Nicetas Choniates, Historia, nşr. I. Bekker, **CSHB,** Bonn, 1835.
Nizâmü'l-Mülk, **Siyerü'l-Müluk veya Siyaset-nâme,** I, nşr. M.A. Köymen, Ankara 1976.
Râvendî, **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü'l-Sürûr,** nşr. Muhammed İkbâl, GMS, n.s. II, London, 1921; Türkçe ter. A. Ateş, 2 cild, Ankara 1957.
Reşide'd-Dîn, **Câmiü't-Tevarih,** Selçuklu Tarihiyle İlgili kısmı, nşr. A. Ateş, 2 cild, Ankara 1960.
Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zeman,** yazma, III Ahmed, No. 2907c, İstanbul; Facsimile, J.R. Jewett, Chicago, 1907. **Mir'âtü'z-Zeman fî Tarihi'l-Ayan,** nşr. A. Sevim, TTK, Ankara 1968.
Villermus, **Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum,** ing. çev. E.A. Babcock ve A.C. Krey, **A History of Deeds Done Beyond the Sea,** 2 cild, Newyork 1943.
Yâkût, **Mu'camü'l-Buldân,** nşr. Wüstenfeld, 6 cild, Leipzig 1866-1873, Beyrut 1955-1957.
Zahîre'd-Dîn Nişâbûrî, **Selçuk-nâme,** Tahran, 1332/1954.

2. ARAŞTIRMA ESERLER

a. Kitaplar

Ahmad, M.H.M., **Studies on the Works of Abu Shamâ 596-665, A.H.** (1203-1267), (SOAS, no. 147-tez).
Alptekin, C. **The Reign of Zangi,** Erzurum 1978.
Artuk, İ, **Mardin Artukoğulları Tarihi,** İstanbul 1944.
Aslanapa, O, **Türk Sanatı,** 2 cild, İstanbul 1972.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Al-Bashâ, H, **Al-Alkâb al-İslâmiya**, Kahire 1957.

Bosworth, C.E, **The İslamic Dynesties, İslamic Surveys,** Edinburgh 1967.

Brockelmann, C, **Geschicthe der Arabischen Litteratur,** 2 cild,, Leyden 2. baskı, 1943-1949; Suplemend 3 cild, 1937-1942.

Brockelmann, C, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,** I, (çev. Neşet Çağatay), Ankara 1964.

Cahen, C, **Jean Sauvaget's Introduction to the History of the Muslim East,** California 1965.

Cahen, C. **La Syrie du Nord a épugue des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche,** Paris 1940.

Cahen, C. **Les Chroniques Arabes Concernant la Syrie, L'Egypte et la Mésopotamie de la Conquete Arabe a la Conquete Ottamone dans Les Bibliotheques d'İstanbul, REI, XI,** (1936), 336 vd.

Chalandon, F, **Jean II Comnene (1118-1143) Manuel I Comnene (1143-1180),** Paris 1912.

Demirkent, I, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1098-1118),** İstanbul 1974.

Dussaud, R., **Toporaphie historique de la Syrie Antique et Médievale,** Paris 1927.

Elisseeff, N., **Nur ad-Dîn un Grand Prince Musulman de Syrie au temps des Croisades (511-568 H./1118-1174),** 3 cild, Damascus 1967.

Grousset, F, **Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem,** 3 cild, Paris 1934-1936.

Halil Edhem (Eldem), **Düvel-i İslâmiye,** İstanbul 1927.

Herzfeld, E., **Materiaux pour un Corpus İnscriptionum Arabicarum,** Deuxime portie, Syrie du Nord, I. cild, Cario 1955.

Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (türkçe ter. F. Işıltan), İstanbul 1970.

Kafesoğlu, İ., **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,** İstanbul 1953.

Karatay, F.E., **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalaar Kataloğu,** İstanbul 1966.

Klansner, C.L., **The Seljuk vezirate, I Study of Civil Administration** 1055-1194, **Harvard** University Press, Cambridge, Massachusettes 1973.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Köymen, M.A., **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri,** II. c. TTK, Ankara 1954.

Köymen, M.A., **Selçuklu Devri Türk Tarihi,** Ankara 1963.

Lane-Poole, S, **Cataloque of Oriental Coins in the British Museum, III, The Coins of the Turkuman hauses of Seljook, Urtuk, Zengie etc.,** London 1977.

Lane-Poole, **Additions to the Oriental Collection,** IX, London 1889.

Lewis, B., **The Assassins,** Londra, 1968.

Munis, H., **Nur al-Dîn,** Cairo, 1959.

Ostrogorsky, G., **History of the Byzantine state,** İng. ter. J. M. Hussey, Oxford, 1956; Türkçe ter. F. Işıltan, **Bizans Devleti Tarihi,** Ankara 1981.

Özergin, M.K., **Dimaşk Melikliği ve Dimaşk Atabegi Zahir al-Dîn Toğ-Tegin,** (tez), İstanbul Edebiyat Fakültesi U. KTP. no. TE. 14.

Pearson, J.D., **Index Islamicus,** 1906-1955 Cambridge 1958, Suplemend 1956-1960, 1962.

Rey, I, **Les Colonies Franques de Syrie aux XII^{mé} te Xme Siecles,** Paris 1883.

Rosenthal, F, **A History of Muslim Historiography,** Leiden, Brill, 1962.

Runciman, S, **A History of the Crusades,** 3 cild, Londra 1951.

Sauvaget, J, **Monument Historiques de Damas,** Beyrut 1932.

Segal, J. B., **Edessa «The Blessed City»,** Oxford, 1970.

Setton, K, **A History of The Crusades,** 2 cilt, Madison, Milwaulcee ve London 1969^2.

Sevim, A, **Suriye Selçukluları, I, Fetihden Tutuş'un Ölümüne Kadar,** Ankara 1965.

Sevim, A, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi,** Ankara 1983.

Sivan, E, **L'İslâm et la Crosiade, İdéologie et Propagande dans les réaction Musulmanes aux Croisades,** Paris 1968.

Smail, R.C., **Crusading Warfare (1097-1193),** Cambridge, 1956.

Stevenson, W.B., **The Crusaders in the East A Brief History of the Wars of İslam with the Latins in Syria During the Twelfth and Thirteenth Centuries,** Cambridge 1907.

Strange, G, **The Lands of the Eastern Caliphate,** London 1966^2.

Strange, G, **Palestine under the Moslems,** Londra 1890.

Sümer, F, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri -Boy Teşkilatı- Destanları,** Ankara 1967.

Turan, O, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,** İstanbul 1969.

Turan, O, **Selçuklular Zamanında Türkiye,** İstanbul 1971.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Uzunçarşılı, İ.H., **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara,** 1970 (2. baskı).

Zakkar, S, **The Emirate of Aleppo,** Beirut 1972.

Zambour, E, **Manuel de Généoloqie et de Cronoloqie Pour L'historie de L'islâm,** Berlin 1955.

Wellhausen, J, **İslâmın En Eski Tarihine Giriş,** (Türk çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1960.

b. Makaleler

Ahmad, M.H.M, «Some Notes on Arabic Historiography», **HME,** 88-90.

Ahmad, M.H.M, «Abu Shama», **EI²,** I, 150.

Amedroz, H.F., «The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in the tenth and eleventh Centuries», **JRAS,** 1903, 123-154.

Amedroz, H.F, Three Arabic MSs. on the City of Mayyafariqin», **JRAS,** 1902, 785-812.

Andreasyan, H.D., «Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları», **TD,** I/1-2, İstanbul 1949-50.

Berry, V.C., «Second Crusade» **HC,** I, 463-513.

Bosworth, C, E, «The Political and Dynastic History of the Iranian world», **CHI,** nşr. J.A. Boyle, Cambridge, 1968, 1-203.

Brokelmann, C, «İbn Asakir», **İA,** V, 701.

Buhl, Fr, «Cebele», **İA,** III, 36-37.

Cahen, C, «Un traité d'Armurerie Composé pour Saladin», **BEO, XII,** 1947-1948, 103-163.

Cahen, C, «La Tughra Seljuskide», **JA,** 1945, 167-172.

Cahen, C, «The Historiagraphy of the Seljuqid Period», **HME,** (1964), 59-79.

Cahen, C, «Premiere Penetration Turque en Asie Mineure», **Byzantion,** XVII, (1944-1945), 5-57.

Cahen, C, «Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides», **JA,** (1935), 219-277.

Cahen, C, «The Turkish Invasion, The Selchukids», **HC,** I, 135-176.

Cahen, C, «Ahdas», **EI²,** I, 256.

Cahen, C, «Atabak», **EI²,** I, 731-732.

Cahen, C, «Ak-Sunkur al-Bursikî», **EI²,** I, 324.

Cahen, C, «al-Azimi», **EI²,** I, 823.

Cahen, C, «İbn Kalanisi», **EI²,** III, 815.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dahan, S, «The Origin and Development of the local Histories of syria», **HME,** nşr. B. Lewis ve P. M. Holt, London 1964, 108-118.

Elisseeff, N, «Dimaşk», **EI²,** II, 277-291.

Elisseeff, N, «Les Monuments de Nur ad-Dîn», **BEO,** XIII, 1949-1951, 5-43.

Erzî, A.S., «İbn Şeddad», **İA,** V, 825.

Fink, H.S, «The Role of Damascus in the History of the Crusades», **The Muslim World,** XLIX, 1959 41-53.

Fink, H.S, «The Foundation of the Latin States, **HC,** I, 177-409.

Fyzee, A. A, «Materials for an İsmaili Bibliography», **JBBRAS,** NS, (1935), 59-65.

Gabrieli, F, «The Arabic Historiography of the Crusades», **HME,** nşr. B. Lewis ve P.M. Hold, London, 1964, 98-107.

Gibb, H.A.R, «The Armies of Saladin», **Studies on the Civization of Islam,** (Londra 1962), 74-90.

Gibb, H.A.R, «The Caliphate and the Arab States», **HC,** I, 50-100.

Gibb, H.A.R, «The Coreer of Nur ad-Dîn», **HC,** I, 513-528.

Gibb, H.A.R, «Notes on the Arabic Materials for the History of Early Crusades», **BSONS,** VII, (1953), 739-754.

Gibb, H.A.R, «The Sources of the Life of Saladin», **Speculum,** XXV (1950), 58-72.

Gibb, H.A.R, «Zengi and the fall of Edessa», **HC,** I, 448-562.

Gibb, H.A.R, (C.C. Davies), «Naip», **İA,** X, 50.

Gibb, H.A.R. (C.C. Davies), «Nâ ib», **EI²,** III, 895.

Gibb, H.A.R. (C.C. Davies), «Ak-Sungur b. Abd Allah», **EI²,** I, 324.

Herzfeld, E, «Damascus, Studies in Architecture», I, **AI,** IX, 1-53, (1952); II, X, 13-70 (1943); III, XI-XII, 1-71 (1964).

Houtsma, M.T., «al-Bundari», **EI²,** I, 1309.

Husses, J.M., «The Later Macedonians, The Comneni and Angeli 1025-1204», **CMH,** I, 193-249.

Kafesoğlu, İ, «Kür-Boga», **İA,** VI, 1084.

Kafesoğlu, İ, «Selçuklular», **İA,** 104 ve 105. fasiküller.

Köprülü, M.F, «Ata», **İA,** I, 711 vd.

Köprülü, M.F, «Bayrak», **İA,** II, 409.

Köprülü, M.F, «Hâcib», **İA,** IV, 30-36.

Köymen, M.A., «Alp-Arslan Zamanı Saray Teşkilatı ve Hayatı», **TAD,** sayı 6-7 (Ankara 1966).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Krenkov, F, «Sabi», **İA**, X, 8.
Krey, A.C, «William of Tyre», **Speculum**, 1941, 149-166.
Lombton, A.K.S, The Internal Structure of the Saljuk Empire, **CHI**, V, The Saljuq and Mongol period, Cambridge 1968.
La Monte, J.L, «Crusade and Jihad», **The Arab Heritage**, nşr. N.A. Faris, Newjersey 1946, 159-198.
La Monte, «The Significance of the Crusaders Satates in Medieval History», **Byzantion**, XV, 1940-1941, 300-315.
Levy, R, «Muktesib», **İA**, VIII, 532-533.
Lewis, B, «İbn al-Adim», **EI²**, III, 695-996.
Lewis, B, «İsmaililer», **İA**, V/2, 1120-1174.
Lewis, B, «The İsmailies and the Assassins», **HC**, I, 99-123.
Nicholson, R.L, «The Growth of teh Latin States, 1118-1144», **HC**, I, 409-447.
Russell, J. C, «Late Ancient and Medieval Papulation», **Transactions of The American Philosophical Society**, 48. c., 3. kısım, (Philladelphie 1958), 152.
Sauvaget, J, «La Citadelle de Damas», **Syria, XI**, 59-60 ve 216-241, 1930.
Sauvaget, J, «Caravansari ils Syriens Du Moyen-Age» **AI**, VI/I (1939), 50. el-Kosair, (1135).
Sauvaget, J, «Noms et Surnoms de Mamelouks», **JA**, CCXXXVIII, 1950, 31-58.
Segal, J.B., «Syriac Chronicles as Source Material for the history of Islamic peoples», **HME**, nşr. B. Lewis ve P.M. Holt, 246-268.
Sevim, A, «Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri», **Belleten**, XXVI, sayı 103 (Ankara 1962), 501-520.
Sevim, A, «Artukoğlu İl-Gazi», **Belleten**, XXVI, sayı 104 (Ankara 1962), 649-681.
Sevim, A, «Sökmen», **İA**, XI, 763-766.
Sevim, A, «Timurtaş'ın Haleb Hakimiyeti», **Belleten**, XXV, sayı 100 (Ekim 1961), 571-581.
Sevim, A, «Tuğtegin», **İA**, XII, 44-47.
Sevim, A, «Haleb Selçuklu Melikliği» SAD, II, (1970) 1-66.
Sobernkeim, M, «Böri», **İA**, II, 740.
Streck, G, «Antakya», **EI²**, I, 532-533.
Sourdel, J, «Ba'albakk» **EI²**, I, 1077-1001.
Sourdel, J, «Barîd», **EI²**, I, 1077-1078.
Sourdel, J, «Bikâ'», **EI²**, I, 1105.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sümer, F, «Döğerlere Dair», **TM**, IX, 1951.
Thatcher, P.J., «Latin Sources of the First Crusade», **Annual Report of the American Historical Association**, I, (1900), 499-509.
Tourneau, R. Le, «BURİDS», **EI²**, I, 1332.
Turan, O, «Iktâ», **İA**, V, 949-959.
Yinanç, M.H., Onikinci Asır Tarihçileri ve Muhammed bin 'Ali il-'Azîmî, İkinci Türk Tarih Kongresi (İst. 20-25, Eylül 1937), İstanbul, 1943, 673-690.
Zettersteen, K.V., «Mevdûd», **İA**, IX, 463.
Zettersteen, K.V, «Nur-ed-Dîn», **İA**, 359.
Zettersteen, K.V, «Zenki», **EI¹**, IV/2, 1224-1225.

DİMAŞK ATABEGLİĞİ
SOY KÜTÜĞÜ
(497-549 / 1104-1154)

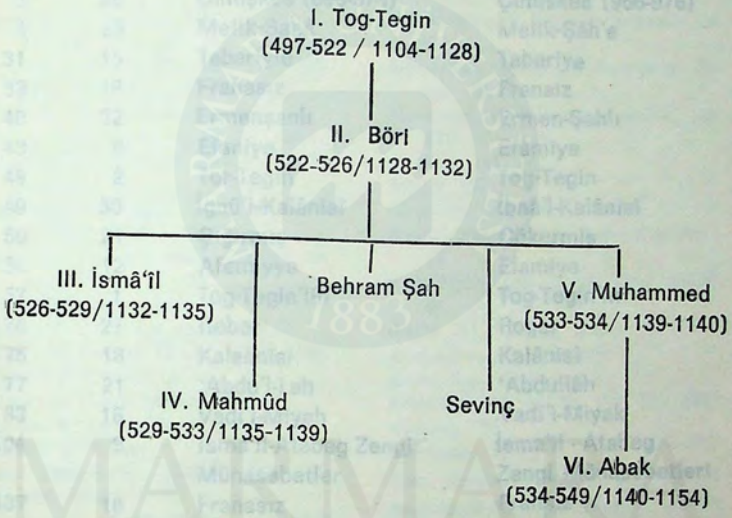

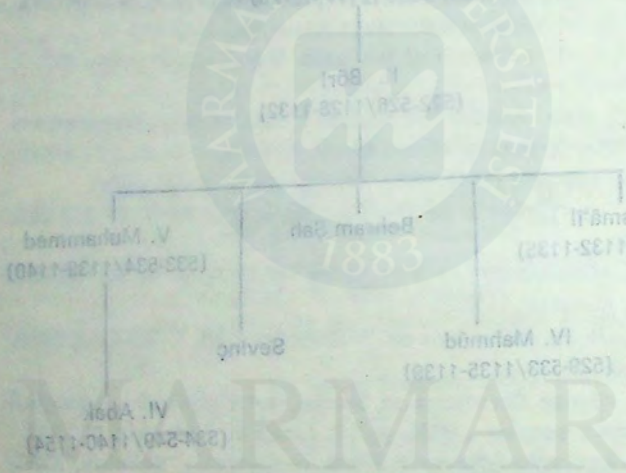

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

DOĞRU - YANLIŞ CETVELİ

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
3	28	Çimişkes (696-976)	Çimiskes (966-976)
4	25	Melik-Sahâ	Melik-Şâh'a
31	15	Tabariyle	Taberiye
33	19	Franasız	Fransız
40	32	Ermenşanlı	Ermen-Şahlı
43	6	Efaniye	Efamiye
49	2	Tor-Tegin	Tog-Tegin
49	30	İgnü'l-Kalânisî	İbnâ'l-Kalânisî
50	21	Çığırmış	Çökermiş
56	12	Afemiyye	Efamiye
57	1	Tog-Tegin'iin	Tog-Tegin'in
74	27	Rober	Roger
75	18	Kalaanisi	Kalânisî
77	21	'Abdu'l-Lah	'Abdullâh
83	16	Vadi'l-Miyah	Vadi'l-Miyak
104	9	İsma'il-Atabeg Zengi Münasebetler	İsma'il - Atabeg Zengi Münasebetleri
137	18	Franasız	Fransız
167	5	'Abdu'l-lah	'Abdullâh
176	21	'Abdu'l-Lah	'Abdullâh

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

DİZİN

A. Şahıs ve sülale adları

Abak b. Muhammed, Mücîre'd-Din, 7, 64, 125, 126, 132, 134, 139, 143, 145, 146-149, 151, 152, 156, 157, 160, 162, 164, 166, 179, 183.
Abak b. 'Abdü'r-Rezzak *(emir)*, 7.
Abbasi Halifeliği, 3, 4, 11, 16, 190.
Abdullah b. Meymun *(batinî liderlerinden)*, 77.
Abdullah Muhammed b. el-Belâsâgunî et-Türkî *(kadı)*, 167.
Afdal b. Bedrü'l-Cemâlî *(Fatimi veziri)*, 9, 11, **27, 58.**
Afşin, Bekçioğlu *(emir)*, 4.
Ahmedilî *(Hemedan emiri)*, 40-42.
Ahmed b. Mahatıl *(imam, fakih)*, 181.
Ahmed b. Mervan *(emir)*, 15.
Ahmed b. Ömer *(edip)*, 184.
Ahmed b. Tarhan *(şair)*, 184.
Ahmed b. Tulun, 3.
Akız, Esede'd-Din, *(hâcib)*, 121, 163, 174, 178.
Ak-Songur, Kasîmü'd-Devle *(Haleb valisi)*, 88.
Ak-Songur Porsukî *(Musul valisi)*, 50, 51, 60, 71, 72, 79, 85, 160, 164, 179.
Alexander Severus *(Roma İmp.)*, 2.
Alexius I *(Bizans İmp.)*, 26, 114, 115.
Alfonso *(Toulouse kontu)*, 141.
Ali Hz. 3, 77.
Alice *(II. Baudoin'in kızı)*, 100, 115, 155.
Ali b. Hamid *(hâcib)*, 163.
Ali Küçük, Zeyne'd-Din *(Urfa valisi)*, 119, 131, 133, 147.
Ali b. Zengi el-Kâşânî *(müderris)*, 176.
Alp-Arslan *(B. Selçuklu sultanı)*, 18, 81.
Alp-Arslan el-Ahras b. Rıdvan b. Tutuş, 69, 70.
Alp-Arslan b. Mahmud *(melik)*, 109, 110, 132, 133.
Alp-Kuş, 121, 163.
Alman, 137.
Altun-Taş *(memlûk)*, 134-136.
Amine Hatun *(emir Kaymaz'ın kızı)*, 118.
Anuş-Tegin, İzzü'l-Mülk *(Sur valisi)*, 44, 45.
Aretas III, *(Roma İmp.)*, 2.
Armen-Şah, 42, 66, 140.
Arslan-Taş *(Sincar emiri)*, 14.
Artuklular, 47, 60, 70, 119, 123, 143.
Asabadî, 79.
Asurlular, 2.
Atsız, Uvakoğlu *(emir)*, 4-6, 81.
Ayaz b. İl-Gazi *(Artukoğlu)*, 40, 47, 71, 73, 75, 84, 172.
Ay-Beg *(emir)*, 30.
Ay-Tegin el-Halebî *(Busra valisi)*, 22, 23, 30.

Babililer, 2.
Bahâe'd-Din Abbas, bkz. İbnü'l-Musulî.
Bahâe'd-Din Şehrizorî *(kadı)*, 110.
Bahâe'd-Din Şirazî b. Abdu'l-Vâhid, 178.
Bal-Taş *(emir)*, 83.
Barak İbn Candal *(Vadi et-Teym reisi)*, 80.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Barankuş Zekevî *(Bağdad şahnesi)*, 164.
Basileios II *(Bizans İmp.)*, 3.
Batinîler, 77-81, 91, 94-96, 106, 167.
Baudouin I *(Kudüs kralı)*, 13, 14, 22-24, 29-35, 37, 39, 40, 43, 44-47, 51, 52, 66, 69, 72, 73, 94, 154.
Baudouin II *(Kudüs kralı)*, 54-56, 62, 66, 67, 100, 101, 130, 154, 155.
Baudouin III *(Kudüs kralı)*, 130, 143, 148, 153-155, 158-160.
Bay-Tegin et-Tacî *(Gümüş-Tegin'in kardeşi)*, 83.
Bazvaç *(emir)*, 109, 116, 117, 120, 121, 145, 162, 170, 174.
Bedî b. Ebu'l-Tayyib *(Mısır donanma komutanı)*, 46.
Behram *(Batinî reisi)*, 79, 80, 101, 109.
Behram b. Tutuş b. Alp-Arslan, 21.
Behram-şâh b. Böri, 109, 122, 123.
Belek *(Artukoğlu)*, 60, 71.
Benjamin da Tudele *(seyyah)*, 185.
Benu Kılab, 3.
Benu Kılat, 91.
Benu Münecce, 179.
Benu eş-Şirazî, 178.
Berkyaruk *(B. Selçuklu sultanı)*, 6, 7, 13, 82, 84.
Bernard *(patrik)*, 54.
Bertrand *(Trablus kontu)*, 39, 40, 141, 142.
Bişr b. Kerim b. Bişr *(Bağdad reisi)*, 109.
Bizans, 2-4, 113-116, 118, 155.
Bohemund I *(Antakya prinskepsi)*, 12-15, 26, 56, 94, 114, 115.
Bohemund II *(Antakya prinskepsi)*, 56.
Bozan, Mücahide'd-Din Muhammed *(emir)*, 143-146, 170, 174, 178.
Böri b. Tog-Tegin, 17, 46, 53, 62, 65, 80, 82-84, 86-89, 91-94, 96, 97, 100, 104, 106, 162, 163, 166, 167, 173, 183.
Bu'l-Mecalî, Sayf *(Dimaşk reisi)*, 21, 165.
Burhane'd-Din Alî el-Belhî *(fakîh)*, 156.
Burhane'd-Din Ebu'l-Hasan el-Belhî *(müderris)*, 178.
Burhane'd-Din Hasan el-Belhî *(müderris)*, 177.
Burhane'd-Din Mes'ud, bkz. Mes'ud.

Ca'fer es-Sadık *(İmam)*, 77.
Carrah *(kabile)*, 40.
Cavalî *(emir)*, 113.
Celâlü'l-Mülk Ebu'l-Hasan *(Trablus emiri)*, 25.
Cemâle'd-Din Muhammed bkz. Muhammed b. Böri.
Cemâle'd-Din Muhammed b. Alî Cevad el-İsfahanî *(Musul veziri)*, 133, 147.
Cemâle'd-Din b. Müslim *(müderris)*, 177.
Cemâlü'l-Mülk *(Askalon emiri)*, 30.
Cenahü'd-Devle Hüseyin *(Melik Ridvan'ın atabegi)*, 7, 9-12, 15, 18, 19.
Conrad III. *(Alman İmp.)*, 137, 140-142.
Constance *(Antakya Prensesi)*, 100, 115, 155.
Cuyuş *(emir)*, 73.

Çakır, Nasire'd-Din *(Musul naibi)*, 132, 170.
Çavlı, Sakava *(Musul emiri)*, 50, 63, 64.
Çimişkes *(Bizans İmp.)*, 3.
Çökürmüş, Şemsü'd-Devle *(Musul emiri)*, 50, 63, 64.

Dahhak b. Candal *(Rafızî lideri)*, 80, 105.
Daimbert *(patrik)*, 29.
Danişmendliler, 114.
Daud b. Sökmen, Rükne'd-Din *(Artukluoğlu)*, 71, 119.
Dukak b. Tutuş *(Dimaşk Meliki)*, 5-22, 27, 63, 68, 80, 82, 163, 165, 172, 173, 176, 177, 189-191.
Dübeys b. Sadaka *(Hille emiri)*, 89, 91, 92.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ebî'l-Hasan 'Ali el-Belhî *(imam-müderris)*, 176.
Ebu Bekr Hz. *(halife)*, 2.
Ebu Bekr *(müderris)*, 177.
Ebu Bişr el-Cezrî *(hilafet kâtibi)*, 92.
Ebu'l-Asakir Sultan *(Şeyzar idarecisi)*, 119.
Ebu'l-Fadl *(Haleb veziri)*, 70.
Ebu'l-Feth Nasr Allâh el-Mesisî *(müderris)*, 178.
Ebu Hanife, (*İmam-ı Azam*) 69.
Ebu'l-Hasan b. Ebî'l-Hayr ed-Dimaşkî *(şair)*, 183.
Ebu'l-Hattab *(Batınî lideri)*, 77.
Ebu İsma'il el-Hüseyin el-İsfahanî *(tuğraî)*, 76.
Ebu'l-Kasım Ahmed el-Musta'la *(Fatımî Halifesi)*, 11.
Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan *(şair)*, 183.
Ebu'l-Ma'alî Vecihe'd-Din Es'ad *(müderris)*, 179.
Ebu Mansur Gümüş-Tegin, bk. Gümüş-Tegin.
Ebu Muhammed *(Dimaşk reisi)*, 21.
Ebu Muhammed *(müderris)*, 180.
Ebu Muhammed Ubeydullâh b. Mansur, bkz. İbn Süleyhe.
Ebu Necm Hibbat Allâh b. Muhammed b. Bedî el-İsfahanî *(Tutuş'un veziri ve müstevfî)*, 64, 84, 87, 163.
Ebu Şame *(tarihçi)*, 88.
Ebu Tahir *(Batınî)* 78.
Ebu Talib b. Tutuş, 21.
Ebu Ubeyde *(Arap komutanı)*, 2.
Ebu'z-Zevad el-Müferric *(Dimaşk reisi)*, 21. 165.
Edib Ebu Abdullâh Muhammed b. Nasır b. Sagirü'l-Kaysaranî bkz. İbn Kaysaranî.
Elisseeff, N., 189.
Emevî, 3.
Eminü'd-Devle Ebu Muhammed b. es-Sufî *(Dimaşk reisi)*, 165.
Eminü'd-Devle Rebî'ü'l-İslâm Gümüş-Tegin b. Abdullâh, bkz. Gümüş-Tegin.
Ertaş *(melik)*, 21-23, 30, 63, 64, 80, 81, 85, 190.
Es'ad b. el-Hüseyin b. Hasan Ebu'l-Me'âlî (Kadı), 181.
Esede'd-Din Akız, bkz. Akız.
Eugenius III. *(papa)*, 137.
Eustache *(Baudouin de Baulgne'nin kardeşi)*, 43, 52.

Fadullâh b. Ca'fer *(Harran emiri)*, 130.
Fahre'd-Din b. Hilâl b. Musa *(müderris)*,, 177.
Fahrü'd-Devle b. 'Ammar, bkz. İbn 'Ammar.
Fahrü'd-Devle Gümüş-Tegin, bkz. Gümüş-Tegin.
Fahrü'l-Mülûk İbn 'Ammar, bkz. İbn 'Ammar.
Fatımîler, 4, 5, 9, 27, 30, 36, 38, 44, 52, 58, 67,, 97, 98, 137, 190.
Firuz *(Ermeni)*, 14.
Firuz *(Hâcib)*, 165, 173, 174.
Fransız, 137.
Fulk *(Kudüs Kralı)*, 101, 103, 127,, 129, 130, 137, 142, 154, 155.

Gassanî *(kabile)*, 1.
Gazalî, İmam-ı Gazalî, 179.
Gazzavî, *(edib)*, 182.
Gerald *(Trablus Bishopu)*, 117.
Gerald *(Sidonlu haçlı komutanı)*, 158.
Gerard Saint Omer *(Taberiyye Hakimi)*, 33.
Gervaise *(Taberiyye Hakimi)*, 33, 34, 35.
Gibelin *(patrik)*, 43.
Godefroi *(Kudüs Kralı)*, 15, 26, 28.
Godefroi de Bouillon *(Haçlı komutanlarından)*, 14, 23.
Gormund *(patrik)*, 59.
Grekler, 2.
Guillaume *(Robert de la Normandie'nin oğlu)*, 35.
Guillaume de Bures *(Taberiyye lordu)*, 94, 95.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Guillaume Jordan *(Haçlı komutanı)*, 36, 37.
Gümüş-Tegin, Eminü'd-Devle *(memlûk)*, 22, 70, 82, 83, 91, 134, 166, 174, 178, 179.
Hadrianus *(Roma İmp.)*, 2.
Halid b. Velid, 2.
Harkavî, 121.
Hasan b. Hz. Ali, 3.
Hasan *(Rahba emiri)*, 19.
Hasan el-Ba'albekî *(emir)*, 103.
Hasan el-Menbicî *(Haleb emirlerinden)*, 156.
Hasan b. Muhammed el-Faris el-Ba'albekî *(müderris)*, 181.
Hasan Sabbah, 78.
Harun b. Han, 4.
Hısnü'd-Devle Bahtiyar *(Dimaşk şahnesi)*, 6, 8, 165.
Hugue *(Taberiyye hakimi)*, 15, 33, 101, 131.
Hugues Saint Omer, 31.
Humar-Taş *(Meyyafarikîn valisi)*, 82, 110, 111.
Hüsrev II, 2.

İbn 'Ammar *(Trablus hakimi)*, 16-19 36, 38, 65, 69, 81, 83, 87.
İbn Asâkir, 173, 180, 184, 189.
İbn Hallikan, 182.
İbn Kasimü'l-Hamavî *(tarihçi, şair)*, 131.
İbn Kaysaranî, (*şa'ir*,) 131, 182, 183.
İbn Münir *(şair)*, 182.
İbn Süleyhe, Ebu'l-Muhammed *(Cebele hakimi)*, 16, 17.
İbn Şeddad, 177.
İbnü'l-'Adim, 20, 88, 128.
İbnü'l-Ebbar *(şair)*, 182.
İbnü'l-Enbarî *(Halifelik kâtibi)*, 92.
İbnü'l-Esir, 10, 36, 42, 88.
İbnü'l-Kalânisî, 5, 6, 19, 40, 42, 45, 49, 51, 55, 65, 75, 79, 91, 95, 101, 107, 117, 120, 123, 134, 135, 140, 148, 150, 151, 153, 156, 162-164, 167, 184, 188.
İbnü'l-Musulî *(müderris)*, 177.
İbnü'l-Nakkar el-Kâtib ed-Dimaşkî *(şair)*, 183.
İbrahim, Hz., 1.
İbrahim b. 'Abdur'r-Rahman b. Ca'fer el-Hanefî *(Fakîh)*, 181.
İbrahim b. Hamza *(muhaddis)*, 181.
İbrahim b. Mevdud *(muhaddis)*, 181.
İbrahim b. Muhammed b. Ahmed *(müderis)*, 180.
İbrahim b. el-Muhtahir Ebu Tahir Curcanî *(fakîh)* 181.
İbrahim b. Şeyban *(müderris)*, 180.
İbrahim b. Turgut *(Banyas valisi)*, 102, 112, 127.
İftiharü'd-Devle *(Fatimi emiri)*, 27.
İhşidîler, 3.
İlba *(memluk)*, 106.
İl-Begi *(emir)*, 41.
İl-Gazi *(Artukoğlu)*, 9, 27, 40, 50, 51, 53-57, 66, 72-75, 79.
İl-Taş *(Meyyafarikîn valisi)*, 6, 16, 82.
İmade'd-Din İsfahanî, 182.
İsa, Hz., 15, 28, 29.
İsmail *(Dimaşk emiri)*, 36, 37.
İsmail *(Batinî daisi)*, 80, 94, 95, 97.
İsmail b. Böri, Şemsü'l-Mülûk, 98-107, 109, 162.
İsmailliler, 78.
İzze'd-Din Ali *(Ca'ber hakimi)*, 132.
İzze'd-Din Mes'ud b. Ak-Songur, 88.
İzzü'l-Mülk *(Sur valisi)*, 32.
Joscelin I, Courtenay *(Urfa kontu)*, 41, 43, 47, 49, 52, 57, 66, 89.
Joscelin II, Courtenay *(Urfa kontu)*, 101, 103, 115, 120, 129, 130, 132, 134, 150, 154, 155.

Kâfir Bedran, 106, 107.
Karlu *(Türkmen beglerinden)*, 4.
Karmatîler, 3.
Kaymaz *(Rahba emiri)*, 18.
Kılıç-Arslan I, 64, 82.
Kırhan b. Karaca *(Hısm valisi)*, 50, 60, 72, 90, 110, 166.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kogh Vasil, 43, 66.
Kudüs krallığı, 33, 35, 38, 39, 47, 49, 51, 91, 93, 118, 129, 135, 137, 142, 143, 148, 152, 153, 156, 158, 159, 187.
Kutbe'd-Din Mes'ud en-Nişaburî, bkz. Mes'ud.
Kutbe'd-Din Mevdud b. Zengi, bkz. Mevdud.
Kün-Togdi *(emir)*, 73.
Kür-Boga *(Musul emiri)*, 7, 13-15, 18, 27, 50.

Lacak *(emir)*, 129, 169.
Leo I, 51, 115.
Louis VII, *(Fransa kralı)*, 137, 141, 142.
Lu'lu' el-Hâdim *(Haleb emiri)*, 70, 73, 74.

Mahmud b. Muhammed *(Irak Selçuklu Sultanı)*, 59, 89, 109, 160, 164, 176.
Mahmud b. Böri, Şihabe'd-Din, 85, 108-116, 119-122, 146, 162, 163, 166, 177.
Manesses *(Haçlı komutanlarından)*, 154.
Manuel *(Bizans İmparatoru)*, 115.
Melik-Şah b. Alp-Arslan *(Selçuklu Sultanı)*, 41, 88, 163, 190.
Melisende *(Kudüs Kralı Fulk'un karısı)*, 130, 138, 153, 154.
Mengü-Bars *(Türkmen emirlerinden)*, 150.
Mes'ûd *(Hıms emiri)*, 58.
Mes'ûd b. Kılıç-Arslan *(Türkiye Selçuklu Sultanı)*, 137.
Mes'ûd b. Muhammed Tapar *(Irak Selçuklu Sultanı)*, 71, 109, 118, 119, 130, 133, 136, 150.
Mes'ûd, Burhane'd-Din *(müderris)*, 180.
Mes'ûd, Kutbe'd-Din en-Nişaburî *(müderris)*, 178.
Mevdud, Şerefe'd-Din *(Musul emiri)*, 40, 41, 44, 48-50, 66-69, 71.
Mevdud b. Zengi, Kutbe'd-Din *(Musul hakimi)*, 133, 147.
Meymun el-Kaddah *(Batınî)*, 77.
Mezdegânî *(Dimaşk veziri)*, 79, 80, 96, 97, 163, 173, 174, 181.
Mirdasoğulları, 3.
Mirmiran b. Zengi, 133.
Mismar el-Hilâlî el-Havranî, 179.
Muaviye *(Emevî Halifesi)*, 3.
Mufarric ibn el-Hasan *(Dimaşk reisi)*, 96, 97.
Muhammed *(Rahba emiri)*, 19.
Muhammed Hz., 2.
Muhammed el-Acemî *(Dukak'ın veziri)*, 16.
Muhammed Tapar b. Berkyaruk *(Selçuklu Sultanı)*, 33, 40, 41, 47, 48, 50, 59, 63, 65, 66, 68, 69, 71-73, 75, 76, 82, 84, 87, 190.
Muhammed b. Böri, Cemâle'd-Din, 99, 100, 104, 122-126, 146.
Muhammed b. İsma'il b. Ca'fer *(Batınî)*, 77.
Muhammed b. Yağı-Siyan *(emir)*, 11 .
Muhammed, Zeynü'd-Devle *(Dukak'ın veziri)*, 9, 163.
Mu'ine'd-Din Üner, bkz. Üner.
Muktefî *(Abbasî Halifesi)*, 131, 136, 160.
Muntehibe'd-Din Ebu'l-Meali Muhammed *(Kadi'l-Kudât)*, 178.
Murra b. Rabî'a *(Arap emiri)*, 95.
Musa et-Türkmanî *(Musul emirlerinden)*, 50, 161.
Mustarşid *(Abbasî Halifesi)*, 91, 92, 104, 109, 110, 188.
Musul Atabegliği, 88, 90, 103, 104, 109, 125, 126, 145, 190.
Mücahide'd-Din Bozan, bkz. Bozan.
Mü'eyyede'd-Din ibn es-Sufî *(Dimaşk reisi)*, 146, 152.
Mü'eyyede'd-Din ibn es-Surî *(Abak'ın veziri)*, 157.
Müferric b. el-Hasan es-Sufî *(Dimaşk vezirlerinden)*, 163.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mühezzeb Ebu Talib Muhammed *(edib)*, 180.

Nasire'd-Din Çakır, bkz. Çakır.
Nasr b. ez-Zeynebî *(müderris)*, 180.
Nasrü'd-Devle Tarhan, el-Hac, 177.
Necme'd-Din Eyyûb, 128, 133, 134, 156, 159.
Necme'd-Din el-Hanefî *(müderris)*, 177.
Nikephoros Phokas *(Bizans İmp.)*, 3.
Nure'd-Din Mahmud b. Zengi, 132-139, 141-146, 147-153, 155-160, 172, 176, 179, 181, 182, 183, 187.
Nusrete'd-Din Mirmiran, bkz. Mirmiran b. Zengi.

Pethochia *(seyyah)*, 186.
Pons *(Trablus Kontu)*, 50, 54, 55, 62, 74, 94, 102, 117, 154.
Porsuk b. Porsuk *(Hemedan emiri)*, 41, 50, 72-75.
Porsukî, bkz. Ak-Songur.

Raimond, II., *(Trablus Kontu)*, 127, 141, 142.
Raimond, Poitiers *(Antakya Prinskepsi)*, 19, 23, 25-27, 115, 116, 118, 127, 129, 137, 143, 144.
Rainer, Brus *(Banyas Valisi)*, 128, 130.
Rıdvan b. Tutuş *(Haleb Meliki)*, 6-11, 13, 15, 16, 19, 20, 41, 42, 46, 49, 67, 69, 73, 190.
Robert de Flandre *(Haçlı liderlerinden)*, 12, 15, 23, 26.
Robert de Leper (*Zerdana kontu*), 56.
Robert de Normandie *(Haçlı liderlerinden)*, 25.
Robert Guiscard *(Bohemund'un babası)*, 114.
Rocer de Salerno *(Antakya Prinskepsi)*, 47, 54, 55, 72-75, 154.
Romalılar, 2.
Runciman, Steven, 35, 51.
Russell, J.C., 185.

Sabar et-Türkî (*emir*), 84, 169.
Sadaka b. Mezyed, Seyfü'd-Devle *(Hille emiri)*, 63.
Sadir b. 'Abdullâh, bkz. Şucaü'd-Devle Sadir.
Sadr *(emir)*, 16, 33.
Safî b. 'Abdullah Ebu'l-Hasan (*fakîh-kadı*), 181.
Safvatü'l-Mülk Zümür üd *(Melik Dukak'ın annesi)*, 8, 20-22, 85, 107, 113, 120, 122, 123, 145, 173, 177.
Saint Bernard de Clairvaux, 137.
Sançar b. Melik-Şah *(B. Selçuklu Sultanı)*, 89, 92, 110.
Sannaü'l-Mülk *(Fatımî, emiri)*, 30.
Savar b. Ay-Tegin, Seyfü'd-Devle *(Haleb naibi)*, 91, 95, 103, 111, 112, 129, 169.
Sav-Tegin el-Hâdim *(emir)*, 8.
Sedide'd-Din Ebu 'Abdullah el-Hamavî *(şair)*, 184.
Sedidü'd-Devle ibn el-Enbarî, bkz. İbn el-Enbarî.
Selaha'd-Din Eyyûbî *(Eyyûbî Sultanı)*, 128, 144, 176, 178, 186.
Selaha'd-Din Yağı - Basan *(Zengi'nin emiri)*, 111, 123, 130, 132, 133, 135.
Selçuklular, 40-42, 82, 161-164, 190.
Sevinç b. Böri, 89, 91, 92, 106.
Seyfe'd-Din Caruh et-Türkmanî, 179.
Seyfe'd-Din Gazi b. Zengi *(Musul hakimi)*, 132, 139, 141-143, 146, 147.
Seyfe'd-Din Muhammed b. Bozan, 157.
Seyfü'd-Devle Mes'ûd (*Banyas valisi*), 46.
Seyfür'd-Devle Yusuf b. Fîruz, bkz. Yusuf b. Fîruz.
Sirhal *(Basra valisi)*, 150, 153, 156.
Sökmen el-Kutbî *(Armen-Şahlar'dan)*, 66.
Sökmen *(Artukoğlu)*, 9, 10, 14, 27, 40, 42, 80, 81.
Sultan b. Ali b. Münkiz *(Şeyzar emiri)*, 41, 43.
Sultan-Şah b. Rıdvan, 73.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Stevenson, W.B., 39.
Sungurca (*Berkyaruk'un emirlerinden*), 6.
Süleyman-Şah (*Türkiye Selçuklu Sultanı*), 4.

Şah-Ruh (*Hani ve Erzen emiri*), 16.
Şazî (*Batınî*), 96.
Şemse'd-Din Ebu 'Abdullah (*Şa'ir-kadı*), 183.
Şemse'd-Din 'Abdu'l-Kâfi (*müderris*), 179.
Şemse'd-Din Ebu Hasan (*edib*), 184.
Şemsü'd-Devle b. Yağı-Siyan, 11.
Şemsü'l-Ümera el-Havas (*Haleb ordu komutanı*), 73, 89, 90, 169.
Şemsü'l-Me'âlî (*Fatımî emiri*), 30.
Şerefü'd-Devle Bedr b. Ebu'l-Tayyib, bkz. Bedr b. Ebu'l-Tayyib.
Şerefü'd-Devle (*Trablus valisi*), 37, 38.
Şerefü'd-Din Mevdud, bkz. Mevdud.
Şerefü'l-İslâm 'Abdu'l-Vahid (*Dimaşk'da Hanbeli lideri*), 178.
Şeyhü'l-İmam Cemâle'd-Din (*müderris*), 172.
Şihabe'd-Din Mahmud, bkz. Mahmud b. Böri.
Şirkûh (*Selaha'd-Din Eyyûbî'nin amcası*), 144, 156, 159.
Şucaü'd-Devle Sadir b. 'Abdullah (*emir*), 176.

Tace'd-Din Ebu Bekr (*müderris*), 179.
Tankred (*haçlı liderlerinden*), 25, 27, 29, 38, 41, 43, 47, 51, 66-68, 84, 115, 154.
Tapar bkz. Muhammed Tapar.
Tarhan b. Mahmud (*emir*), 170.
Temirek b. Arslan-Taş (*Sincar emiri*), 47, 48, 68, 71.
Theodoros (*Bizans İmp.*), 2.
Timur-Taş b. İl-Gazi (*Artukoğlu*), 60, 170.
Togan Arslan b. Dilmaç (*Bitlis emiri*), 53.
Tolunlular, 3.
Tog-Tegin, Zahire'd-Din (*Atabeg*), 5-10, 12, 14, 16-23, 30, 31, 33-77, 79-87, 89, 94,, 98, 106, 135, 138, 147, 159, 161, 163, 165-167, 169, 173, 176, 177, 82, 184, 188.
Tuge b. Cuffûn (*eski Dimaşk valisi*), 3.
Tutuş, Tacü'd-Devle (*Suriye hakimi*), 4-6, 8, 11, 21-23.
Tutuş b. Dukak, 63, 81, 82, 85, 88, 163, 190.

Ukeyliler, 132.
Usame b. el-Mubarek b. Subl el-Killabî (*Erzen emiri*), 53.
Usame ibn Munkiz, 119, 127, 131, 183.

Üner, Mu'ine'd-Din (*Abak'ın veziri*), 109, 111, 121-123, 126-128, 133-136, 138, 139, 141-143, 145-147, 152, 164, 166, 170, 174, 177, 182, 183.

Vassab b. Mahmud (*emir*), 14.
Villermus Tyrensis (*Haçlı vakanüvisti*), 37, 72, 94, 95, 139, 140, 154.

Yağı-Basan, Selaha'd-Din, bkz. Selaha'd-Din Yağı-Basan.
Yağı-Siyan, Alpoğlu (*Antakya emiri*), 6, 9, 10, 11, 13, 14, 144.
Yahız (*Hıms naibi*), 18.
Yezid b. Ebî Süfyan (*eski Dimaşk valisi*), 3.
Yohannes, II., (*Bizans İmparatoru*), 114, 115, 117-120.
Yohannes, 131.
Yusuf el-Hâdim, 121, 163.
Yusuf b. Abak (*emir*), 15.
Yusuf b. 'Abdullah ibn Bendar (*fakîh*), 180.
Yusuf b. Firuz (*hâcib*) 96, 106, 107, 110, 111, 121, 163, 166.

Zengi, 41, 70, 71, 88, 90, 92-94, 103-105, 107-134, 142, 145, 164, 168,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

170, 182, 191, 196.
Zengiler, 191.
Zeyne'd-Din Ali Küçük bkz. Ali Küçük.
Zeyne'd-Din el-Fattalî *(müderris)*, 177.
Zeynü'd-Devle Haydara, 146.
Zeynü'd-Devle Muhammed, bkz. Muhammed.
Ziyae'd-Din Muhammed *(Meyyafarikin valisi)*, 82.
Zettersteen, K.A., 139.
Zümürrüd Hatun, bkz. Safvatü'l-Mülk Zümürrüd Hatun.

B. Yer adları

Acnadin *(Kudüs ile Beytcibrin arasında)*, 2.
Aflis *(Haleb-Ma'arratü'n-Nu'man yolu üzerinde kale)*, 158.
el-Akaba el-Kıblîye *(Dimaşk'ın güneyinde)*, 108.
Akdeniz, 34, 35, 37, 38, 93, 115, 185.
Akka, 28, 29, 34, 45, 104, 137, 138, 153, 158.
el-Akma *(bugünkü Akun bölgesidir)*, 36, 37.
'Al-'âl *('al-'Al, Taberiyye'nin doğusunda)*, 31-33, 35.
Alamut, 78, 88, 97.
Altuntaş Mahallesi *(Dimaşk'da)*, 172.
Anadolu, 11, 82.
Antakya, 2, 4, 9, 10-15, 23, 24, 26, 27, 29, 36, 38, 39, 41, 43, 47, 51, 56, 61, 66, 67, 72, 73, 75, 84, 94, 100, 112-116, 188, 120, 129, 137, 142-145, 150, 155, 190.
Antartus *(Tortosa Latakiyye ile Trablus arasında)*, 17, 26.
Arabistan, 11, 35, 185.
al-'Arima *(Safite'nin güney batısında)*, 141, 142.
'Arka Kalesi *(Trablus'un kuzey doğusunda)*, 25, 26, 36, 37.
Arra *(Dimaşk yakınında)*, 151).
Arsûf *(Yafa'nın kuzeyinde Akdeniz sahilinde)*, 28.
Artâk *(Kale)*, 54, 55.
'Asal *(Dimaşk'ın kuzeyinde)*, 105.
el-Asârib *(Haleb'in kuzeyinde)*, 54-56, 68, 119, 120.
Asi Irmağı, 3, 25, 43, 129.
Askalon, 28-30, 52, 59, 94, 141, 149, 158, 159.
Atayba Gölü *(Suriye'de)*, 1.
Attalia, 115, 137.
A'vac Nehri *(Hermon Dağından doğar)*, 148, 152.
Avrupa, 131.
'Ayn Suvâkâ *(Dimaşk yakınında)*, 135.
'Aynü'l-Carr *(bugünkü Zahle'nin güneyinde)*, 47, 112.
el-'Azâz *(Antakya-Tell-Başir arasında, Haleb'in kuzeyinde)*,, 52, 59, 60, 61, 150.
Azerbaycan, 183.
'Azra *(Dimaşk'ın kuzey doğusunda)*, 108, 127.

Ba'albek, 21, 22, 35, 38, 63, 82, 83, 85, 87, 99, 100, 122-124, 127-128, 133, 134, 141, 146, 148, 160, 166, 171, 181, 187.
Babü'l-Feradis *(Dimaşk'da kapı)*, 20, 68, 125, 174, 178, 179.
Babü'l-Ferec *(Dimaşk'da kapı)*, 179.
Babü'l-Hadîd *(Dimaşk'da kapı)*, 54, 64, 68, 96.
Babü'l-Havasin *(Dimaşk'da kapı)*, 178.
Babü's-Sagir *(Dimaşk'da kapı)*, 182.
Badiyatü'l-'Arab *(Arap Çölü)*, 1.
Bagras, 12.
Bağdad, 6, 7, 17, 26, 59, 64, 65, 69, 75, 76, 78, 87, 88, 92, 93, 109, 113, 118, 136, 160, 164, 166, 179, 180.
Balatunus Kalesi *(Latakiyye'nin doğusunda)*, 51.
Balis *(Rakka'nın batısında)*, 42, 160.
el-Balkâ, 33, 84, 169.
Banyas, 31, 38, 44, 46, 47, 59, 78, 80, 94, 95, 97, 101, 102, 112, 127, 128, 130, 148, 157, 158, 180, 187.
el-Bâra *(Haleb'e bağlı Ma'arratü'n-Nu'man'ın batısında)*, 12, 24.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Barada Suyu *(Dimaşk'ın içinden geçer)*, 1, 168, 173, 189, 191.
Barin, 102, 112, 113, 115, 121, 146.
Basaniyye *(Taberiyye Gölünün batısında)*, 31, 47.
Basra, 88.
Basra Körfezi, 78.
Basuta, 143.
Baysan, 2.
Belh, 182.
Berid Kapısı *(Dimaşk'da)*, 172.
Berze *(Dimaşk'ın kuzeyinde)*, 1.
Beyrut, 61, 66, 105, 153.
Beytü'l-Abar *(Dimaşk'ın güney doğusunda)*, 159.
el-Bika *(Ba'albek'in kuzeyinde)* 39, 50, 51, 100, 124, 148, 157, 187.
el-Bira *(Fırat'ın doğu kıyısında)*, 132, 170.
Birecik, 66.
Bitlis, 53.
Blos, 14.
Bosra *(Busra, Bostra) (Havran'da bir kale)* 21, 22, 30, 31, 135, 150, 153, 156, 179, 187.
Buharetü'l-Kades, 72.
Buzâ'a *(Haleb'in kuzey doğusunda)*, 118, 120, 129.

Ca'ber, 66, 132, 133.
Cebel, 6.
Cebel Amila, 47.
Cebel Avf *(Taberiyye yakınlarında)*, 32, 35, 40, 52.
Cebele *(Lazkiye'nin güneyinde)*, 16, 17, 26, 29, 38, 87.
Cebelü'l-Esved *(Dimaşk'ın güneyinde dağ)*, 1.
Cebelü'l-Kasiyun *(Dimaşk'ın kuzey batısındaki dağlar)*, 1.
Cebelü'l-Mâni *(Dimaşk'ın güneyinde dağ)*, 1.
Cebelü'l-Summak *(Haleb'in güney batısında)*, 61, 189.
Celdeli, bkz. el-Habis el-Celdek.
Ceneviz, 14, 34, 37.
Cevlan *(Taberiyye'nin doğusunda)*, 2, 187.
Ceyrun *(Dimaşk'da semt)*, 177.
el-Cezire, 14, 67, 111, 133, 170, 185.
Cezîret ibn Ömer, 71.
el-Cibal *(Irak-ı Acem)*, 33, 84, 169.
Cisrü'l- Haşab *(Dimaşk'ın güney batısında, Darayya yakınında)*, 94.
Cisrü'l-Hüşşab bkz. Menazilü'l-Asakir.
Cürcan, 180, 186.

ed-Dalhamiyye *(el-Bikâ'da)*, 155.
Dara *(Nuseybin-Mardin arasında)*, 71, 143.
Darayya *(Dimaşk'ın güney batısında)*, 124, 127, 152, 155.
David Kulesi *(Kudüs Kalesinde)*, 154.
Demirkapı, bkz. Babü'l-Hadid.
Deyr *(Haleb'in güneyinde kale)*, 52.
Dimaşk *(Şam)*, 1-23, 27-46, 49-51, 53-57, 60-65, 68-77, 79-97, 99-102, 104-106, 108-111, 113, 114, 116-130, 132, 134-140, 142-175, 177-179, 181-191.
Diyarbekir, 5, 6, 8, 11, 16, 17, 111.
Dyrrachium, 114.

Edessa, 137.
Efamiyye *(Haleb'e bağlı kasaba)*, 43, 56, 74, 144.
Elbistan, 82.
Erzen, 16, 53.

Fadayya *(Dimaşk yakınında)*, 152.
Famiyye, bkz. Efamiyye.
el-Feradis, bkz Babü'l-Feradis.
Fars, 167.
Fırat, 1, 27, 28, 33, 35, 47, 53, 66, 67, 73, 77, 92, 103, 123, 129, 130.
Fıhl *(Pelha)*, 2.
Filistin, 33, 35, 141, 158, 190.
Finike, 3.
Flandre, 14.
Fransa, 137.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

el-Gavr *(Taberiyye'de)* 52.
Gazza, 148.
Gazziyun *(Dimaşk yakınlarında bir dağ)*, 151.
Guta *(Dimaşk yakınlarında bir bölge)*, 1, 91, 127, 128, 148, 155, 159, 186-188.

Hab *(Avasım bölgesinde bir kale)*, 143.
el-Habis el-Celdek *(Celdeli) (Taberiyye gölü'nün doğusunda)* 44, 47, 53, 87.
Habur, 93.
Haccac Mahallesi *(Dimaşk'da)*, 173.
Hacira *(Dimaşk'ın güney doğusunda)*, 151.
Haleb, 6-10, 13-15, 20, 41, 42, 49, 53, 54, 56, 57, 67, 68-70, 74, 78, 79, 84, 90, 93, 103, 113, 116, 118, 119, 129, 133-136, 139, 142, 144, 147, 148, 151, 153, 156, 158, 159, 165, 171, 180, 182, 183, 188, 190.
Halfabata *(Dimaşk yakınında)*, 152.
Halid Kalesi *(Tell-Başir'in güney doğusunda)*, 150.
Hama, 41, 60, 73, 90, 93, 95, 103-105, 113, 116, 123, 127, 134, 171, 181.
Hamam ibnü'l-Tayyib *(Dimaşk'da)*, 174.
Hamisin *(Dimaşk yakınında)*, 152.
Hani, 16.
el-Hannana, 52.
Harman, 124.
Harran, 41, 66, 130.
Hasbayya, 80.
Havran, 31, 32, 95, 103, 104, 108, 134, 142, 143, 147-149, 152, 155, 187.
Hayfa, 34.
Hermon *(Lübnan'da dağ)*, 148.
Hemedan, 41, 42, 73.
Hısn Keyfa, 16, 71.
Hıms, 11, 12, 14, 18, 20, 21, 25, 41, 56, 58, 60, 66, 79, 90, 93, 107, 110-113, 116, 118, 119, 121, 124, 134, 142, 145, 146, 160, 171, 186, 187.
Hicaz, 180.
Hille, 89, 91.
Hisnü'l-Ekrad, 25, 39.
Horasan, 183.
el-Hulle *(Banyas yakınında)*, 102, 187.

Irak, 2, 59, 78, 84, 88, 109, 110, 118, 133, 136, 164, 170, 180.
İbn Akkar *(Trablus'un kuzeyinde bir kale)*, 39.
İnnib *(Ma'arratü'n-Nu'man'ın kuzey batısında)* 144.
İran, 2, 78, 97.
İsfahan, 69, 78.

Kadas *(Hıms yakınlarında)*, 47.
Kahire, 171.
Kal'at Ca'ber, bkz. Ca'ber.
Kanber Ali Mahallesi *(Bağdad'da)*, 160.
Kâra *(Dimaşk-Hıms yolu üzerinde)*, 92, 171.
Karak Kalesi, 129.
el-Karyateyn *(Dimaşk'ın kuzey doğusunda Tedmur yolu üzerinde)*, 81.
el-Kasab *(Merc bölgesinde bir mevki)*, 159.
Kasrü'l-Haccac *(Dimaşk'ın güneyinde)*, 79.
el-Katira *(Dimaşk yakınında)* 156.
Kavkaba *(Darayya'nın batısında)* 155.
Kaysariya *(Askalon yakınlarında)*, 3, 28.
Kefertab, 10, 60, 61, 74, 112, 119.
Kınnesrin *(Haleb'in güneyinde)*, 10, 54, 103.
Kilikya, 112, 114-117.
el-Kubbe *(Dimaşk'da mahalle)*, 19, 140.
Kudüs, 3, 4, 14, 22-30, 39, 40, 48, 52, 61, 66, 67, 72, 73, 94, 100, 102, 103, 129, 130, 135, 142, 148, 152-155, 158, 183, 190.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

el-Kura, 117.
el-Kusayr *(Dimaşk'ın kuzey doğusunda)*, 108.

Latakiyye, 26, 29, 55.
el-Lavba *(Bika' bölgesinde bir kale)*, 99.
Lazkiye, 16.
Lübnan, 1.

Ma'arrat Mısrin *(Esarib'in güney batısında)*, 57.
Ma'arratü'n-Nu'man, 10, 24, 25, 42, 73, 74, 103, 112, 119, 171.
Macdar bkz. 'Ayn Carr.
el-Madan *(Taberiyye civarında)*, 32.
Makdum *(Guta civarında)*, 91.
Malatya, 114.
Marakiyye *(Antartus'un kuzeyinde)*, 26.
Maraş, 43.
Marc *(Dimaşk'ın kuzey doğusunda ova)*, 128, 148, 151, 155, 159.
Mardin, 53, 71.
Masyaf *(Rafeniyye yakınında)*, 25.
Masyar *(kale)*, 39.
Maveraünnehr, 3.
Medine, 2.
Mekke, 3.
el-Memdûdiyye *(Dimaşk'da mahalle)*, 140.
Menazulü'l-Asakir *(A'vac nehri civarında)*, 138, 148.
Meraga, 40, 180.
Merc Dabık, 14.
Merc Selemiyye *(Hama'nın güney doğusunda)*, 47.
Mercü's-Süffar, 85.
Merc Yabus *(Dımaşk'ın güney batısında)*, 148.
Meşhedü'l-Kadem *(Dimaşk'ın güneyinde)*, 152.
Meydan-ı Ahtar *(Dimaşk'da semt)*, 68, 85, 168.
Meydan el-Hassa *(Dimaşk'ın güney doğusunda)*, 151, 168.
Meydan el-Lecah *(Ra's el-Ma' civarında)*, 40.
Meyyafarikin, 5, 6, 16, 20, 82.
Mezopotamya, 165, 170.
Mısır, 3, 9, 22, 23, 27, 30, 31, 34, 35, 51, 52, 58, 59, 65, 137, 158, 163, 185.
Midan, 94.
el-Mizza 138.
Mo'ab, 32, 84, 169.
el-Mukâvama, *(Ma'arratü'n-Nu'man'ın kuzeyinde)*, 103.
el-Munaytıra kalesi *(Trablus'un kuzeyinde)*, 39.
Musalla *(Dımaşk yakınında)*, 124, 128.
Musul, 11, 13, 15, 40, 43, 44, 47, 51, 59, 63, 66, 72, 79, 89, 92, 100, 104, 107, 109, 110, 112, 113, 117-120, 122-124, 126, 131, 133, 146, 147, 160, 168-170.

Nablus, 28, 48, 117, 118.
Nakira *(Nakra, Ma'arratü'n-Nu'man'ın kuzeyinde bir kale)*, 68, 74, 103.
en-Nayrab *(Barada Suyu'nun doğduğu yerde)*, 151.
Neapolis *(Neopolitana)*, 118.
Nehrü'l-Kelb *(Beyrut-Trablus arasında)*, 29.
Nezaret, 104, 158.
Normandie, 14.
Nuseybin, 170.

Petra, 1, 2.
Pompeius, 2.

er-Rabva *(Dimaşk'da mahalle)*, 140.
Rafaniye, 25, 29, 41, 50, 62, 73, 83.
Rahbatü'l-Halid *(Dimaşk'da bir semt)*, 186.
er-Rahba, 16, 19, 20, 30, 33, 63, 66, 67, 93.
Rama, 75.
er-Ra's Kalesi *Bika bölgesinde)*, 99.
er-Rastan *(Hama-Hıms arasında)*, 19.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ra'sü'l-'Ayn *(Habur bölgesinde)*, 93.
Ra'sü'l-Ma' *(Havran'da)*, 40, 153.
Râviya *(Dimaşk'ın güney doğusunda bugünkü Kabres Sitt)*, 24, 25, 151.
Remle *(Yafa-Askalon arasında)*, 4, 27, 30, 31.
Reyy, 6, 8.
Roma, 2.
er-Ruc *(Ma'arratü'n-Nu'man'ın kuzey batısında)*, 12.

es-Sahim *(Gazziyun Dağı eteğinde)*, 151.
Salamiye *(Hıms'ın kuzey doğusunda)*, 66.
es-Salt, 52.
Samenin kalesi, 47.
es-Sarbî Dağı *(Dimaşk yakınında)*, **151.**
Sarmin *(İnnib yakınında)*, 144, 189.
es-Sasavd *(Taberiye Gölü'nün batısında)*, 31, 32, 35, 40, 44, 47.
Sayda, 43, 45, 94, 105.
es-Sennebre *(Taberiye Gölü'nün güneyinden Dimaşk'a giden yol üzerinde)*, **48.**
Serhad *(Havran'da)*, 83, 91, 134, 136, 142, 150, 157, 166, 170, 174, 187.
Sermada *(Haleb'in batısında)*, 54.
Seruc, 43, 67, 71.
Sıffîn, 132.
Sidon, 158.
Sincar, 14, 47, 68, 71, 133, 147.
Sur, 31, 32, 44, 45, 49, 58, 59, 96, 153, 158.
Suriye, 1-4, 8, 11, 13, 15, 26, 37, 40, 42, 44, 47-49, 60, 61, 65, 69, 73, 75-78, 80, 89, 91, 93, 94, 100, 111, 113, 114, 120, 129, 131, 132, 134, 137-142, 180-182, 185, 191.
Sümeysat, 71.
Süveydiye *(liman)*, 14.

eş-Şabaniye, 40.
eş-Şagur *(Dimaşk'ın güneyinde)* 79.
Şakif Tirun, 105.
Şam *(bkz. Dimaşk)*, 76, 77.
eş-Şarat, 32, 169.
Şasur mahallesi *(Dimaşk'da)*, 173.
Şehrizor, 132.
Şeydana *(Dimaşk'ın 20 km. kadar kuzeyinde)*, 105.
Şeyzar, 11, 12, 25, 37, 38, 40, 41, 43, 59, 60, 103, 105, 111, 116, 119, 181.
Taberiye, 28, 52, 68, 94, 102.
Tarsus, 43, 116.
Tedmur *(Palmyra)*, 1, 85, 107, 111, 166, 189.
Tell-Başır, 13, 41-43, 47, 49, 51, 150, 156.
Tell-Danis, 56, 57.
Tell-Manas, 14.
Tell es-Sultan, 60.
Toron *(Tibnin)*, 31.
Toulouse, 141.
Trablus, 16-18, 25, 26, 29, 33, 35, 37-39, 42, 47, 48, 50, 51, 55, 59, 62-63, 74, 81, 83, 87, 94, 102, 116, 117, 127, 138, 141, 142, 153-155, 182, 190.
et-Tufan Kalesi *(Hısnü'l-Ekrad yakınında)*, 39.
et-Turfa Dağı *(Dimaşk yakınında)*, 151.

Urfa, 13, 29, 43, 47, 52, 61, 66, 67, 71, 89, 93, 100, 101, 103, 120, 129-131, 134, 137, 150, 154, 190.
el-Ukeybe mahallesi *(Dimaşk'da)*, 173.
Uyunu'l-Fasariye *(Selamiye - Han el-kasair arasında)*, 159.

Ümeyyed Camii, 186.
Ürdün, 102.

Vadi ibnü'l-Ahmâr kalesi, 117.
Vadi Musa *(Petra)*, 32, 33, 62, 84, 169.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Vasıt, 88.
Vadi'l-Maktül (*Taberiye'de*), 48.
Vadi'l-Miyâh (*Suriye Çölünde*), 65, 83.
Vadi't-Teym (*Hasbayya'da*), 47, 80.
Venedik, 28, 29, 59.
Vermandois, 14.
Yafa, 30, 48, 101, 153.
Ya'fur (*Dimaşk'ın batısında*), 148.
Yağra, 143, 144.
Yarmuk, 51.

ez-Zabdânî, Zebedânî (*Anti lübnanlar'da Barada Suyu'nun doğduğu yerin civarındadır*) 38, 152.
Zerdana Kalesi, 55-57, 60.
Zurra (*Havran'da bir kasaba*), 32.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

1. Dimaşk (S. Runcimon II. R. IV).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

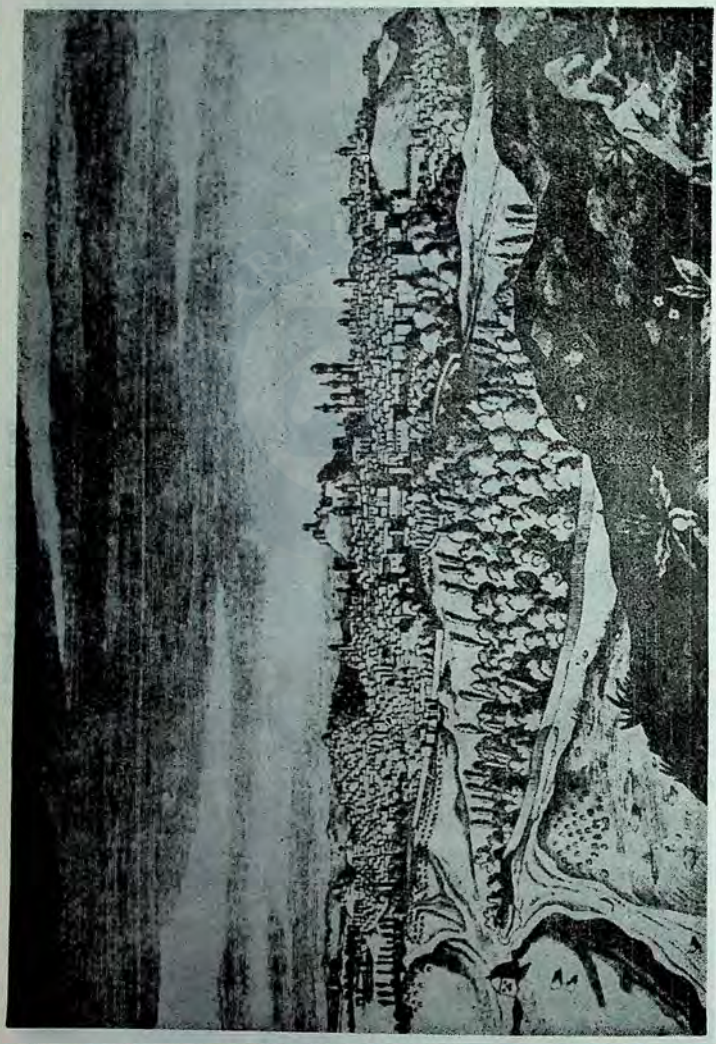

2. Haleb (S. Runciman, II).

3. Antakya (S. Runciman I.R. IV).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

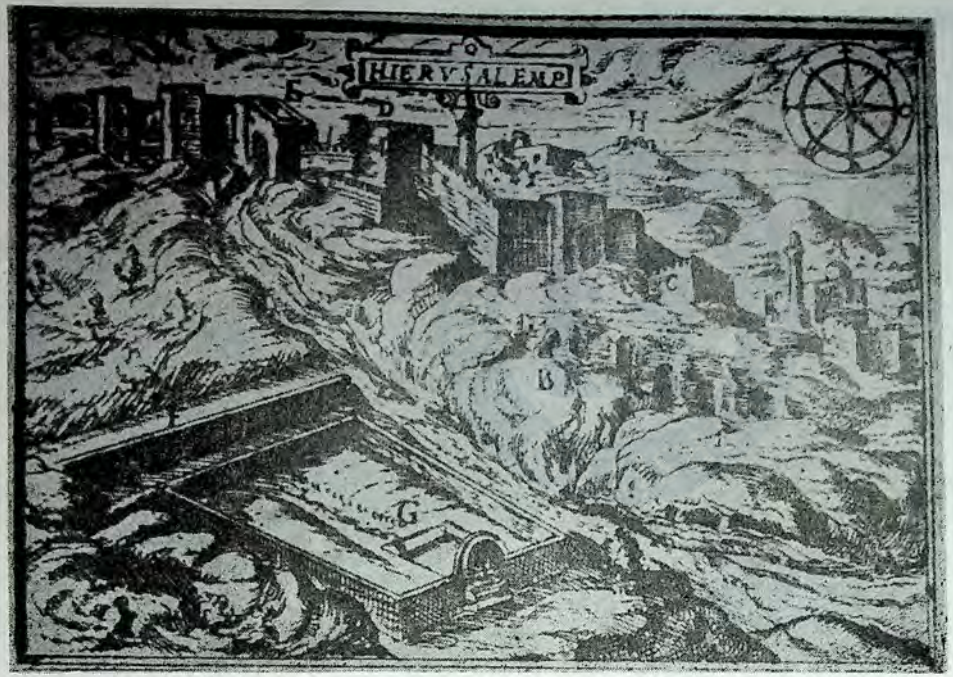

4. Kudüs S. Runciman, I. R. VIII).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ